सरस्वती-
कण्ठाभरणम्
पत्राणि १६०
३२०

नं: ३३२-घ
सरस्वती कण्ठा-
भरणम
पत्राणि १६०
३२०

=ज्योत्स्नोत्पलयोर्योगादिति-सामानाधिकरण्ययोगादित्यर्थः।२=

वस्तुनः प्राधान्यमवगम्यते। तस्य त्वपङ्क्तिपतत्स्यर्थप्रधानमेवैतत्॥ अयुक्तं यथा। इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्नि
ग्धनेत्रोत्पलं मुखं। जगन्नेत्रेन्दुरस्माकं कथं तापाय कल्पते। अत्र ज्योत्स्नोत्पलयोर्योगाज्जगन्नेत्रेन्दोश्च मुखस
संतापकरणादिरमयुक्तेनांगिप्रधानरूपकभेदत्वर्थेऽप्यपि रूपकभेदः। अत्रापि पूर्ववन्मुखाख्यस्य व
स्तुनो विशेषणैः परिष्करणमिति तस्यैव प्राधान्यमवगम्यते॥ ॥भेदानंगप्रधानस्य चतुरोऽवयवाश्रयान्। सह
जाहार्यतद्योगतद्वैषम्यैः प्रचक्षते। तेषु सहजावयवं यथा। पप्फुरिअउट्ठदलं तक्खणविग्गलिअरुहिरमहुविछ
उं॥ उक्खडिअकंठनालं पडिअं फुरदसणकेसरं मुहकमलं। अत्रौष्ठादीनां दलादीनां च मुखांभोजावयवा
नां स्फुरितविगलितोत्खडितस्फुरद्विशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभावरूपितानां मुखपक्षे क

=प्रस्फुरितोष्ठदलं तत्क्षणाद्विगलितरुधिरमधुसम्भृतं उत्खण्डितकण्ठनालं पतितं स्फुरद्दशनकेसरं मुखकमलं।२=

=सहजत्वमिति मुख्यादेशोक्तादिपक्षाद्येदलादि यवा मेवांशत्वात्॥१= नेति अवयवैः॥२= तत्कुंभकर्णप्रतिवचनदण्डघटितानामर्थाभावविवः। गलितांत्कुकानिर्मोकोजातोभीषणत्वरोदस्याननमुजगः॥४= पतनक्रिया [redacted] वेशेनावयवा [redacted] मांप्राधान्यविवक्षायां

१६१ मलपक्षे च सहजत्वं गम्यत इति सहजावयवो नामायमंग प्रधानरूपके ष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। नैतद्वाच्यं। त
न्मांगुलिदलश्रेणीत्यादेरर्थप्रधानभेदादिदं न भिद्यते। तत्र हि भूपालमौलिधारणक्रियासमावेशेनावय
विनः प्राधान्यं [redacted] विवक्षितमिह तु पतनक्रियायामवयवानामंतरेव [redacted] नैः स्फुरितादिविशेषणै
र्विशेष्यंते। आहार्यावयवं यथा॥ तोकुंभकर्णप्रतिवचनदण्डपरिघट्टिआमरिसघोरविसो॥ गलितंसुत्त
णिम्मोओजाओभीसणाअरोदस्सणणभुअओ॥ अत्र कुंभकर्णप्रतिवचनममर्षेस्तिकमितिदशाननपक्षे
दंडो घोरविषं निर्मोक इति भुजगपक्षेवयवास्तेषामाहार्यत्वादिदमाहार्यावयवं नाम रूपकमंग प्रधानरूपके श्री॰
ष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। अत्रापि कुंभकर्णसंबंधपारिघट्टितगलितविशेषणविशिष्टानामवयवानामेवद श्यान १६१

=आहार्यत्वादिति प्रतिवचनादीनामवयवत्वाभावादाहार्यत्वबोध्यं॥२= अवयवानां प्राधान्यावगमे हेतुमाह विशेषणविशिष्टानामिति॥१=

नभुजगभीषणतरीकरणक्रियायांप्राधान्यमवगम्यते॥उभयावयवंयथा।यस्याबीजमहंकृतिर्गुरुतरोमूलं
ममेतिग्रहोनित्यस्मृतिरंकुरःसुतसुहृत्स्वाद्यःपल्लवाः।स्कंधोदारपरिग्रहःपरिभवःपुष्पंफलंदुर्गतिःसा
मेत्वच्चरणार्हणापरशुनातत्काललूनयतां।अत्रबीजंमूलमंकुरःपुष्पफलमितिलतापक्षेसहजाः।तत्क्षा
पक्षेपुनरहंकृत्यादयःआहार्याअवयवाइतितदिदंसहजाहार्याणामवयवानांपरस्परमुपमानोपमेयभावरूप
णेनोभयावयवंनामरूपकमिदमंगप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः।अत्रापिचाहंकारममताभ्रोम्यस्मरण
सुतादिदारपरिग्रहपराभवदुर्गतीनामवयवानामेवबीजादिरूपेणरूपितानांभगवदाराधनकुठारेणतत्काल
लूनतामितिप्रार्थनक्रियायांसमावेशेनप्राधान्यमवगम्यते॥विषमावयवंयथा।मदरेखाक्तकपोलेनमन्मथ

१६२ स्तनमुखेंदुना। नत्रि तम्भूलतेनालंमर्दितुं भुवनत्रयं॥ अत्रेंदुनामुखावयवी रूपितः कुचौ च तदवयवौ लताव
यविभ्यां मदरक्तौ तु कपोलौ न केनापीति सर्वतो वैषम्यादिषमावयवं नाम रूपकमिदं मंग प्रधानरूपके स्वर्थ
भूपिष्ट रूपकभेदः। अत्रापि मदरक्तनत्रि तयोः कपोलकुचयो रेव मन्मथस्य जगत्त्रितयमर्दनक्रियायां प्राधा
न्यं साधकतमत्वं गम्यते॥ आधारवन्निराधारं केवलं व्यतिरेकि च। इति शब्दार्थभूपिष्ठं श्रुद्दमाहुश्चतुर्विधं।ते
ष्वाधारवद्यथा। मोहइ विसुद्धकिरणो गअणसमुद्दम्मि रअणिवेलालग्गो। ताराम्ओत्तापअरो फुडं विहडिअ
मेहसिप्पिसंपुडविमुक्को॥ अत्र समुद्रत्वेन रूपितं गगनमाधारं परिकल्प्य रजनिमेघताराकौघानां वेलाम्बु
क्तिमुक्ताफलप्रकराणां च प्रतीयमानाभिधीयमानसमाहश्यानां शब्दप्राधान्यतोर्थप्राधान्यतश्च रूपणां कृत श्री० १६२

=शोभते विशुद्धकिरणो गगनसमुद्रे रजनिवेलालग्नः। तारामुक्ताप्रकरः स्फुटं विघटितमेघसंपुटविमुक्तः॥ १ = रजनिवेलालग्नः ... जगतादिसंबंध उपमेये ... उपमानभूतवेलाघोषे ...

=वनराजिकेसरहस्ताः कुसुमायुधसुरभिसंचरद्भुजपटाः। शशिकरमुहूर्तमेघास्तमःप्रतिहस्तिनो विनिर्यान्ति धूमोत्पीडाः।।१२ प्रतिहस्तिशब्दः प्रत्यीकार्थे ऽर्जितवसंक्रमितवाच्यभावेन सच्चबोधकः। प्रतिहस्ताः इति पाठः प्रतिहस्तः प्रतिनिधाविति विश्वस्तत्पाठे तो जग

मिति आधारवन्नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः निराधारं यथा। वणराइकेसरह
त्थाकुसुमाउहसुरहिसंचरंतधअवडा। ससिअरमुहुत्तमेहा तमपडिहत्था विणिन्तिधूमुप्पीडा। अत्र धू
मोत्पीडानां वनराजिकेशरहस्तत्वेन कुसुमायुधसुरभिसंचारध्वजपटत्वेन शशिकरमुहूर्तमेघत्वेन तमःप्र
तिहस्तित्वेन च रूपितानां निराधाराणामेव शब्दप्राधान्यमर्थप्राधान्यं चावधार्यत इति निराधारं नाम रूपक
मिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः केवलं यथा। वेल्लितभ्रूगलद्घर्मजलमालोहितेक्षणं। वि
वृणोति मदावस्थामिदं वदनपंकजं। अत्रावयविन एव केवलस्य वदनं पंकजमिवेति रूपणादस्य शब्द
प्राधान्यं वेल्लितभ्रूप्रभृतिविशेषणोपादानाच्चार्थप्राधान्यमेव लक्ष्यते तेन केवलं नाम रूपकमिदं शुद्ध

१६२ रूपकेषूभयमूपिष्ठरूपकभेदः॥ व्यतिरेकवद्यथा॥ अनाघ्रातंपुष्पंकिसलयमलूनंकररुहैरनाविद्धंरत्नं
मधुनवमनास्वादितरसं। अखण्डंपुण्यानांफलमिवचतद्रूपमनघंनजानेभोक्तारंकमिहसमुपस्थास्यति
163 विधिः। अत्रपुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्यफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणोपादितव्यतिरेकाणांप्र
तीयमानसादृश्येनशकुन्तलारूपेणारूपणादर्थतःशब्दतश्चप्राधान्यमवधार्यतइतिव्यतिरेकवन्नामरू
पकमिदंशुद्धरूपकेषूभयमूपिष्ठरूपकभेदः॥ ॥अथसंकीर्णभेदानांचतुष्टयमिहोच्यते। स्यात्सावयवसं
कीर्णंतथानवयवाह्वयं। तथैवोभयसंकीर्णंश्लेषोपहितमित्यपि। सेषांरूपकभेदानांविंशतिश्चतुरुत्त श्री
रा॥ तेषुसावयवसंकीर्णंयथा २६ अरकेसरशिवहंसोहरधवलब्रदलसहस्रपरिगअं। मकुमदंसरोजो १६२

=रविकरवकेसरनिवहंशोगतेधवलाभ्रदलसहस्त्वदलपरिगतं। मधुमद्दर्शनयोग्यंपिनामरोसन्तिपंकजमिवनभस्तलं। १=

गोपिआमहुपत्तिपंकअंबुणहअलं। अत्र पितामहोत्पत्तिपंकजमिव नभस्तलं शोभत इत्युपमानोपमेयभा
वेनावयविनोरभेदस्याविवक्षायामुपमैव न रूपकं। रविकरधवलाभ्रदलसहस्रयोः केसरनिकरदलसहस्र
योश्च प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्ययोः सहजाहार्यावयवभूतयोरभेदोपचारेणारूपणमिति सावयवरूपेणो
पमायाः संकीर्णत्वादिदं सावयवसंकीर्णं नाम संकीर्णरूपकेषूभयमूपिष्ठरूपकभेदः। निरवयवसंकीर्णं यथा
।दीहो दिअहभुअंगो रइबिंबफणामणिप्पहं विअसंतो। अवरसमुद्दमुवगओ मुंचन्तो कंचुअं व आअवणिव
हं॥ अत्र दिवसावयविनो भुजंगावयविनश्चाभिधीयमानप्रतीयमानदैर्घ्यदारुणादिधर्मयोरभेदोपचारेणारूपण
मवयवानां चतुर्णां रविबिंबातपफणामणिनिर्मोकानां सत्यामप्यभेदोपचारयोग्यतायां द्वयोरविशब्दप्रयोगे

=दीर्घो दिवसभुजंगो रविबिंबफणामणिप्रभां विकासयन् अपरसमुद्रमुपगतो मुंचन् कंचुकमिवातपनिवहं ३=

नोपमायांद्वयोस्तुल्यरूपेणैव्यसामानाधिकरण्यान्नावयवावयविभावो विभाव्यत इति निरवयवस्योपमायांसंकी
र्णत्वान्निरवयवसंकीर्णंनामसंकीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः॥उभयसंकीर्णंयथा॥धुअमेहमहुअरा
ओघणसमअआअड्ढिओणअविमुक्काओ।णहपाअवसाहाओणिअअट्ठाणंव्वपडिगआदिसाओ।अ
त्रपादपरूपेणारूपितस्यनभसोयद्देतद्दिशांशाखारूपेणारूपणंमेघानांचमधुकरप्रकरेणतदुभयमप्यन्य
पदार्थषष्ठीसमासयोरभिधीयमानेनसावयवंनिरवयवंचेतिउभयेक्षयाचसंकीर्यमाणमुभयसंकीर्णरूप
कव्यपदेशंलभते।सोयंसंकीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः।श्लेषोपहितंयथा।पीणपओहरलग्गंदिसा
णपवसंतजलअसमअविइण्णं।सोहग्गपढमइण्हंपव्वाअइसरसणहपअंइंदहणुं॥अत्रसरसनख

पराकारस्येंद्रधनुषउत्पन्नसादृश्यादभेदोपचारेणारूपणेयोयं स्मरसेनभस्मिपदमस्येतिव्यक्तसत्याश्लिष्टरू
पणात्तद्विशेषणप्रकारः यस्त्वशोभायाः प्रथममग्र्येचिह्नं सौभाग्यस्यच प्रथमंचिह्नं पीनपयोधरेमेघेस्तनेवाल
ग्नमित्यादिविशेषणविशेष्यभावः तेनेदंश्लेषेणोपधीयतइतिश्लेषोपहितंनामसंकीर्णरूपकेषूभयभूपिष्ठ
रूपकभेदः॥ ॥द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोवगम्यते॥ उपमारूपकान्तत्वेसाम्यमित्यामनंतितत्र।तदानंत्ये
नभेदानांमसंख्यंतस्यतत्क्रयः। दृष्टांतोक्तिः प्रपंचोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेवच। तत्रैवादेः प्रयोगेनदृष्टांतोक्तिंप्रचक्ष
ते। इवादेरप्रयोगेणप्रपंचोक्तिंमनीषिणः। वस्तुकिंचिदुपन्यस्यन्यसनात्तत्सधर्मणः। साम्यप्रतीतिरस्तीतिप्रति
वस्तूक्तिरुच्यते।। तत्रक्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके। साम्यपर्वादिभेदेनदृष्टांतोक्तिर्विधीयते।। सा

१६५ क्रियायोगनिमित्तसाम्याद्दृष्टांतोक्तिः सामान्यतः पूर्वा यथा॥ स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमा
165 सनबन्धधीरः। जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्। अत्र दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरनावि
ष्टलिंगत्वादवश्याभिधेयत्वाच्च स्थितः इत्यादिषु न लिंगभेदकृद्दोषः। अभिधीयमानस्यानादिक्रियायोग
जनितं साम्यं समस्तमूर्त्तिमत्साधारणश्च पूर्वमेव छायादृष्टांतः सेयं क्रियायोगनिमित्तसाम्या सामान्यतः
पूर्वा नाम दृष्टांतोक्तिः साम्यभेदः। सैव क्रियागुणयोगनिमित्ता विशेषतः पूर्वा यथा। सत्रलुज्ज्योइत्र वस्तु
॥ हे समत्थ जीअलोअविसरं तपस्सावो ठाइ णविरं रवि म्मिव विहाण पडिदाविम इल्लदा सप्पुरिसे॥ अत्र जग श्री०
दुद्योतनक्रियाप्रतापगुणयोगहेतुसाम्यमसाधारणश्च सूर्यदृष्टांत इति विशेषतः क्रियागुणयोगनिमित्ते १६५

यं पूर्वानामदृष्टांतोक्तिः साम्यभेदः। गुणयोगनिमित्तसाम्यासामान्यतउत्तरायथाः। रूपंतदोजस्वितद्देववीर्यंतदे
वनैसर्गिकमुल्लतत्वम्॥ नकारणात्स्वाद्विभिदेकुमारः प्रवर्त्तितोदीपइवप्रदीपात्॥ अत्ररूपादिगुणयोग
जन्मजनितंसाम्यंसामान्यरूपश्चपश्चात्प्रदीपदृष्टांतइतिसामान्यतोगुणयोगनिमित्तेपमुक्ता। नामदृष्टां
तोक्तिः साम्यभेदः। सैवक्रियागुणद्रव्ययोगनिमित्ताविशेषतोपि यथा। अव्वोछिन्नपसरिओ अहिअंउद्धा
इफुरिअसूरछाओ। उच्छाहोसुहडाणं विसमक्खलिओमहाणईणावसोत्तो॥ अत्राव्यवच्छिन्नप्रसृतइ
तिक्रियायोगनिमित्तंस्फुरितशौर्यच्छाय इतिगुणयोगनिमित्तंस्फुरितसूर्यच्छाय इतिद्रव्ययोगनिमित्तंच
साम्यंसामान्यविशेषरूपश्चविषमस्खलितमहानदीस्रोतोदृष्टांतइतिविशेषतः क्रियादियोगनिमि

१६६ 166 त्रेयमुत्तरानामदृष्टांतोक्तिः साम्यभेदः॥ द्रव्यजातिनिमित्तसाम्यासामान्यतः पूर्वादृष्टांतोक्तिर्यथा॥ विस
वेअ्रोघपांसरित्रेो जंजं अहिलेरबहलधूमुप्पीडो। सामलइज्ज रतं तरुहिंबमहो अहो अहिस्सविद्दुमवे
दं। अत्र धूमविषयोर्विद्रुमरुधिरयोश्च द्रव्यजातियोगकृतं प्रतीयमानं श्यामलोयत इति धूमविषयद्रव्ययो
गजनितमभिधीयमानं सामान्यरूपं च साम्यं सेयं दृष्टांतस्य पूर्वमेवोपन्यासात् द्रव्यजातियोगनिमित्तसाम्यासा
मान्यतः पूर्वानामदृष्टांतोक्तिः साम्यभेदः। सैव द्रव्यायोगनिमित्तसाम्याविशेषतो यथा। संचारिणीदीपशिखे
व रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा। नरेंद्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः॥ अत्र दीपशिखादिद्र श्रीः
व्ययोगकृतं साम्यं। सामान्यविशेषरूपौ संचारिणीदीपशिखेति च राजमार्गाट्ट इति च दृष्टांतो पूर्वमेवोपन्या १६६

स्तौसेयंविशेषतोद्रव्यायोगनिमित्तसाम्यापूर्वानामदृष्टांतोक्तिःसाम्यभेदः।द्रव्यायोगनिमित्तसाम्येवसामान्यतउ
त्तरणंयथा॥उज्वलालोकंयास्निग्धालंयात्यक्तानरजते।मलीमसमुखावर्त्तिःप्रदीपशिखयायथा।अत्रद्रव्या
योगकृतंसाम्यंसामान्यरूपश्चप्रदीपःपश्चात्प्रदीपशिखावर्त्तिदृष्टांतःसेयंयथोक्तरूपोत्तरणानामदृष्टांतोक्तिः
साम्यभेदः।सैवक्रियागुणायोगनिमित्तसाम्याविशेषतोयथा॥तोताणाहअच्छाअणिच्चललोअणाशिहं
पउत्थपआवंआलेक्खपईवाणवणिअच्चंपअरचडुलत्तणंपिविअलिअं॥अत्रहतच्छायमित्यादीनामंत
र्गतगुणत्वेनक्रियाविशेषणत्वात्क्रियागुणायोगंमित्तंनिजंप्रकृतिचटुलत्वमपिविगलितमितिगुणायोगनि
मित्तंचसाम्यं।सामान्यविशेषरूपश्चालेख्यप्रदीपदृष्टांतइतिक्रियागुणायोगनिमित्तेयंविशेषतउत्तरणाना

मदृष्टांतोक्तिः साम्यभेदः ॥ अथ दृष्टांतोक्तेर्दृष्टांतालंकारस्य वा को विशेषः । उच्यते । लौकिकपरीक्षकाणां यस्मि
न्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टांत इत्यर्थप्रतीति न कश्चिद्विशेषः । उक्तिप्रतीति पुनरनेको विद्यते । तद्यथा ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिक
योर्भिन्नवाक्यनिर्देशो दृष्टांतालंकारः । एकवाक्यनिर्देशो दृष्टांतोक्तिः साध्यधर्मसिद्धये दृष्टांतालंकारः । साधर्म्य
सिद्धये दृष्टांतोक्तिः । इवाद्यप्रयोगो दृष्टांतालंकारः इवादिप्रयोगे तु दृष्टांतोक्तिः । अत एवेयमुभयालंकारः स
पुनरर्थालंकार इति ॥ ॥ साम्योत्कर्षापकर्षोक्तेरुपमानोपमेययोः । प्रकृता विकृता चेति प्रपंचोक्तिः प्रदर्श्यते
। सोपमानोपमेययोः साम्येन प्रकृता यथा ॥ अरण्यबीजांजलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः
॥ यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरः सखीनाममिमीत लोचने । अत्र मृगलोचनोपमानानां तल्लोचनोपमेययो

श्चसाम्यमविकृतानामेवप्रतीयतेसेयंसामान्येनप्रकृतानामप्रपंचोक्तिः साम्यभेदः॥ प्रकृतेवोपमानोत्कर्षेण
यथा। गर्वमसंबाधमिमंलोचनयुगुलेनवहसिकिंमुग्धे। संतीहशान्तिदिशिदिशिसरस्सुननुनीलनलि
नानि॥ अत्रतवद्वेलोचनेऽमलेएवसरसांपुनर्बहूनिनीलोसलानी स्फपमानोत्कर्षः प्रतीयते। सेयमु
पमानोत्कर्षेणप्रकृतानामप्रपंचोक्तिः साम्यभेदः। सैवोपमानापकर्षेणयथा। अन्यतोनयमुहूर्त्तमाननं
चंद्रएषसरलेकलामयः। माकदाचनकपोलयोर्मलंसंक्रमय्यसमतांनपिष्यति। अत्रोपमानस्यमलि
नताकृतोपकर्षः प्रकृतएवप्रतीयतेसेयमुपमानापकर्षेणप्रकृतानामप्रपंचोक्तिः साम्यभेदः। सैवोपमा
नस्यकिंचिदुत्कर्षेणयथा॥ आपातमात्ररसिकेसरसीरुहस्यकिंबीजमर्पयितुमिच्छसिवापिकायां। का

१६८
168

लःकलिर्जगदिदंनकृतंत्वमहोस्थित्वाहारिष्यतितवैवमुखस्यशोभां।अत्रोपमानस्योपमेयादौबद्दुलकर्षः
प्रकृतएवप्रतीयते।सेयमौबद्दुलकर्षेणाप्रकृतोनामप्रपंचोक्तिःसाम्यभेदः।उपमानोपमेययोःसाम्यापत्या
विकृतायथाघरिणी।अमहाणसकम्मलग्गमसिमइलिएणहत्थेण।छित्तंमुहंहसिज्जइचंदावत्थंगअं
पइणा।अत्रोत्कृष्टोपमेयस्यमषीमालिन्यवैकृतेनोपमानसाम्यमापाद्यमानंप्रतीयते।सेयमुपमानोपमे
ययोःसाम्यापत्याविकृतानामप्रपंचोक्तिःसाम्यभेदः।विकृतैवोपमेयस्योत्कर्षापत्यायथा॥रत्तुप्पलदल
सोहातीअविचसत्थम्मिहुरहिवाहणीभरणामअंतवेहिमणाहरापडिमावडिएहिलोअणेहिंलहु श्री०
इआ।अत्रोपमेयस्यमधमदाताम्रत्वकृतउत्कर्षःप्रतीयते।सेयमुपमेयोत्कर्षेणविकृतानामप्रपंचो १६८

क्तिः साम्यभेदः। सैवोपमेयापकर्षापस्या यथा॥ मृगं मृगांकः सकलं सदांके बिभर्त्ति तस्यास्तमुखं कदाचित्। कपो
लदेशे मृगनाभिपत्त्रमिषान्न खेन तस्येतोपकर्षः। अत्र मृगांकः सकलं मृगं सदा बिभर्त्ति। तन्मुखं च कदाचिन्मृग
नाभिमात्रजमेव पत्त्रमित्युपमेयस्य वाचनिकापकर्षापत्तिः प्रतीयते। सेयमुपमेयापकर्षापस्याविकृता नाम प्रपं
चोक्तिः साम्यभेदः। सैवोपमेयस्य साम्यापस्योपमानोत्कर्षेण च यथा नमर्त्यलोकस्त्रिदिवात्प्रहीयते म्रियेत नाये
यदि वल्लभो जनः। निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवन एव जीवति। अत्रोपमेयस्य पथ्योक्तधर्मयोगे सत्युप
मानेन पूर्वार्द्धे साम्यमुत्तरार्द्धे तु किंचिदुत्कर्षो भवति। सेयं पथ्योक्ता विकृता नाम प्रपंचोक्तिः साम्यभेदः॥ प्रतिवस्तू
क्तिरप्यस्मिन्न्जीवका च कथ्यते। दृष्टांतोक्तेश्च सा छायां प्रपंचोक्तेश्च गाहते। सा दृष्टांतोक्तिछायया विधा दृजुः

१६९ पूर्वाचयथा। तन्मन्ये हिमभासस्तारानिकरेण कांतिरुच्छेद्या। यत्रस्यामुखमेतद्यदि युवतिमुखानि विजयंते। अत्र
169 तदिंदोस्तारकौघेण कांतिरुच्छेद्या इति पूर्वमृजूक्त्या दृष्टांतरूपं। पश्चाद्यदेतन्मुखं युवतिमुखानि विजयंत इति क्र-
जूक्त्यैव दार्ष्टांतिकरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयं दृष्टांतोक्तिच्छायया विधा द्वन्द्वी पूर्वा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्या-
भेदः। सैवोत्तरा वक्रा च यथा। सुदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य। दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानल-
तावनलताभिः। अत्र सुदुर्लभमिति वक्रोक्त्या एवं दार्ष्टांतिकरूपं वस्तूपन्यस्य पश्चाद्दूरीकृताः खलु गु-
णैरिति वक्रोक्त्यैव दृष्टांतरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयं दृष्टांतोक्तिच्छायया विधोवक्रोत्तरा च प्रतिवस्तूक्तिः १६९
साम्यभेदाः। दृष्टांतोक्तिच्छायया निबंधेनु। पूर्वा च यथा। नमालतीदामविमर्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सहते पराधीनं॥

म्लानापि न म्लायति केसरस्रग्देवी न खंडप्रणया कथंचित्। अत्र न मालती दामविमर्दयोग्यमिति म्लानापि न म्लाय
ति केसरस्रगिति च वक्रजूक्तिभ्यामेव पूर्ववद्दृष्टांतरूपे वस्तुनी प्रतिषिध्योत्तरकालं न प्रेमनव्यं सहते पराधीनिति दे
वी न खंडप्रणया कथंचिदिति च वक्रजूक्तिभ्यामेव पूर्ववद्दृष्टांतरूपे वस्तुनी प्रतिषिध्योत्तरकालं न प्रेम नव्यं सहते
पराधीनिति देवी न खंडप्रणया कथंचिदिति च दार्ष्टांतिकरूपे प्रतिवस्तुनी ऋजूक्त्यैव प्रतिषिद्धे सेयं निषेध
ऋज्वी पूर्वा च दृष्टांतोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभिदः। सैवोत्तरा च वक्रा च यथा। मानुषीषु कथं वा स्या
दस्य रूपस्य संभवः। न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्। अत्र कथं वा स्यादिति वक्रया निषेधोक्त्या दार्ष्टां
तिकमभिधाय पश्चाद्वसुधातलात्प्रभातरलं ज्योतिरुदेतीति वैयधिकरण्यवक्रयैव निषेधोक्त्या दृष्टांतोऽभि

८० हितः सेयं निषेधे वक्रोक्तिराचष्टे दृष्टांतोक्तिच्छाया यथा प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः । प्रपंचोक्तिच्छाया यथा विधा दृष्टी यथा । त
रंगय दृशो गमि पततु चित्रमिंदीवरं स्फुटी कुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेततां ॥ क्षणं वपुरयाद्दृशा स्पृश तु कांचनं का
170 लिकामुदं च यमुनं वमनाभवनु चाहि चंद्रं नभः । अत्र प्रथमे च चतुर्थ पादयो रुपमानोपमेय साम्यं वैकृतं । द्विती
य तृतीय पादयो रुपमानापकर्षः प्रकृत इति सेयं प्रपंचोक्तिच्छाया यथा विधा दृष्टी नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः । से
व विधो वक्का यथा । एक्को एा मि अ मुअ भंग विमलकवोलं गवअ एां गतु स्स मअ हिं निरिक्ख एा अ एां ग । सुहुस
सिविंब उकलंक गारउ पंडरउ किव त्त उउ प्पो एा भमा इ अ एा मं छ एा ख प्प रउ ॥ अत्रोपमेयोत्कर्षो विकृतः ८०
उपमानापकर्षः प्राकृतः प्रकाशत एव यापुनरियमुत्तरार्द्धे नरूपके णोपमानापकर्षस्योक्तिभंगिस्तयेयं प्र

पंचोक्तिच्छाययाविधौवक्रानामप्रतिवस्तूक्तिःसाम्यभेदः।सैवनिषेधेऋज्वीयथा।दातारोयदिकल्पशाखिभिरलं
यद्यर्थिनःकिंतृणैःसंतश्चेदमृतेनकिंयदिखलास्तत्कालकूटेनकिं।किंकर्पूरशलाकयायदिदृशोःपंथानमे
तिप्रियासंसारेपिसतींद्रजालमपरंयद्यस्तितेनापिकिं।अत्रोपमेयोत्कर्षःऋजूक्तेर्वचनिबद्धइतिसेयंप्रपंचोक्ति
च्छाययानिषेधेऋजुर्नामप्रतिवस्तूक्तिःसाम्यभेदः।सैवनिषिद्धेवक्रायथा।तद्वक्त्रंयदिमुद्रिताशशिकथातच्चेत्स्मि
तंकासुधातच्चक्षुर्यदिहारितंकुवलयैस्तच्चेद्गिरोधिङ्मधु।धिक्कंदर्पधनुर्भ्रुवौचयदितेकिंवाबहुब्रूमहेतत्स
त्यंपुनरुक्तवस्तुविरसःसर्गक्रमोवेधसः।अत्रोपमानापकर्षोवक्रोक्त्याचनिषेधःशेषंपूर्ववत्।तेनमेद्वेअ
पिमालोपमाच्छाययाप्रपंचोक्तीपूर्वेपुनरुत्साद्योपमाच्छायेतिमंतव्यं॥ ॥अर्थयोरतिसादृश्याद्यत्रदोला

१७१ यतेमनः। तमेकानेकविषयं कवयः संशयं विदुः। तत्रैकविषयो नेकोयस्मिन्नेकत्र शंक्यते। यस्मिन्नेकमनेकत्र सोने
171 कविषयः स्मृतः। तयोराद्यो ऽभिधीयमानसादृश्यो यथा। आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा नासाग्रे न
यनं यदेतदपरं यच्चैकतानं मनः। मौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि योगिनी किमसि
भोः किं वा वियोगिन्यसि। अत्रैकस्मिन्वस्तुनि वस्तुद्वयस्याभिधीयमानसामान्यप्रत्यक्षं तद्विशेषप्रत्यक्षादु
भयविशेषस्मरणाच्चयो विमर्षः सोयमेकविषयः संशयः। स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा। किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि
किं ते लोलेक्षणं मुखं। मम दोलायते चित्तं पश्यतस्त्वां घनस्तनि। अत्र मुखलक्षणो लोचनलक्षणो चैकस्मिन्नेव १७१
वस्तुनि पद्मलक्षणं भ्रमरलक्षणं चापरमपि वस्तु प्रतीयमानसादृश्यमाशंक्यते। सोयमप्येकविषय एव संशयः

।अनेकवस्तुविषयो द्विधा। शुद्धो मिश्रश्च। तयोः प्रतीयमानसादृश्यः शुद्धो यथा। बालीमंमुहम्मोलीउल्हसिअ
णिअंसिणीगहणसुणिअविणिघंतना। स्विहाएमेंमलीराकुविती अमुद्धजोहरमुणजोहरगअणुमुल्लले
ओणाहुआणाइंदोराहविचंदुकअणु। अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्ययोः बालिकामुखचंद्रयोरेकस्यैव वि
शंकान्तरतिसोयमनेकविषयः शुद्धः संशयः। अभिधीयमानसादृश्यो मिश्रो यथा। द्वावप्येतावभिनवजपापु
ष्पभासांनिवासौ तिष्ठत्येतद्द्वयमपि वियन्मंडलस्योपसंध्यं। अस्तं कोयात्युदयति च कः कोरविः कः शशां
कः का च प्राची तदिह नवयं काप्रतीचीति विघ्नः। अत्र द्वयोरभिधीयमानसादृश्ययोः सूर्याचंद्रमसोः प्राची
प्रतीच्योर्वा तदन्यतममेकमेव वस्तु पर्यायतो विशंक्यत इति अनेकविषयोयं मिश्रः संशयः। उपलक्षणं चैत

१२२ त्रेन वितर्को न्यायादयो ऽपि संशयोक्तावेव द्रष्टव्याः। तद्यथा सरोजपत्रे परिलीनषट्पदे विशालदृष्टेः स्विदमू विलोचने
172 शिरोरुहाः स्विन्नतपक्ष्मसंततेर्द्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलं॥ ॥ अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं मुखं स्विदेतद्विक
चं नु पंकजं। इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं विदांबभूवुः सुचिरेण योषितः॥ यथा च। नुहे मत्त्र खलिउ
ल्लावेण्हा णोल्लएचिउरे विणिणिग्गंअसरणासारे सम्मोत्तिअहारे उरे॥ कालत्तरेतेरलछिकुमअंगणु समुल सइ मा
हङ्कपुणु थणगुडुरेणामुणइ कहिं वसइ॥ कः पुनर्वितर्कसंशययोर्विशेषः। उच्यते। निर्णयासंस्नो वितर्कः वितर्को
स्नश्च संशयः संशयानो हि वितर्कस्य कोटिमारुह्य ततो विभ्रष्टस्तत्स्वमभिनिविशते। यथा पूर्ववाक्ये विदांबभूवु १२२
रिति संशयमेव विगाहते यथा माहङ्कपुणुथणगुडुरेणामुणइकहिंवसइ। शब्दाश्च किं स्विदादयस्तुल्यरूपा

एवंसंशयविपर्ययपोरिति दुरवबोधस्ताद्दृशोषः। नन्वेवं वितर्कोदयोऽप्युभयालंकारास्तुः। सत्यं। किंतूक्तिपक्षेपरार्थाद्
मानवत्स्वरूपपक्षे स्वार्थानुमानवदिति। अयमेव चोक्तिशब्दस्यार्थः तेन स्वरूपमात्रोक्तौ संशयवितर्कोदयेऽप्य
र्थालंकारः उक्तिप्राधान्ये तूभयालंकाराः॥ ४॥ अप्रकृतिरपेकृत्य किंचिदन्यार्थदर्शनम्। औपम्यवत्स्येनोप
म्या चेति सादृश्यविधोच्यते। वाच्ये प्रतीयमाने च सादृश्ये प्रथमातयोः। तथाभूते द्वितीया स्यादप्रकृतो नव्यवस्कृति
। अनौपम्यवती भूयः पूर्वापूर्वा चिकथ्यते। तासामुदाहृतिष्वेव रूपमाविर्भविष्यति। तत्राभिधीयमानौपम्यव
ती यथा। गिम्हे दवग्गिमसिमइलिआइं दीसंति विंझसिहराइं। आसासु पउत्थवइए ण होन्ति णववाउसंभा
इं। अत्र नवप्रावृडभ्राणां विंध्यशिखरैरभिधीयमानसादृश्यैरप्रकृतत्वादभिधीयमानौपम्यवस्यप्रकृतिः। प्र

१७३ 173 तीयमानौपम्यवती यथा। नकेतकीनां विलसंति सूचयः प्रवासिनो हंत हसत्ययं विधिः॥ तडिल्लतेयं न चकास्ति चंच
ला पुरः स्मरज्योतिरिदं विजृंभते। अत्र केतकीसूचीनां विधिविहसितैः प्रतीयमानस्सादृश्ये तडिल्लतायाश्च स्म
रज्योतिषोऽपह्नुतत्वादियं प्रतीयमानौपम्यवत्यपह्नुतिः। अनौपम्याभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा। रा
जकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः। अवगच्छेयुराः ज्ञातमहो शीतानिलं वनं। अत्र राजकन्यानुरागलक्षणस्य
रोमांचकारणस्य रक्षकावगतिहेतोः पूर्वमेवाभिहितस्यचववनानिलशैत्यलक्षणेन कारणांतरेणापह्नवः। न
चैतयोः सादृश्यमस्ति। सेयमनौपम्याभिधीयमानोऽपह्नोतव्यवस्तुः कार्यात्पूर्वं कारणोपन्यासेन पूर्वैत्युच्य श्री०
ते। सैवापूर्वा यथा। आमंदाक्षप्रवृत्तमेकथं दृष्टैव कन्यकां। अक्षिमे पुष्परजसा वातोद्धूतेन पूरितं। अत्रानंदा १७३

क्रमवत्त्वमिति पूर्वं कार्यस्य पश्चाद्दृष्टैव कन्यकामिति कारणस्योपन्यासः। शेषं पूर्ववत्। सेयमभिधीयमाना
ऽपह्नोतव्यवस्त्वनौपम्यादपह्नुतिरपूर्वेत्युच्यते। अनौपम्येव प्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा। उप्पे
ह्लिअवइ कारिल्लआइं उच्चेसि दस्सवछलिए। कंटच्चिअ विलिहितपीणुसच्चअणाउ तम्मसुएन्नाहे। अ
त्र चैतस्याः स्तनयोर्नृपपतिनाननखक्षतं कृतमपि तु कंटकैरिति प्रतीयमानापह्नोतव्यं वस्तु प्रकाशते पू
र्ववदेव च पूर्वार्द्धे कारणस्योपन्यासः पश्चिमार्द्धे तु कार्योपदेशो दृश्यते। सेयमनौपम्या प्रतीयमानाऽपह्नो
तव्यवस्तुः पूर्वा नामापह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थदर्शनमिति लक्षणयोगाज्जायते। सैवापूर्वा यथा। कस्स
वणाहो रणसो दट्ठ न पिच्छाइ सव्वणंअहरं। सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहस्सु एन्हिं। अत्रापि नास्यात

पपत्तिनाऽत्र धरोऽव्रणितः किं तर्हि भ्रमरेणेति प्रतीयमानार्थः प्रक्रान्तव्यं वस्त्र । पूर्वार्द्धे तु सव्रणमधरमिति कार्यमुप
न्यस्यपश्चिमार्द्धे सभ्रमरकमलाघ्रायिणीति कारणमुपन्यस्तं । सेयमन्योऽयमप्रतीयमाना प्रक्रान्तव्यवस्का रे
पूर्वाचार्यैरुक्तलक्षणायोगाज्ज्ञायते ॥ ४ ॥ समाधिमन्यधर्माणामन्यत्रारोपणां विदुः । निरुद्भेदोऽथसोद्भेदः स
द्विधापरिपठ्यते । तयोर्निरुद्भेदो यथा ॥ हरेपरिद्दूराए अववकहत्तस्मि दिणअ्मे अवरेदिसां असह त्तिघकिलि
म्मइ पिअ्ममपच्चक्खवहूसणं दिणलच्छी । अत्र दिनकरदिनलक्ष्मीप्रतीचीनां समारोपितनायकनायिकाप्रतिनायि
काधर्माणां हरप्रतिबद्धएगइत्यादिभिः श्लिष्टपदैरनुद्भेद एव मन्यधर्माध्यारोपादयं निरुद्भेदः समाधिभेदः । सोद्भे
दो यथा वल्लहेलडुबोलंतइएव्वइसुणुबहुवलिकिज्जमितामरसणितुस्सरोसहुथिरकुजेणाणिरग्गलुजं

पइ किंपिणि जावजणुतावढिमेणविसिन्निस्सत्थियधुलुइतंसु।अत्रापिप्रियतमव्यलीकासहिह्लुः कापिका
मिनीहिमानीपुष्टांकमलिनीमालोकतस्यामात्मधर्मानिष्येचस्तर्यधर्म्मानारोपयति।मेचबलिः क्रियेऽहं
तवरोषसेत्यादिभिः पदैरुद्धिद्यमानाद्दहस्रतीयंतरल्पयंसोद्भेदः समाधिभेदः।अन्यस्यान्यधर्मश्चान्यधर्मा
इतिव्युत्पत्त्याधर्मिणोध्यासेसमाधिरिष्यते।साधर्माणांधर्मिणश्चयथा।चंद्रज्योत्स्नाविशदपुलिनेसैक
तेस्मिन्सरय्वावादद्यूतंसुचिरमभवत्सिद्धयूनोः कयोः श्चित्।एकोब्रूतेप्रथमनिहतंकेशिनंकंसमन्यः स
त्वंतत्त्वंकथयंभवनाकोहतस्तत्रपूर्वः।अत्रसंबोध्यवर्णनीयेविभुस्वरूपस्यधर्मिणस्तदुमीणांचाध्या
सादयंधर्मिधर्माध्यासरूपः समाधिः।धर्मिणएवाध्यासोयथा।प्रोमश्रीरिवकस्मात्पुनरपिमपितंमंथखे

१७५
176

दंविदध्यान्निद्रामप्यस्य सर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि सेतुंबध्नाति कस्मात्तु नरयमखिलद्वीपता
थानुपातस्त्वय्यायाते वितर्कानिति निद्धतदृशा भातिकंपः पयोधेः। अत्र ग्रामश्रीरेषकस्मादित्यादिभिर्मन्थ
खेदादिधर्माणां निवर्तितत्वात् ग्रामश्रीरित्यादीनां च श्लेषेणैवाभिधानात्त्वयीति वर्णनीयपदे विष्णुस्वरूपस्य
धर्मिण एवाध्यासात्त्रैष्टुभीणां चानध्यासादयं धर्म्यध्यासरूपः समाधिः॥ समाधिमेवमन्यं ठेमेलितं तदपि
द्विधा धर्माणामेव चाध्यासे धर्मिणां वान्यवस्तुनि। तत्रान्यधर्माणामेवान्यवस्तुन्यध्यासान्मेलितं यथा। प
ल्लविअं विअ करपल्लवेहिं पप्फुल्लिअं विअ णअणेहिं। फलिअं विअ पीणपओहरेहिं अस्साए लाव श्री०
ण्णं। अत्र पल्लवितमिव पुष्पितमिव फलितमिवेत्युत्प्रेक्षया लताधर्माणां लावण्यधर्मिणि धर्माध्यारोपो द १७५

स्यते।करपल्लवादीनांचानुपात्तव्यापारहेतुत्वेनसाधकतमत्वेनवाप्राधान्यंलक्ष्यते।सोयमन्यवस्तुनिपुनर
न्यधर्मारोपणामेवारोपेणामेलितंनामसमाधिभेदोभवति।सतूद्देशेसमाध्युक्तिरित्यक्रियग्रहणाल्लभ्यते।धर्मा
णांधर्मिणश्चयथा।देहोव्वपडइदिअहोकंठच्छेओव्वलोहिआहोइरई।गलइरुहिरंवसंझाघोलइके
सकसणंसिरंमिअतिमिरं।अत्रदेहादयोयथाक्रमंक्रियावंतोजंतुवधक्रियायांनिबद्धाःदिवसादिभि
रुपमेयाःदिवसावसानक्रियायांमेलितास्तदेतद्गुणक्रियावतांद्रव्याणांप्रधानक्रियाध्यारोपेधर्मिधर्मा
ध्यासेमेलितंनामसमाधेरेवभेदोभवति॥६॥यत्रोपमानादेवैतदुपमेयंप्रतीयते।अतिप्रसिद्धेस्तामाहुःस
मासोक्तिंमनीषिणः।प्रतीयमानेवाच्येवासादृश्यंसोपजायते।श्लाघ्यांगाहिमुभनोमेतदुपाधीन्नचक्ष

७६ ते। विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा। अस्त्वसावपराप्यस्ति तुल्यातुल्यविशेषणा। संक्षेपेणोच्य
176 तेयस्मात्समासोक्तिरियं ततः। सैवान्योक्तिरन्योक्तिरुभयोक्तिश्च कथ्यते। तत्रौपमानसादृश्याश्लाघा
वतीयथा॥ उत्तुंगेक्षतसंश्रयस्य शिखरिणापुच्चावचग्रावणि न्यग्रोधस्य किमंगतस्य वचसाम्श्लाघास्तुपर्याप्यते
।बंधकर्वीमपुराहृतः किमथवा सत्कर्मणां संचयो मार्गे रूक्षविपत्रशाखिनि जनोयं प्राप्य विश्राम्यति। अत्र
न्यग्रोधेनैवोपमानेनोपमीयमानेन प्रतीयमानसादृश्यस्य वर्णनीयवदान्योपमेयस्योक्तत्वात्। तच्छ्लाघ
यैव तच्छ्लाघा प्रतीयते इति सेयं प्रतीयमानसादृश्याश्लाघावती समासोक्तिः। सैव गर्हावती यथा॥ किं जातो श्री०
सि चतुःपथे यदि घनच्छायोसि किं छायया संपन्नः फलितोसि किं यदि फलैः पूर्णोसि किं संन्नतः। हे सद्वृ १७६

स्मसहस्वसंप्रतिशिखाशाखाशताकर्षणक्षोभोन्मोटनभंजनानि जनतः स्वैरेव दुःश्चेष्टितैः॥ अत्रोपमा
नभूतस्य सदृक्षस्य व्याजगर्हणया तदुपमेयः कोपि सत्पुरुषो विगर्हित इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या गर्हा
वती नाम समासोक्तिः। सैवोभयवती यथा॥ निःकंदामरविंदिनी स्थपुटितोद्देशां स्थलीं पल्वले जंबाला
विलमंबु कर्तुमपरास्ते वराहीसुतान॥ दंष्ट्राग्रं चतुरर्णवोर्मिपटलैराप्लाविताया मियं यस्यैव शिशोः स्थि
ताधिपतिर्भूः साप्युत्रिणी पोत्रिणी॥ अत्र पूर्वार्द्धे गर्हा उत्तरार्द्धे श्लाघा गम्यते। सेयं प्रतीयमानसादृश्योभय
वती समासोक्तिः। अनुभयवती यथा॥ इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषामितश्च शरणार्थिनः शि
खरिपक्षिणः शेरते। इतोपि वडवानलः सह समस्तसंवर्त्तकैरहो विततमूर्जितं भरसहं च सिंधोर्वपुः॥ अत्र

८७ गर्हाश्लाघावाविस्मयोक्त्वावेवास्तमयते। सेयं प्रतीयमानसादृश्यानुभयवती नाम समासोक्तिः। अभिधीयमा
177 नसादृश्याश्लाघावती तुल्याकारविशेषणा यथा। नालस्य प्रसरो जलेष्वपि कृतावासस्य कोषे रुचिर्दण्डे क
र्कशता मुखे च मृदुता मित्रे महानाग्रहः। आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषाकरे यस्यैषा स्थिति
रंबुजस्य वसतिर्युक्तैव तत्र श्रियः। अत्राम्बुरुहसत्पुरुषयोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्यानिशयप्रसिद्धे
रुपमानेनैव श्लेषवत्तुल्यविशेषणपदाभिधीयमानसादृश्यमुपमानमेवावगम्यते। सेयमभिधीयमानसा
दृश्याश्लाघावती तुल्यविशेषणा नाम समासोक्तिः। प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्याश्लाघागर्हावती तुल्या ८०
तुल्यविशेषणा यथा। उपाध्वांतत्यांथाः पुनरपि सरोमार्गतिलकं यदासाद्य स्वच्छं विलसथ विलीनं क्रमभरः

।इतस्कसात्स्वेर्जरठकमठक्षिप्तपयसो निवृत्तिः कल्याणी न पुनरवतारः कथमपि। अत्र पूर्वार्द्धे अभिधीयमा
नसादृश्ययोः श्लाघा पश्चिमार्द्धे तु प्रतीयमानसादृश्ययोर्गर्हावगम्यते। सेयमुभयवती तुल्यविशेषणाभिधीयमा
नप्रतीयमानसादृश्या समासोक्तिः। अन्योक्तिर्द्विधा स्वजातौ जात्यंतरे च। तयोः स्वजातौ यथा। लक्ष्मीपयोधरो
त्संगकुंकुमारुणितो हरेः। बलिरेष स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः। अत्र हरिशब्देन बलिशब्देन वा कश्चि
त्समानेतिवृत्तः पुंविशेष एवोच्यते। सेयं स्वजातिविषयान्योक्तिः संक्षेपोक्तिरूपत्वात्समासोक्तिरेव। जात्यंत
रे यथा। पिबन्मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपंकजे। अप्यसन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुंबति कुड्मलं। अत्र भ्रमरश
ब्देन कश्चित्कामी फुल्लपंकजशब्देन कापि प्रौढांगना। कुड्मलशब्देन कापि मुग्धांगनाभिधीयते। सेय

१७८ मन्यजातिविषयान्योक्तिः समासोक्तिरेव भवति। अतन्योक्तिशब्देनेहाध्यास्तविषयातद्भावापत्तिरुच्यते। पद्येष
178 ब्रह्मदत्तइति। साद्विधा। शुद्धा चित्रा च। तयोः शुद्धा यथा। सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतः किरन्ज्योत्स्नाम
च्छां नवलवलिपाकप्रणयिनीं। उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयनैस्तर्कय मनागनाकाशे कोयं गलितहरिणः शीतकिरणः
। अत्र कस्याश्चित्सुखे चंद्रमसमध्यासस्य काश्चिदेवं ब्रूते। सा चेयं पूर्वार्द्धे अभिधीयमान तुल्यविशेषणा। पश्चिमार्द्धे
पुनरनाकाशे कोयं गलितहरिणः इत्यसत्रां तुल्यविशेषणा समासोक्तिरेवानन्योक्तिः। एकस्यैव चाभ्यासादियं शुद्धे
त्युच्यते। चित्रा यथा। कमले मनागमसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायां। सा च सुकुमार सुभगेत्युत्पा १७८
तपरंपरा केयं। अत्राध्यासः पूर्ववद्वैचित्र्यं च निगदेनैव व्याख्यातं। सेयमन्योक्तिः समासोक्तिरेवानेकाध्यासवै

चित्र्याच्चित्रे सुते। उभयोक्तिर्यथा। लावण्यसिंधुरपरैव हि केयमत्र यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवंते। उ
न्मज्जति द्विरदकुंभतटी च यत्र यत्रापरे कदलिकांडमृणालदंडाः। अत्रापूर्वेयं लावण्यसिंधुरित्यन्योक्तिः
यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवंत इत्यनन्योक्तिः सेयमुभययोगादुभयोक्तिरपदिश्यते। उपलक्षणं चैत
त् तेनान्यापि योपमानोपमेयविषये संक्षेपोक्तिः सापि समासोक्तिरेव भवति। यथा। इंदुर्लिप्त इवांजने
न जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा। पारुष्यं कलया च कोकिल
वधूकंठेष्विव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हंत शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव। अत्र संक्षेपतः सीताशब्दवाच्यस्य
मुखादेरवयवसमूहस्याश्रयतः इंदुरंजनेनेव लिप्तो जडितेव मृगीणां दृष्टिः प्रम्लानमिवारुण्यं विद्रुम

१७९ 179 स्पश्यामिवहेमकांतिः। परुषाइवकौकिलालापाःसगर्हाइवशिखिनांवर्हाइत्युत्प्रेक्षोक्तेरनुक्तान्यपितदुप
मेयानिमुखादीनिप्रतीयंते। सेयमपिसंक्षेपोक्तिःसमासोक्तिरेवभवति।। केःपुनःसमासोक्तेःसमाध्युक्तेर्वि
शेषः। उच्यते। यत्रप्राकरणिकेऽप्राकरणिकोधर्मोऽध्यास्यतेसासमाध्युक्तिर्यथा। असहंनिद्यकिलिम्नदु
पिस्त्रअमपञ्चकवहूसर्णदिणलक्ष्मी० इति। यत्रपुनरप्राकरणिकेप्राकरणिकधर्मःसासमासोक्तिर्यथा।
पिबन्मधुयथाकामंभ्रमरःफुल्लपंकजे इति। ननुधर्मिणोध्यासेसमानमितिचेतन्न। सत्त्वंतत्त्वंकथयभ
वताकोहतस्तत्रपूर्वमित्यादिषुअनाकाशिकोयंगलितहरिणःशीतकिरणइत्यादिषुचप्रव्यक्तएवा
ध्यासविशेषोदृश्यते। एकत्रमनसान्यत्रतुवचसेति। सोयंसमाध्युक्तेःसमासोक्तेश्चभेदोभवति।।७।। १७९

अन्यथावस्थितंवस्तुयस्यामुत्प्रेक्ष्यतेन्यथा द्रव्यंगुणःक्रियावापितामुत्प्रेक्षांप्रचक्षते।मासद्द्रव्योत्प्रे
क्षायथा।देहस्यादर्पणेयस्यपश्यतिप्रतिमामुधा।अन्याह्रीइमिवोत्पन्नमईनारीश्वरांतरं।अत्रप्रति
बिंबरूपेणोत्प्रेक्षणंसेयमुत्प्रेक्षाद्रव्योत्प्रेक्षेतिभवति।गुणोत्प्रेक्षायथा।पल्लविअंविअकरपल्लवेहिं
पप्फुल्लिअंवणअणेहिं।फलिअंविअपीणपओहरेहिंअज्जाइलावण्णं।अत्रकरपल्लवादिरूपे
णान्यथावस्थितस्यांगलावण्यलक्षणस्यपदेनतत्पल्लवितत्वादिरूपेणान्यथोत्प्रेक्षणम्।सेयमुत्प्रेक्षा
गुणोत्प्रेक्षेतिभवति।क्रियोत्प्रेक्षायथा।सेनागजाः स्वकरपल्लवहेलिनीभिर्गंडस्थलान्मदमर्षं।मुद्ग
राददानाः।मन्येनरेंद्रतवतोयधितीरतालीपत्रादरेषुविजयस्यकृतिमालिखंति।अत्रसेनागजानांगंड

१८० 180 स्थलेभ्योलेखन्याकारैः कैर्मषीरूपस्यमदपयसोयदादानं। पश्चात्स्यतीरतालीपत्रोदरेषुमहावर्णतयानिःक्षे
पः सउक्तरूपेणान्यथोत्प्रेक्ष्यतइतिसेयमुत्प्रेक्षाक्रियोत्प्रेक्षाभवति। उत्प्रेक्षावयवोयश्चयाचोत्प्रेक्षोपमामता। प्र
तीतेचेतिनभिद्यंतेतेनानुत्प्रेक्षास्वरूपतः। तत्रोत्प्रेक्षावयवोयथा। अंगुलीभिरिवकेशसंचयंसंनिगृह्यतिमिरंम
रीचिभिः। कुड्मलीकृतसरोजलोचनंचुंबतीवरजनीमुखंशशी। अत्रांगुलीभिःकेशेषुगृहीत्वाप्रियामुखंचुंब्य
तेसाचलोचनेनिमीलयतीतिप्रायोवादः। तत्रमुखचुंबनादिक्रियाप्रधानमंगीभूताप्रतीयते। केशग्रहणा
क्षिनिमीलनेनचांगभूतेप्रधानेतत्रांगीभूतायाःक्रियायाउत्प्रेक्षणेनावयवभूताक्रियोत्प्रेक्षिताभवति। य
थाहि। कुड्मलीकृतसरोजलोचनामित्यत्रनोत्प्रेक्षापदमेवमंगुलीमरीचिभिस्तिमिरकेशसंचयंनिगृह्येत्स १८०

त्रापि तं लप्राप्नोति मरीच्यंगुलिसंनिगृहीततिमिरकेशसंचयमित्येवं वा वक्तव्यं भवति। तत्र योयमवयवक्रियाया
मप्यन्यपदार्थोक्तिरिति यावयवक्रियाविलक्षणैव प्रयोगेण पृथक्पदतया वाक्यकल्पः स एवास्यापि व्याख्या
नपरत्वेनाप्यनुयोज्यमानः कविभिरुत्प्रेक्षावयवस्तूच्यते। अन्ये पुनर्यत्र प्रधानक्रियानोत्प्रेक्ष्यते अवयव
क्रियातूत्प्रेक्ष्यते तमुत्प्रेक्षावयवं वर्णयंति यथा। लीनेव प्रतिबिंबितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च प्रत्युप्तेव
च वज्रलेपघटितेवांतर्निखातेव च। सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पंचभिश्चिंतासंततितंतुजा
लनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया। तेषां मते पूर्वोदाहरणमुत्प्रेक्षावयवो न भवति। उत्प्रेक्षोपमा यथा। किंशुकव्यप
देशेन तरुमारुह्य सर्वतः। दग्धादग्धमरण्यान्याः पश्यतीव विभावसुः॥ अत्र व्यपदेशशब्देन किंशुकक

१८१ स्तुमानामग्निसादृश्यमभिधाय दर्शनक्रियोत्प्रेक्षितइति सेयमुत्प्रेक्षोपमा पूर्वस्मिन्नप्युदाहरणे मरीचि
181 भिरंगुलिभिरिव निभिरं केशसंचयमिव संनिगृह्येत्युपमानार्थानुप्रवेशउत्प्रेक्षायां दृष्टव्यः। सेयमुत्प्रे
क्षावयवउत्प्रेक्षोपमाचोत्प्रेक्षैव भवति। मतं यथा। यदेतच्चंद्रांतर्जलदलवलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः
शशक इति नो मां प्रति तथा। अहं त्विंदुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रांततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणकि
णकलंकांकिततनुं। अत्र कटाक्षोल्कापातव्रणकिणाकसंकीकिततनुमिंदुमहं मन्ये इत्यनेन
स्वमतद्वारकमुत्प्रेक्षायाः समर्थनं कृतमित्ययं मताभिधानमुत्प्रेक्षाया एव प्रकारः॥ ॥अप्रस्तुतप्रशंसास्या १८१
द्स्तोतव्यस्ययास्तुतिः। कुतोपि हेतोर्वीच्या च प्रत्येतव्या च सोच्यते। सा च धर्मार्थकामानां प्रायोन्यतमबाधया

स्वाभिप्रायप्रसिद्ध्याचजायमानेहदृश्यते।तास्तुधर्मबाध्यायथा।मेदःछेदकृशोदरंलघुभवत्युत्थानयो
ग्यंवपुःसत्वानामपिलक्ष्यतेविकृतिमच्चेतोभयक्रोधयोः।उत्कर्षःसचधन्विनांयदिषवःसिध्यंतिलक्ष्ये
चलेमिथ्यैवव्यसनंवदंतिमृगयामीदृग्विनोदःकुतः।अत्रयथोक्तैर्हेतुभिःस्वाभिप्रायसाधनेनयदीदमीदृ
ग्विनोदःकुतःइतिसाक्षान्मृगयाभिनंदनं।सेयंव्याख्यानामप्रस्कंतस्कंतिरहिंसापरमोधर्मइतिधर्मं
बाधते।धर्मबाधयैवप्रत्येतव्यायथा।कालक्खरदुस्सिक्खिअबालअरेलग्गमज्झकंठम्मि।दोण्ह
विणरअणिवासोसमअंजइहोइताहोउ।अत्रकालाक्षरदुःशिक्षितेत्यनेनलिपिज्ञानादिभिर्धी
नधर्मशास्त्राभिमतरूपकपोगंडःकोपिकयापिअविनयवत्यासोपालंभेणहिरेकंठेलगेत्यभिधु

१८२ 182 ज्यते। तत्र यदिति मतमेवं कृते नरकः स्यात्स यथा वयोः सहैव ना सो न नरक इति। किं तर्हि स्वर्ग इति स्वाभिप्रा
यसाधनात्महासाहसे नियोगस्तस्येह साक्षादस्कृतस्यास्तोतव्यस्य स्कृतिः प्रतीयते। सेयं प्रत्येतव्या
नामाप्रस्कृतप्रशंसा। परस्परदारान्मनसापि नेच्छेदिति धर्ममेव बाधते। अर्थबाधयावाच्या यथा। पंगो
वंद्यस्त्वमसि न गृहं यासि यो ऽर्थः परेषां धन्यो ऽधन्य त्वं धनमदवतां नेक्षसे यत्सुखानि। श्लाघ्यो मूकत्वमसि क
परां स्तोषि नार्थाशया यः स्तोतव्यस्त्वं बधिर न गिरं यः खलानां शृणोषि। अत्र स्तोतव्यानां पंग्वन्धमूकबधि
राणां वंद्य धन्य श्लाघ्य स्तोतव्य पदैः साक्षादभिनंदनादिपं वाच्यानामाप्रस्कृतप्रशंसा ऽभिमानिनो १८२
ऽर्थसिद्धिं बाधते। अर्थबाधयैव प्रत्येतव्या यथा। कामं वनेषु हरिणास्तृणानि खादंत्ययत्नसुलभानि। वि

दधतिध्वनिपुनर्दैन्यं ते किल पशवो वयं तु धियः। अत्र ते किल पशवो वयं तु धिय इति मृगाणाम साक्षादभि
नंदनं नैनेयमस्तोतव्यानाममीषां वाक्यार्थत्वेन स्फुरति प्रतीतेः प्रसेतव्यानामाप्रस्तुतप्रशंसामनिस्तेनोर्थ
सिद्धिं बाधते। काममबाधया वाच्या यथा। एामुअंति दीहसासं राएरुअंति एहोति विरहकिसिआओ ध
एणाओ ताओ जाणं बहुवल्लह वल्लहो ण तुमं। अत्र धन्यास्ता यासां त्वं न वल्लभ इति येयमतिरक्तायाः सा
क्षाद्स्तोतव्यस्फूर्तिः सेयं वाच्यानामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव कामसिद्धिं बाधते। काममबाधयैव प्रत्येतव्या
यथा। सहह उंछ अंजसां दुल्लहं प्पिहराहिआणं तो। उअ अआर अजरजीअपरोत्तणकआ वराही सि। अत्र
पूर्वोक्तास्मदभिप्रायसिद्धेर्वल्लोमतयास्माकमुपकृतं येन जीवितमपिहारल्लापराध्यसीति ज्वरं प्रतियद इति

१८३ 183 रक्ततयावाक्यंनेनेहास्तोतव्यस्यज्वरस्यस्तुतिःप्रतीयते।सेयंप्रत्येतव्यानामाप्रस्तुतप्रशंसा।तस्माएशरीर
बाधयासर्वानपिकामान्बाधते।विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत्समीकृत्यकस्यचित्।कीर्त्तनंस्तुतिनिंदार्थंसाम
तातुल्ययोगिता।साभिधीयमानतुल्यगुणत्वेनस्तुत्यर्थायथा।शेषोहिमगिरिस्त्वंचमहांतोगुरवःस्थिराः।इ
मांलंघितमर्यादांचलंतींबिभृथक्षितिं।अत्राभिधीयमानमहत्वादिगुणोत्कृष्टाभ्यांशेषादितुषारशैलाभ्यां
सहस्तुत्यर्थंतुल्ययोगेनक्षितिपतेरभिहितत्वादियंस्तुत्यर्थातुल्ययोगिता।अभिधीयमानेतुल्यगुणत्व
एवनिंदार्थातुल्ययोगिता।प्रतीयमानतुल्यगुणत्वेस्तुत्यर्थायथा।यमःकुबेरोवरुणःसहस्राक्षोभवानपि १८३
।बिभ्रत्यनन्यविषयांलोकपालाइतिश्रुतिं।अत्रयमादयःपंचभवंतोलोकपालाइत्यनुक्रममपितुल्य

वस्तुयोगितयैववस्तुस्वरूपमेषांमिथःसादृश्यंप्रतीयते।सेयंप्रतीयमानतुल्यगुणत्वेस्तुत्यर्थातुल्ययोगिता
।प्रतीयमानतुल्यगुणत्वएवनिंदार्थायथा।राजानमपिसेवंतेविषमप्युपभुंजते।रमंतेचपरस्त्रीभिरहो
साहसिकानराः।अत्रयोपसेवादिर्मानवानांराजविषयेस्त्रीषुचवैषम्यहेतुस्तुल्यत्वेनयोगः।राजादी
नांवाकर्मतादिरूपतयातक्रियायांसमावेशः।सोमीषांमिथःसादृश्यंप्रत्याययन्राजसेवापरस्त्रीरत्योर्वि
षोपभोगतुल्यतांगमतीतिसेयंप्रतीयमानतुल्यगुणत्वेनिंदार्थातुल्ययोगिता।अन्येस्तुस्वनिमित्तेचदुः
खहेतौचवस्तुनि।स्तुतिनिंदार्थमेवाहुस्तुल्यत्वेतुल्ययोगिताम्।सास्तुत्यर्थायथा।आहूतस्याभिषे
कायविसृष्टस्यवनायच।नमयालक्षितस्तस्यस्वल्पोप्याकारविभ्रमः।अत्ररामस्यराज्याभिषेकवनग

१८४ 184 मनयोः पितुरादेशेन तुल्यरूपतया स्तुतिः प्रतीयते। निंदार्थो यथा। यश्च निंबं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा। यश्चै
नं गंधमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः। अत्र यः परशुना छिनत्ति योऽमुं मधुसर्पिषा सिंचति यो वा गंधमाल्याभ्या
मर्चति। तं प्रति तुल्यमेव निंबस्य कटुत्वमिति समासोक्त्या तदुपमेयस्य निंदा प्रतीयते॥ ॥ दोषस्य यो गुणी
भावो दोषीभावो गुणस्य यः। स लेशः स्यात्ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यते। तत्र दोषस्य गुणीभावे लेशो य
था। धुर्वैष गुणवान्राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः। रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि। अत्र येयमुत्त
रार्द्धे राज्ञो वीर्यप्रकर्षस्य स्तुतिः सा कन्याया निरंतराभोगान्निर्विविक्षोः दोषत्वेन प्रतिभासिष्यत इत्यभि १८४
प्रेत्य योयं विदग्धसख्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया दोषोपि गुणरूपेणोक्तः सोयं दोषस्य गुणीभावो नाम ले

शतोल्पतयाशनैरनन्यविदितमुच्यमानो लेश इत्युक्तो। गुणस्य दोषीभावो यथा। चपलो निर्दयश्चासौ ज
नः किं तेन मे सखि। आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः। अत्र पूर्वार्द्धेन मानपरिग्रहानुगुणसखी
नामग्रतः प्रकाशप्रतिज्ञायतदनिर्वाहमाशंकमानातदुपहासं परिजिहीर्षुर्दोषाभासं तद्गुणग्राममाह
। आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः इति सोयं गुणस्य दोषीभावो नाम लेशो भवति। अन्ये पुनः स
मस्तमेव लेशलक्षणमाचक्षते। यत्र दोषस्य गुणीभावो गुणस्य च दोषीभावो नाम लेशो भवति। अ
न्ये पुनः समस्तमेव लेशलक्षणमाचक्षते। यत्र दोषस्य गुणीभावो गुणस्य च दोषीभाव इति। सोपि द्विधा
समासोक्त्या असमासोक्त्या च। तयोः समासोक्त्या यथा। गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते। अत्र सं

१८५ जातकिणस्कंधःसुखंस्वपितिगोर्गलिः।अयमपिप्रकोपभयाल्लेशेनैवोच्यतइतिलेशः।असमासोक्त्यायथा
।संतःसच्चरितोदयव्यसनिनःप्रादुर्भवद्यंत्रणाःसर्वत्रैवजनापवादचकिताजीवंतिदुःखंसदा।अव्युत्पन्न
मतिःकृतेननसतानैवासताव्याकुलोयुक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयोधन्योजनःप्राकृतः।अत्रापिप्रकोपभया
दिपूर्ववत्।अथैवमस्तुलक्षणंतेनकस्माल्लेशइत्युच्यते।दोषगुणीभावस्यप्रस्तुतस्यगुणीभाव
सतुव्याजस्तुत्यपहारात्।व्याजस्तुतिरपिद्वेधा।शुद्धामिश्राच।तयोःशुद्धायथा।पुंसःपुराणादाच्छिद्यश्री
स्त्वयापरिभुज्यते।राजन्निक्ष्वाकुवंश्यस्यकिमिदंतवयुज्यते।अत्रस्तुत्युपरदारापहरणलक्षणनिंदाव्याजे १८५
नस्तुतेविहितत्वादियंशुद्धानामव्याजस्तुतिर्गुणदोषीभावलक्षणाल्लेशात्पृथक्।मिश्रायथा।प्रियो

सिप्राज्ञोसिप्रभुरासिकुलीनोस्यास्सिसुवासुवस्य स्त्वामेवं कत्निनपतिमुवरु शत्रू शत्रू णाते। अतश्चेतां कीर्तिं रघुन
हुषमां धात्महिषीं पराम्रष्टुं हृष्टामधिगतनयो नाईति भवान्। अत्र स्कृतिपूदमिश्रेव व्याजगर्हया स्कृति
रितिरयं मिश्रानामव्याजस्कतिर्लेशभेदः॥ ॥कर्त्रादीनां समावेशः सहान्यैर्यः क्रियादिषु। विविक्तश्चा
विविक्तश्च सहोक्तिः सा निगद्यते। वैसादृश्यवती चेयमुच्यमाना मनीषिभिः। सहेवादिप्रयोगेषु स सादृ
श्याच्च दृश्यते। साकर्तृविविक्तक्रियासमावेशे यथा। कोकिलालापमधुराः सुगंधिवनवायवः। यांति सार्द्धं
जनानंदैर्वृद्धिं सुरभिवासराः। अत्र सुरभिवासरा इति कर्तृपदार्थः केवल एव जनानंदैः सह वृद्धिप्राप्तिक्रि
यायां समाविष्ट इति सेयं विविक्तकर्तृक्रियासमावेशानामवैसादृश्यवती सहोक्तिः। कर्मणो विविक्तक्रि

१८६ क्रियासमावेशे यथा। तं भसि पिअ्राइ समअं तह विक्कोरेण भणसि कीस किसिअं ति उअरिभरेण अअ सुअमु
186 अरुवरल्लो विअंगाई। अत्र असंबोध्यमानयुष्मदर्थः कर्मतामापन्न उत्य सद्गति क्रियायां केवल एव प्रियापदार्थे
न सह समाविष्टः सेयं विविक्तक्रियासमावेशा नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः॥ ॥यत्रानेकोपि कर्त्रादिः प्रविविक्तैः
क्रियादिभिः॥ विविक्तभावं लभते विविक्तासापि कथ्यते। सा कर्तृद्वय स्पष्टथक्क्रियासमारेशे यथा। वर्द्धते सह
पांथानां मूर्छया चूतमंजरी। वहंति च समं तेषामश्रुभिर्मलयानिलाः। अत्र चूतमंजरी मूर्छया सहवर्द्धनक्रियायां
मलयानिलाश्चाश्रुभिः सह वहनक्रियायां पृथक् पृथग्विवेकेनैव कर्त्तारः समाविष्टाः सेयमपि विविक्तवर्त्त्वोक्ति १८६
यासमावेशे वैसादृश्यवती सहोक्तिरेवं कर्मणोपि विविके द्रष्टव्या। कर्तृणाम विविक्तक्रियासमावेशे यथा।

धीरेण समं जामा हिअएण समं अणिट्ठिआ उवएसा। उच्छाहेण सह भुआ बाहेण समं गलंति से उल्लावा।
अत्र यामादीनां बहूनां धैर्यादिभिः सह गलनक्रियायामेकस्यामेवाविवेकतः समावेशो दृश्यते। सेयमविवि
क्तकर्तृक्रियासमावेशा नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः॥ कर्मणा विविक्तक्रियासमावेशेरव शब्देन सह शब्द
स्य स्थाने सादृश्या यथा। धीरं व जलसमूहं तिमिणिवहम्मिव सपक्खपव्वअलोअं। णइसोत्ते व्व तरंगे रअ
णाइं व गरुअगुणसआइं वहंतं। अत्र धैर्येण जलसमूहस्य तिमिनिवहेन सपक्षपक्षपर्वतलोकस्य नदीस्रो
तोभिस्तरंगाणां रत्नैश्च गुरुकगुणशतानां मिथः प्रतीयमानं सादृश्यमिवेन द्योत्यते। सहार्थस्य वाक्यार्थसा
मर्थ्येन लभ्यत इति सेयं धैर्यादीनां बहूनां वहनक्रियायामेकस्यामेव विवेकतः कर्मभूतानां समावेशो नाविवि

१८७ क्तकर्मक्रियासमावेशानामसमसादृश्यासहोक्तिः। आदिग्रहणाद्गुणसमावेशेऽपि गुणिनः ससादृश्या यथा
187 महद्दीर्घा मसमश्वासैरिमाः संप्रतिरात्रयः। पांडुराश्च ममैवांगैः सहताश्वं द्रभूषणाः। अत्र रात्रयो दीर्घाः पांडुराश्चे
ति दैर्घ्येण पांडुरत्वगुणयोरविवेकेन रात्रिषु गात्रीणां च तयोः श्वासैरंगैश्च सह समावेशो दृश्यते। सेयमविवि
क्तगुणसमावेशानामस्त्वाद्यप्रयोगेऽपि ससादृश्या सहोक्तिः॥ ॥द्रव्यक्रियागुणादीनां क्रियाद्रव्यगुणादि
षु। निवेशनमनेकेषामेकतः स्यात्समुच्चयः। इतरेतरयोगोऽयं समाहारो य उच्यते। अन्वाचय इहान्योऽयं सोऽपि
नान्यः समुच्चयात्। द्विपदाश्रयश्च स स्यात्स स्याद्बहुपदाश्रयः। उभयाश्रयश्च स स्यात्स स्यादनुभयाश्रयः। १८७
त्रयः प्रतिपदं वा स्युर्द्योतकैरुत्तरत्र वा। पदैः शुद्धाः च मिश्राश्च तुरीयो द्योतकं विना। तत्र द्विपदाश्रयः प्रतिपदा श्रि

तद्योतकत्वेनद्रव्ययोःक्रियासमुच्चयोयथा॥निर्धतापरिजनेनबोधितःस्फूर्जमानरुचिरुल्लसद्दशः।ह्वा
रसंवलनमांसलोधिकंदीपकश्चमदनश्चदिद्युते।अत्रदीपकश्चमदनश्चेतिद्वेद्रव्येप्रतिपदंचकारेणोक
स्यांदिद्युतइतिक्रियायांसमुच्चयेननिवेशितेइतिनदिद्युतातेइतिद्विवचनं।दीपकमदनावितिचार्थेद्वंद्व
श्चनभवति।द्विपदाश्रयएवोत्तरपदाश्रितद्योतकेनक्रिययोर्द्रव्यसमुच्चयोयथा॥निकामंक्षामांगीसर
सकदलीगर्भसुभगाकलाशेषामूर्त्तिःशशिनइवनेत्रोत्सवकरी।अवस्थामापन्नामदनदहनोद्दाहवि
धुराभिपन्नःकल्याणीरमयतिमनःकंपयतिच।अत्ररमयतिकंपयतिचेतिद्वेक्रियेउत्तरपदस्थेनचकारे
णैकस्मिन्नेवलक्षणेद्रव्येकर्मणिसमुच्चयेनैककालमेवनिवेशितेतेनायमन्वाचयोनभवति।वकुप

दाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा। अप्राकृतस्तु कथमस्तु न विस्मयाय यस्मिन्नु
वासकरुणा च कृतज्ञता च। लक्ष्मीश्च सात्त्विकगुणज्वलितं च तेजो धर्मश्च मानविजयौ च पराक्रमश्च॥ अत्र क
रुणा च कृतज्ञता चेत्यादयो गुणाः प्रत्येकं बहुपदाश्रयत्वेन चकारेणैकस्यामुक्तासेति क्रियायां समुच्चये
न निवेश्यन्ते। तेन गुणेषु बहुवचनं न भवति। करुणाकृतज्ञतादीनां द्वन्द्वसमासश्च न भवति। यस्मिंस्त्वपेक्षा
यां चायमेव गुणानां द्रव्यसमुच्चयो भवति। बहुपदाश्रयस्त्वोत्रपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो
यथा। रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं प्रेम कार्यमनपेक्षविकाशि। चाटु चाकृतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्च
यो यथा। रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं प्रेम कार्यमनपेक्षविकाशि। चाटु चाकृतकसम्भ्रममासां कार्मणत्वमग

मद्ममणेषु। अत्र रूपं प्रेम चादुचेतिबहवो गुणाः उत्तरपदाश्रयेण चकारेणागमदित्येकस्यां क्रियायां समुच्च
येन निवेश्यंते। तेनागमन्निति बहुवचनं द्वंद्वो वा न स्यात्। कार्मणत्वमित्यपेक्षायां चायमेव गुणानां जाति
समुच्चयो भवति। उभयपदाश्रयश्चत्ररपदाश्रितैर्द्योतकत्वेन द्रव्यगुणानां क्रियासमुच्चयो यथा। विचिंत्यमानं म
नसापि देहिनामिदं हि लोकेषु चकास्ति दुर्लभं। निशा सचंद्रा मदिरा च सोत्पला प्रियानुरागोभिनवं च यौव
नं। अत्र निशा मदिरा चे द्रव्ये। अनुरागो यौवनं च गुणौ बहुष्वपि पदेषु द्वंद्वे सत्यपि उत्तरपदाश्रयनिवेशिना
चकारेण चकास्तीत्येकस्यां क्रियायां निवेश्यंते। तेन चकासतीति बहुवचनं समासश्च न स्यात्। अयमेव
च दुर्लभमित्यपेक्षायां द्रव्यगुणानां गुणसमुच्चयो भवति। तिमीत्रयोपिभुद्वाः। मिश्रः पुनरुभयपदाश्रयवद्

१८९ 189 कुपदाश्रयश्च भवति। यथा। आदित्यचंद्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च
संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तं। अत्रादित्यचंद्राद्योर्द्रव्यविशेषाः उत्तरपदनिवेशिनाप्रतिपादनिवेशिना
च चकारेण च जानातीति एकस्यां क्रियायां निवेश्यंते। तेन च बहुवचनाभावे समासाभावे चैषमिश्रः समुच्च
यभेदो भवति। अनुभयाश्रयस्तु समुच्चयोन्वाचयश्च न भवति। द्वयोरपि दीपकेन विषयापहारात्। तेनेतरेतरयो
गसमाहारयोः स्तत्राद्रियते। तत्रेतरेतरयोगो यथा। सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा त्वत्स्तमाल्यवसेनाभरणोषु। गंतुमु
त्थितमकारणातः स्मद्योतयंति मदविभ्रमभासं। अत्रोक्तमुपेक्षोत्थितमित्येते क्रियाद्रव्यविशेषाः इतरेतरयो
गेन मदविलासद्योतनक्रियायां निवेश्यंते। तेन द्योतयंतीति बहुवचनं। द्वंद्वसमासश्च तद्विवक्षायां स्यात्। न चेह १८९

द्योतकश्चकारः उत्तरपदे प्रतिपदं विद्यत इति सोयमुभयाश्रयः समुच्चयभेदः। समाहारो यथा। वपुर्विरूपाक्षम
लक्ष्यजन्मता दिगंबरत्वेन निवेदितं वसु। वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने। अत्र
त्रयहरेषु मृग्यते तत्किं त्रिलोचने व्यस्तमप्यस्तीति ब्रुवन्वपुर्वयोवस्तूनां समुदायं समस्तमेवाभिसंधत्ते। तस्या
चाविर्भूतावयवभेदत्वेनेतरेतरयोगस्तिरोहितावयवभेदत्वेन समाहारः। सदृहयदित्येकवचनांतेन नपुंस
केन च कथ्यते। न चेह क्वचिदपि चकारोस्तीति सोयमप्यनुभयाश्रयः समुच्चयभेदः। चयोगेपीतरेतरयोगः स
उत्तरपदयोगेपि यथा। तत्स्मरां विपरिवर्त्ति तद्ध्रियोर्नैष्यतोः शयनमिद्धरागयोः। साबभूव वशावर्त्तिनी द्वयोः
शूलिनः सुवदनामदस्य च। अत्र शूलिनो मदस्य चेत्युत्तरपदाश्रयेण चकारेणाद्दो द्रव्यविशेषो वशावर्त्तिनी

१९० स्येतस्मिन्गुणपदे यदीतरेतरयोगेन संनिवेश्येते तदा विपरिवर्त्तितक्रिययोरस्यादिषु द्वंद्वयोरितिपर्यंतेषु द्वि
190 वचनमेकशेषो वा न स्यात्। सोयमपि द्विपदाश्रयः उत्तराश्रितद्योतकश्च समुच्चयभेदः एवमपरोपीतरेतरयोगे
पि च योगा उदाहार्याः। समाहारस्तु च योगविषयो विचिंत्यमानमित्यादिनैवोक्तः। अन्वाचयस्तु क्रिया
विषय एवोपपद्यते। तत्र चोत्तरपदाश्रय एव चकारो भवति यथा। गच्छंतीनां रमणावसतिं योषितां तत्र न
क्तं रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः। सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं ता
योत्सर्गस्तनितमुखरो मा च भूर्विक्लवास्ताः। अत्र दर्शयेतुर्वीं कर्मविषयत्वेन क्रियामुपन्यस्यतो १९०
योत्सर्गस्तनितमुखरो मा च भूरिति तत्कर्त्रैव धर्मिण्यकर्मकं क्रियांतरमन्वाचीयते। सोयं भिन्नका

त्तभिन्नविषयत्वाभ्यामन्वायः समुच्चयाद्भिन्नो भवति। नन्वेवं यदि समुच्चयेपि भिन्नविषये क्रिये तुल्य
कालमेव प्रयुज्येते को दोषः स्यान्न कश्चित्। किं तु तस्य समुच्चयमुद्रया विषयोपहृत इति नोदाह्रियते।। स
मासेपीतरेतरयोगादनुभयाश्रितः समुच्चयभेदो यथा। वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये। जगतः पित
रौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ। अत्र वागर्थाविवेति परवल्लिंगता संपृक्तौ पितराविति त्वत्र योयं पुमान्स्त्रिया पिता
मात्रा इति चैकशेषः। तेनैव विशेषलक्षणयोगाद्युक्तोक्तिस्त्वसत्यलंकारतां लभत इति। न धवखदि
रादिष्वतिप्रसंगः। इत्ययमपि समुच्चयभेदः। समाहारयोदयि यथा। स्त्रीणां हावैः कृते यत्र निजकार्यम
नो भ्रुवा। अक्षिभ्रूवनिभं न्यस्तं तन्मुखे शरकार्मुकं। अत्रापि योपमक्षिभ्रुवं शरकार्मुकमित्येतयोः प्रा

१९१ रात्रूर्यसेनांगानामितिवाङ्मनसाक्षिभ्रुवेतिचविशेषलक्षणायोगस्तेनधवखदिरपलाशमित्येवमादि
षुनातिप्रसंगोभवति॥१३॥विधिनार्थन्निषेधनप्रतिषेधोक्तिरन्यया।शुद्धामिश्राचसाक्षेपोरोधोनाक्षेप
191 तःपृथक्।तत्रविध्याक्षेपःशुद्धोयथा।गच्छगच्छसिचेत्कांतपंथानःसंतुतेशिवाः।ममापिजन्मतत्रैवभू
याद्यत्रगतोभवान्।अत्रगच्छेत्यस्यविधिवाक्यस्यममापिजन्मतत्रैवभूयादित्याशिषाअनुकूलतयैवम
रणसूचनान्निषेधःक्रियतइतिशुद्धोयंविध्याक्षेपः।मिश्रोयथा।अलंविवादेनयथाश्रुतंत्वयातथा
विधस्तावदशेषमस्तु सः।ममात्रभावैकरसंमनःस्थितंनकामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते।अत्रालंविवादेनेति १९१
निषेधेनतथाविधःसोस्त्वितिविधिनाचतन्मतमवस्थाप्यममात्रभावैकरसंमनःस्थितमितिविधिनान

कामहन्निर्वचनीयमीक्षत इति प्रतिषेधेन च पृष्टुनराक्षिप्यते सोयं विधिनिषेधाभ्यो विधिमिश्र आक्षेपो भवति। नि
षेधाक्षेपः शुद्धो यथा॥ कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि। किमपांगमपर्याप्तमस्मिन्कर्मणि मन्यसे॥ अ
त्र कुतः कुवलयं कर्णे करोषीत्यस्य निषेधवाक्यस्य किमपांगमित्यादिना प्रश्नपरेणापि निषेधपर्यवसायिना वा
क्येन समर्थनं क्रियत इत्ययं शुद्धो निषेधाक्षेपः मिश्रो यथा। सच्चगरुआ गिरिणो को भणइ जलासआ ण गंभी
रा। धीरेहिं उवमाउं तह वि क्कमहणाण्यि उच्छाहे॥ अत्र सत्यं गुरवो पि गिरय इति विधिः कथ्याह जलाशया न गंभीरा
इति परमताक्षेपः। ताभ्यो गिरीणां गुरुत्वं सागराणां च गांभीर्यं यद्यप्युत्तरार्द्धेन धीरापेक्षया निषेधति। अन्यापेक्ष
या तत्त्वदेव विधत्ते। स एव मिश्रो निषेधाक्षेपः। रोधोनाक्षेपतः पृथग्गिरुक्तं तत्रैतावान् विशेषः॥ क्रियास्वनि ष

११२ मानस्यवारणंकारणेनयत।उक्तावुक्ताचरोधोयश्चाक्षेपः सोयमुच्यते।प्रतिकूलोनुकूलश्चविधोरोधोभिधीयते
।निषेधेणुक्तिभ्यां द्विप्रकारः सकथ्यतेतत्रोक्ताविधौप्रतिकूलोयथा।किंजंप्पिएणादहमुहजंपिअसरिसंचआणि
112 व्वहंतस्सभरं।एत्तिअजंपिअसमाणिहणंअसेविवज्जधारासुगच्चा।अत्रकिमःप्रतिकूलवाचित्वाद्वचनदृस्यैव
वजस्यनदशाननश्चित्ररथेनरुद्धः।कारणंचवज्रप्रभावकीर्तनादितिप्रातिकूल्येनोपन्यस्तं।सोयमोक्तःप्रतिकू
लश्चविध्याक्षेपोरोधइत्युच्यते।उक्तैवविधावनुकूलोयथा।हंत्तुंविमग्गमाणोहंतुतुरिअस्सअप्पणादहव
अणं।किंरक्खसिकाउंसेपवअवइपिअंतिविप्पिअंरक्कुवइणो।अत्रापिकिमःप्रतिषेधवाचित्वाद्वचनदृस्यैव ११२
दशाननवधायोत्तिष्ठमानः सुग्रीवोजांबवतारुद्धः कारणंपुनरानुकूल्येनैवोक्तं।किमेतत्त्वयारघुपतेःप्रियरूप

विप्रियमुपक्रांतमिति सोयमोक्तोऽनुकूलश्चविध्याक्षेपोरोधइत्युच्यते। विधावेवयुक्त्याऽनुकूलः प्रतिकू
लश्चयथा। गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियैषिणी। निर्गच्छेति मुखाद्वाणी माभूदिति करोमि किं। अ
त्रयथोक्तमुक्त्वा किंकरोमीत्यानुकूल्येनैवोह। अत्र किमः प्रश्नार्थत्वेपियुक्त्या निषेधार्थत्वंगम्यते। सो
यंयोक्तोनुकूलो योक्तश्च विध्याक्षेपोरोधइत्युच्यते। अपमेव चास्यावैपरीत्योक्तिपक्षेयोक्तप्रतिकूलविध्या
क्षेपोरोधो भवति। युक्त्या निषेधे प्रतिकूलो यथा। पउरजुआणो गामो महुमासो जोव्वणं पई ठेरो। जंसोसुरा
साहीणा असई मा होउ किं मरउ। अत्र किमः काक्वा सासूयप्रश्नार्थस्य युक्त्या निषेधार्थत्वंगम्यते। सोयं
योक्तः प्रतिकूल निषेधाक्षेपोरोधं इत्युच्यते। युक्त्यैव निषेधेनुकूलो यथा। कहमा। इस्सज्जगमस्सोइ

१९३ 193 मीऋकंदोहृदलसरिच्छेहिं।अच्छीहिंजोणादीसइयणात्थणभरुद्दूपसरेहिं।अत्रस्तनादिवदस्यामध्यो ।
पिमाक्षीयतामितिनिषेधवादीकेनचिदानुकूल्येनरुध्यते।कथमयंमाक्षीयतामितियोस्याःकुवलयद
लसदृशाभ्यांलोचनाभ्यांघनस्तनरुद्धप्रसराभ्यांनदृश्यते।इयंत्वेताभ्यामन्यमीक्षमाणायत्नपश्यतिस्ते
हमिवमध्योपिक्षीयमाणोलक्ष्यते।तत्रकिमः प्रश्नार्थत्वेनिषेधार्थत्वंगम्यते।सोयंयोक्तोनुकूलश्चनिषे
धाक्षेपोरोधइत्युच्यते।निषेधएवोक्त्याप्रतिकूलोनुकूलश्चयथा।भ्रूकुटिरारचितागतमग्रतोहतमथा
ननमुक्तमसाध्वा।इयमतिप्रभुताक्रियतेबलादकुपितोपिहियत्कुपितोजनैः।अत्राकुपितोपिकुपि १९३
तःक्रियतइतियोयंनिषेधाक्षेपरूपउपालंभः तत्रभ्रूकुटिरारचितेत्यादिवैयास्येनप्रतिकूलकारणामुप

न्यस्य स्तेयमतिप्रभुतामोषं बलात्कार इति काकावाचनिकमेवोपालंभमभिधत्ते। तेनायमोक्तः प्रतिकू
लस्य निषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते। अयमेव चास्याश्रवैयात्योक्तिपक्षे स्वरूपव्यानादोक्तोनुकूलनिषे
धाक्षेपो रोधो भवति। यदा तु कारणमुपन्यस्यापि क्रियास्तुत्रिष्ठमानो न रुध्यते। तदाक्षेप एव न रोधः। तद्य
था।। गमिस्साकलंबवणाआदिट्ठुं मेहंधआरिच्छंगच्छणाच्छलं। सहिस्रोगज्जिअसद्दोतह विक्कसेणत्थि
जीविए आसंघो। अत्र कदंबवातादिवाहनादीनां जीवितात्ययहेतूनामुपन्यासेपि क्रियास्तुत्रिष्ठमा
नो न रुध्यते। कथमयं न जीवतीति। किं तर्हि कारणमेवाक्षिप्यते। तथापि नास्य स्वजीविते ध्यवसाय इ
ति। सोयमाक्षेप एव न रोधः। क्रियाघातस्यापि वारणो कारणानामन्यपरत्वे रोधो न भवति। यथा। धवं च बकु

१९४ लभ्यंते स्तुवंक्षेमश्च चवर्त्मनि। न च मे प्राणसंदेहस्तथापि प्रियमास्मगाः। अत्र पद्यपिपासोद्यतः प्रियो रुध्य
ते प्रभूतार्थलाभादीनां कारणानां गमनपात्त्वमेव न निवारणपरत्वमतोयं न रोधः किं तर्हि आक्षेप एव भव
194 ति॥ ॥ ज्ञेयः सोर्थांतरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन। तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योन्यस्य वस्तुनः। सउपन्यस्त
वस्तूनां साधर्म्येण च कथ्यते। वैधर्म्येण च विद्वद्भिर्वैपरीत्येन कुत्रचित्। तेषु साधर्म्येण यथा। पयोमुचः परी
तापं हरंत्येते शरीरिणां। न चात्मलाभो महतां परदुःखोपशांतये। अत्र परीतापहरणक्षमस्य जलदाख्यस्य
महावस्तुनो न्यसनं विधाय तत्साधनसाधर्म्येणैव तत्साधनक्षमं महापुरुषलक्षणं वस्त्वंतरमुपन्यस्यति १९४
। सोयं साधर्म्येणार्थांतरन्यासः। वैधर्म्येण यथा। प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंन्निधावुपाहितां वक्षसि पीवर

स्तनो। स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसंति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि। अत्रापि प्रियतमेन स्वयं कांता
हृदये समारोपिता या: स्रजः प्रेमकारणमुपन्यस्य जलाविलदोषवत्या अपि यदत्यागकारणं तद्दिह वै
धर्म्यद्वारेण प्रतिपादितमतो वैधर्म्येणायमर्थांतरन्यासः। विपर्ययेणा यथा। जो जस्स हि अ अदपि अओ दुः
खं देंतो वि सो सुहं देइ। दइअणहदूमिआण वि वड्ढइ थणाण रोमंचो। अत्र साधनस्य समर्थवस्तुनः प्रथम
त एवोपन्यस्य पश्चात्तत्साध्यमभिहितमिति विपर्यासादयं विपर्ययो नामार्थांतरन्यासः॥ श्लोकोयस्तूभय
न्यासोऽर्थांतरन्यास एव सः। स प्रत्यनीकन्यासश्च प्रतीकन्यास एव च। तत्रोभयन्यासो यथा। ते विरला सप्पु
रिसा जे अभणंता घडंति कज्जालावे। थोअ च्चिअ ते वि दुमा जे अमुणिअकुसुमणिग्गमा देंति फलं।

१९५ अत्रविद्यमानमपि साध्यसाधनभावमप्रतिपाद्य यदुभयोर्वस्तुनोर्न्यसनं सोयमुभयन्यासः। प्रत्यनीकन्या
195 सोयथा। विरलाउवआरिइच्चिअणिरवेक्खा जलहरव्वच्चंति। झिज्झंति तिणा णाविरहे विरलच्चिअसरि
प्पवाहव्व। अत्रेयपदिदमुपकृत्यानपेक्षितप्रत्युपकाराणां गमनं। यच्चाकृतप्रत्युपकाराणां तद्विरहे अव
सादनं। तदुभयमपि जलधरसरित्प्रवाहयोरन्योन्यातिशयितयोरुपन्यस्यमानं प्रत्यनीकन्यासो भवति
। प्रतीकन्यासो यथा। काकथा वाणसंधाने ज्याशब्देनैव हूरतः। हुंकारेणेव धनुषः स हि विघ्नानपोहति
। अत्र विघ्नोत्सारणसमर्थया बाणमोक्षणलक्षणायाः क्रियायाः प्रथमावयवभूतं ज्याशब्दं धनु १९५
षो हुंकारमिवेति तत्साधनमुपन्यस्य प्रतीकन्यासनामानमर्थान्तरन्यासमभिधत्ते॥ ॥गुणाजातीक्रि

यादीनांयत्रवैकल्यदर्शनं।विशेषदर्शनायैवसा।विशेषोक्तिरिष्यते।प्रत्येतव्येभिधेयेचसाविशेषस्यका
रणावैकल्यादर्शनेनापिकचिदप्युपपद्यते।सागुणवैकल्येनयथा।नकठोरंनवातीक्ष्णमायुधंपुष्प
धन्वनः।तथापिजितमेवाभूदमुनाभुवनत्रयं।अत्रातीक्ष्णेनाकठोरेणचायुधेनपुष्पधन्वात्रीणिजगं
तिविजयतइतितस्यप्रभावातिशयःप्रतीयते।सेयंप्रतीयमानविशेषहेतुर्गुणवैकल्यवतीविशेषोक्तिः।
जातिवैकल्येनयथा।नदेवकन्यकानापिगंधर्वकुलसंभवा।तथाप्येषातपोभंगंविधातुंवेधसोप्यलं।
अत्रदेवकन्यकादित्वाभावेप्येषावेधसोपितयोभंगंविधातुमलमितिवर्णनीयरूपातिशयःप्रतीय
ते।सेयंप्रतीयमानविशेषहेतुर्जातिवैकल्यवतीविशेषोक्तिः।क्रियावैकल्येनयथा।नबद्धाभ्रुकुटिर्नापि

१९६ स्फुरितोरदनच्छदः। नचरक्ताभवद्दृष्टिर्जितंचद्विषतांकुलं। अत्रभ्रूभंगादेरभावेपियोयंद्विषतांजयस्तेनवर्ण
196 नीयस्यप्रतापातिशयःप्रतीयते। सेयंप्रतीयमानविशेषहेतुःक्रियावैकल्यवतीविशेषोक्तिः। आदिग्रहणाद्
अवैकल्येनयथा। नरथानचमातंगानहयानचपत्तयः। स्त्रीणामपांगदृष्ट्यैवजीयतेजगतांत्रयं। अत्ररथा
देरभावेपिजगत्त्रयविजयहेतुःस्त्रीणामपांगावलोकनमभिधीयते। सेयमभिधेयविशेषहेतुर्द्रव्यवै
कल्यवतीविशेषोक्तिः। द्रव्यस्यापिवैकल्येनयथा। एकचक्रोरथोयंताविकलोविषमाहयाः। आक्रमत्ये
वतेजस्वीतथाप्यर्कोजगत्त्रयं। अत्ररथादीनांद्रव्याणामेकचक्रतादिभिर्वैकल्येपियदेतद्भगवतोभा १९६
स्करस्यभुवनत्रयाक्रमणंतस्यहतेजस्विताहेतुरभिधीयते। सेयमभिधेयविशेषहेतुर्वैकल्यवद्द्रव्याणामप

रविशेषोक्तिः। द्रव्यसंयोगायोगाभ्यामेवैकल्पेनापि किंचिद्दैषा विशेषाया विशेषाय नयथा। अयं तया
रथ्यक्षोभाद्दंसेनांसोनिपीडितः। एकः कृती शरीरेस्मिन्नेषमंगं भुवो भरः। अत्रायं तया स्पृष्टांसः सपुण्य
वान्तयाचास्पृष्टं शेषमंगमेनिरर्थकमिति योयमेवैकल्पदर्शनेपि विशेषः तेनैषा हेतुमत्यपि हेतुमताविः
शेष्यमाणा यथोक्ता विशेषोक्तिर्भवति। या पुनरिहार्वश्यामितो वाक्याद्गुणादि विशिष्टावगतिः सा पर्यायो
क्तिर्न विशेषोक्तिः॥ ॥क्रियाकारकसंबन्धिसाध्यदृष्टांतवस्तुषु क्रियापदार्थोपस्कारमाहुः परिकरं बुधाः।
तेषु क्रियापरिकरो यथा। ववसितिणिवेरम्यत्योसोमारुरलद्धूपच्च आगम्प्य हरिस्तं। सुग्रीवेणाउरत्थल
वणमालामलिअरंउवऊरे। अत्रमारुतिलब्धप्रत्ययागतहर्षमित्यनेनउरत्थलवनमालामृदितम

१९७ 197 धकरमित्यनेनचोपगूहनक्रियायाः परिकरत्वादयंक्रियापरिकः। कारकपरिकरोयथा। पडिआअहत्थसि
ढिलिअणिरोहपंडुरसमूसन्नकवोलं। पल्लिअवामपओहरविसमुण्णअउराहिण्णथणीजणणअसुआ। अत्र
हस्तशिथिलितनिरोधपांडुरसमुच्छ्रसत्कपोलयानेनप्रेरितवामपयोधरविषमोन्नतदक्षिणस्तनीत्यनेनचजन
कस्तुतेतिचकारकपदस्यपरिकरत्वादयंकारकपरिकरः। संबंधिपरिकरोयथा। उम्मूलिआणखुलिआउकिव
पंन्नाणउज्जुअंओसरिआणिज्जंताणणिरिआगिरीणमग्गेणपत्थिआणइमोत्तो। अत्रोध्रियमाणगिर
संबंधिनोऽप्रयोजकाअपिनदीप्रवाहाविशेषणोह्यपस्कुताइतिसंबंधिसारकोयं॥ साध्यपरिकरोयथा॥ १९८
धीरंहरइविसाओविणअंजोव्वणमओअणंगोलज्जं। एकंतगाहिअवक्खोकिंसीसउजंठवेइवअपरिणा

मे। अत्र गतवयसो न धैर्यं न विनयो न लज्जेति साध्यं। विषादयौवनमदानंगक्रियादृष्टांतैरुपस्कृतमिति साध्य
परिकरोयं। दृष्टांतपरिकरो यथा। मह्यसाहृ अधराणि हरंति ज्जइ असमुद्दमंडलं उव्वेलं। रइरह वेअविअलि अपं
डिअं विअउकवउकवकोडिं चक्कं। अत्र प्रक्षिप्तमंदरासमुद्रोदाहरणाभूतेन विरथ्य चक्रमुत्कटास्यकोटीति विशे
षणेन साम्यस्तिद्धये परिकरितमिति दृष्टांतपरिकरोयं। वाक्यपरिकरो यथा। देवीपुत्रमसृतनृत्यतगणाः किंतिष्ठ
न्तु कुजेह षड्गगारिरावुरा हतगिरा चामुंडया लिंगिते। पायाद्वो जितदेववृंदमिषतध्वानः प्रहृष्टस्तयोरन्योन्यां
गनिपातजर्जरतरस्थूलास्थिजन्मा रवः। अत्र चामुंडाभृंगिरिटिपरिष्वंगसंघट्टितपरस्परहृदयास्थिजन्मनः श
ब्दस्य वस्तुतया परिगृहीतस्य देवीपुत्रमसृतेत्यादिभिः परिकरितत्वादयं वाक्यपरिकरः॥ ॥क्रियायथासमासे

१९८ नतथाव्यक्तत्वद्युतादिभिः। विशेष्यते तदाहुस्तं क्रियापरिकरं परं। तत्र क्रतातादर्थ्ये न यथा। गेहाद्याता सरितमुदकं
198 हारिका नाजिह्रीषमंस्यामीति अथ यमियुमुनातीरवीरुद्गृहाणि। गोसंदायी विशसि विपिनान्येव गोवर्द्धनाद्रेर्नत्वं रा
धेदृशा निपतितादेवकीनंदनस्य। अत्र तु मुख्यलोकक्रियायां क्रियार्थायामित्यादिभिरुपपदभूतापि क्रियैव
व विशिष्यते। तेनायमपरः क्रियापरिकरो भवति। एवं लक्षणादिषु शब्दादिभिरपि द्रष्टव्यं। तद्यथा व्ययेन। स
लीलमासक्तनितांतभूषणं समासजंत्या कुसुमावतंसकं। स्तनोपपीडं नुनुदे नितंबिना घनेन कश्चिज्जघने
न कांतया। अत्र स्तनाभ्यामुपपीड्य यंत्रायं नुनुदे इत्यस्यार्थक्रियाविशेषणमेवैतदिति। अयमपि क्रियापरिक १९८
रो भवति। एवं यथाविध्यनुप्रयोगादिष्वपि द्रष्टव्यं। तेन क्रियायाः क्वचिदांतरविशेषणायोगाद्व्यंग्यत्वं भवतीत्य

पिव्यारव्यातं। यथा। शय्यंते हतशायिकाः पथितरुच्छायानिषण्णाध्वगैः श्रीकंठायतनेषु धार्मिकजनैरास्यंतउ
च्छासिकाः। सून्यितत्र निकुंजेशाखिविनिसखिश्री मस्यमध्यंदिने सज्जानां दपितामिसारणविधौ स्यः स्वैरणी
वर्तंते। अत्र उच्छासिकाः आस्यंते हतशायिकाः शय्यंते इत्यमूभ्यां सामान्यविशेषोपचरितरूपाभ्यां भावात्माएवुले
वप्रस्थाप्यते। सत्रास्थाताभ्यां सामान्यरूपेण एवं तु लांताभ्यां विशेषरूपेण॥ बहुवचनं चेह कुत्सातिशयो
र्थीयाहिना मोद्रस्यकुत्सावंस्थोबहुप्रकारत्वं त्वोवक्षाः सुग्रासिकायाश्च हतानामतिशयव्यस्तस्तास्तथा
भूता एवंभूयस्यः शायिकाः प्रतीतास्ताभि विशेषरूपाभिरियमासिकाद्वासनानि हतशायिकाइव शय
नानि क्रियंते भवंतीति वाक्यार्थो भवति। सोयं यथोक्तक्रियापरिकरः॥ कचित्पुनर्बाह्यमपि कृदूपेक्षद

११९ 159 र्थे रूपं वा क्रियाविशेषणं भवति यथा। शतं वारानुक्तः प्रियसखिवचोभिः सपरुषैः सहस्रं निर्धूतः पदनिपात
तः पार्ष्णिहतिभिः। कियत्कृत्वो बद्धाः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटयस्तथापि क्लिश्यन्मां क्षणमपि न दृष्टो विरमति
। अत्र वारानिति वारशब्दः कृदंतः वारसंख्यायाः कृत्वसुजिति कृत्वसुच् कृदर्थः ताविमोह्यावप्याह त्रिरू
पणं क्रियाविशेषणं भवतः॥ नन्वेवमुच्छ्वासिकादीनां च क्रियाविशेषणत्वात्। कर्मत्वेन नपुंसकलिंगता
पि प्राप्नोति यथा मृदु पचति प्रशस्तं पठतीति। उच्यते॥ त्रिधा खलु क्रियाविशेषणं भवति। बाह्यमाभ्यं
तरं बाह्याभ्यंतरं च। तत्र बाह्यं कर्मरूपं वारादि। आभ्यंतरं विशेषरूपमुच्छ्वासिकादि। बाह्याभ्यंतरं गुणरू ११९
पं मृद्वादि। तेषु बाह्यं सोयमित्यभिधायासंबंधादभेदोपचारेणाविचलितस्वरूपमेव प्रधानं विशिं

षतकथमिवस्वलिंगंजह्यात्। अभ्यंतरंतुविशेषापरिग्रहाद्दाविष्टलिंगसंख्यंकथमिवान्यलिंगंगृह्णीयात्। बा
ह्याभ्यंतरंतुगुणत्वात्स्वलिंगविरहेगुणवचनानामाश्रयतोलिंगवचनानीतिविशेष्यलिंगग्राह्येवभवति। त
द्धितकृत्त्वस्तुचोक्तः॥ थालादिनोच्यते। यथा। अकृतकवलारंभैर्भूयोभयस्थगितेक्षणाः किमपिवलित
ग्रीवंस्थितामुकुरुंगपंक्तयः। गगनमसकृत्पश्यंत्येतास्तथाश्रुघनैर्मुखेनिपततियथाम्बुगात्रेऽम्भोभ्रम
न्नयनोदकं। अत्राद्यः प्रकारवचनेथाल्। अनेकवाराणित्यर्थेअसकृदितितद्धितेनपश्यंतीतिक्रियांवलि
तग्रीवमितिसमासेनकिमपीतिनाम्नाऽव्ययेनस्थितेतिकृतामुहुरितिकृदर्थेवीप्सयाचक्रियाविशेषणे
नसहविशेषयति। द्वितीयश्च यथा भ्रमन्नयनोदकंनिपततीतिशतृलक्षितयापतनक्रियययातमेवार्थमु

२०० नुसंदधानः पूर्वक्रियाया एव विशेषणं भवति। सोयं कृत्तद्धितसमासाव्ययानां संनिपातरूपेपि क्रियापरिकरे
200 यथातथेत्येतयोः प्राधान्यात्तद्धितेनैवापदिश्यते। एतेन तद्यदोर्विपर्ययस्तद्विशेषणयोगश्च व्याख्यातः। तद्यथा। ज
हजहणिसासमप्पइतहतहवेविइतरंगपडिमापडिच्छं। किंकाअघविमूढंवेवइहिअअंवउअहिरिणोससिविंबं
। अत्र यथा तथेति क्रियाविशेषणयोरपरमपि विशेषणं वीप्सा भवति। सोयमेवंप्रकारः क्रियापरिकरो द्रष्टव्यः
॥ क्रियाविशेषणं केश्चित्संबोधनमपीष्यते। संबंधिभिः पदैरेव लक्ष्यंते लक्षणादयः। तेषु संबोधनपरिकरो यथा
॥ धर्मस्योत्सववैजयंतिमुकुटस्रग्वेणि गौरीपते स्त्वां रत्नाकरपत्नि जह्नुतनये भागीरथि प्रार्थये। त्वत्तोयांतशि २००
लानिषण्णवपुषस्त्वद्वीचिभिः प्रेंखतस्त्वन्नाम स्मरतस्त्वदर्पितदृशः प्राणाः प्रयास्यंति मे। अत्र भागीरथीति सं

बोधनपदं धर्मस्योत्सववैजयंतीत्यादिभिः परिक्रियते। तत्र यथाकथंचिदनुच्यमानोर्थः क्रियाविशेषणं नाति
क्रमतीत्ययमपि क्रियापरिकरः। लक्षणपरिकरो यथा। महाप्रथिम्ना जघनस्थलेन सा महेभकुंभोच्चकुचेन वक्ष
सा। मुखेन दीर्घोज्ज्वललोलचक्षुषा वयस्य कांता कथय क्व वर्त्तते। अत्र जघनस्थलादीनि लक्षणानि महाप्रथिम्न
यादिभिः परिक्रियंते सोयं लक्षणपरिकरः। हेतुपरिकरो यथा। त्वया जगंति पुण्यानि त्वया पुण्या जनोक्तयः।
नाथवंतस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यसे। अत्र प्रथमतृतीयपादयोस्त्वया त्वयेति हेतु द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां
परिक्रियते सोयं हेतुपरिकरः। महार्थपरिकरो यथा। अनेन यूना सह पार्थिवेन रंभोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते। शि
प्रातरंगानिलकंपितासु विहर्त्तुमुद्यानपरंपरासु। अत्रानेनेति महार्थो यूना पार्थिवेनेति च पदाभ्यां परिक्रिय

२०१ तेसोयंसहार्थपरिकरः। तादर्थ्यपरिकरो यथा। इंदीवरश्यामतनुर्नृपोयंत्वंरोचनागोरशरीरयष्टिः। अन्योन्यशोभा
परिवृद्धयेवांयोगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु। अत्रान्योन्यशोभापरिवृद्धय इति तादर्थ्यार्थैः शेषपदार्थैः परिष्क्रिय
201 तेसोयंतादर्थ्यपरिकरः। उपपदपरिकरो यथा। प्रत्यक्षवस्तुविषयायजगद्धितायविश्वस्थितिप्रलयसंभवका
रणाय। सर्वात्मनेविजितकोपमनोभवायतुभ्यंनमस्त्रिभुवनप्रभवेशिवाय। अत्रनमस्तुभ्यमित्युपपदार्थः स
मस्तपदैः परिष्क्रियतेसोयमुपपदपरिकरः॥ ॥उपमारूपकादीनांशब्दार्थोभयभंगिभिः। साधर्म्योत्पादनं
यत्रमन्येपरिकरंविदुः। तत्रसंशब्दकृतउपमायांयथा। केहकहविरएइयअमगांपुलएइच्छेज़मविस २०१
ई। चोरवकईअलयंलडुंदुः केवणासिठहरइ। अत्रपदमार्गछेदैः शब्दैर्भिन्नार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रि

यान्निवेशिभिःकविचोरयोरप्रसिद्धमौपम्यंसाधितमितिशाब्दोयमौपम्यपरिकरः। अर्थेकृतोरूपकेयथा॥
विअडेगअणसमुद्देदिअससूरेणमंदरेणवमहिएणणीअइमइरव्वसंझाणिस्सामंगेणअमुअकलसो
व्वससी। अत्रगगनेसमुद्रत्वेननिरूपिते। सूर्यसंध्याशशिभिर्मंदरमदिरामृतकलशैश्चमथनादिक्रियानि
वेशिभिरर्थैःपरस्परोपमानात्साधर्म्यमुत्पादितमित्यार्थोयंरूपकपरिकरः। उभयकृतश्चविरोधश्लेषयो
यथा। रइमुणालाहरणोणलिणदलत्थइअपीवरत्थणअलसो। वहइपिअसंगमम्मिविमअणाअ
प्पपसाहणंजुअइजणो। अत्रप्रियसंगमेपिमदनाकल्पप्रसाधनंभवतीतिविरुद्धार्थयोःसाधर्म्योसा
दनायजलेक्रीडतोयुवतिजनस्ययथोक्तविशेषणाभ्यांशब्दतोर्थतश्चोपस्कारःकृतइत्युभयकृतोयं

२०२ विरोधश्लेषपरिकरः। एवमलंकारांतरेष्वपि द्रष्टव्यं॥ एकावलीति या सापि भिन्ना परिकरान्नहि। त्रिधा सापि समुद्दि
202 ष्टा शब्दार्थोभयभेदतः। तत्र शब्दैकावली यथा। पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतंगहनं। हरिमिवह
रिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोष्णी। अत्र हरिमिवहरिमिवहरिमिवेति शब्दैकावल्यापि भिन्नार्थया
पयः कर्मकारकमुपस्थाप्यते सेयं शब्दैकावलीपरिकरस्यैव भेदः। अर्थैकावली यथा। किमिति कबरी याहक्
ताहग्दृशो किमकज्जलेन खलु लिखिताः पत्रावल्यः किमयं कपोलयोः। अयमयमयं किंच क्काम्यत्य सं
स्मरेणनते प्रिय सखि सखीहस्तन्यस्तो विलासपरिच्छदः। अत्रायमयमयमिति सर्वनामपरामृष्यमाण १०२
या भाराणुपन्यस्तकारणा भूतया ततोन्यया वा तथाविधया र्थैकावल्या परिच्छद इति कर्तृकारकमभिन्नार्थं।

वपरिष्क्रियतेसेयमर्थैकावलीपरिकरस्यैवभेदः।उभयैकावलीयथा।अंबातुष्यतिनमयानस्नुषयासापिनांबु
यानमया।अहमपिनतयानतयावदराजन्कस्यदोषोयं।अत्रांबस्नुषाअस्मदर्थलक्षणैरर्थैस्तद्वाचिभिःसर्व
नामभिःशब्दैरेकावलीक्रमेणामिथोनुस्यूतेमिथोनुस्यूतएवतुष्यतीतिक्रियाहेतुमयैस्त्यादिभिःपरिष्क्रिय
तेसेयमुभयग्रथितत्वादुभयैकावलीपरिकरस्यैवभेदः॥ ॥क्रियाजातिगुणद्रव्यवाचिनैकत्रवर्तिना।सर्ववा
क्योपकारश्चेद्दीपकंनिगद्यते।अर्थावृत्तिःपदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली।संपुटंसनामामालाचक्रवालंच।तद्भि
दाः।तेषुक्रियावाविनाद्यादिदीपकंयथा।चरंतिचतुरंभोधिवेलोद्यानेषुदंतिनः।चक्रवालाद्रिकुंजेषुकुंद
भासोगुणाश्चते।अत्रचरंतीतिक्रियया हृद्योरपिवाक्ययोरादिपदस्यैवोपकारःक्रियतइत्यादिदीपक

मिदं क्रियाविषयमुच्यते। एवं मध्यांतयोरपि द्रष्टव्यं। जातिवाचिना आदिदीपकं यथा। पवनो दक्षिणः पर्णं जी
र्णं हरति वीरुधां। स एवं च नतांगीं मां मानभंगाय कल्पते। अत्र पवन इत्यादिपादे जातिपदं तेनादिदीपकमिद
जातिविषयमुच्यते। एवं मध्यांतयोरपि द्रष्टव्यं। गुणवाचिना आदिदीपकं यथा। श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो
जीमूतपंक्तिभिः। भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः। अत्र श्यामला इत्यादिपादे गुणपदं तेनादिदीप
कमिदं गुणविषयमुच्यते। एवं मध्यांतयोरपि द्रष्टव्यं। द्रव्यवाचिना आदिदीपकं यथा। विष्णुना विक्रमस्थेन
दानवानां विभूतयः। क्वापि नीताः कुतोप्यासन्नानीता दैवतर्द्धयः। अत्र विष्णुनेत्यादिपादे द्रव्यपदं तेनादिदी
पकमिदं द्रव्यविषयमुच्यते। एवं मध्यांतयोरपि द्रष्टव्यं। अर्थावृत्तिर्यथा। हृष्यति चूतेषु चिरं तुष्यैं बकुलेषु

मोदतेमरुति।इहहिमधौकलकूजितेषुपिकेषुप्रीयतेकामी।अत्रहृष्यतितुष्यतिमोदतेप्रीयतइत्येतैःपदैःसमाना
र्थैश्चावर्त्यमानःसर्ववाक्यानिदीपयति।सेयमर्थावृत्तिर्दीपकस्यभेदः।पदावृत्तिर्यथा।उत्कंठयतिमेघानांमा
लतीदंकलापिनां।यूनामुत्कंठयत्यद्यमानसंमकरध्वजः।अत्रोद्दीवकेरोतीत्यर्थयोरुत्कंठयतीतिपदमा
वर्त्यमानंवाक्यद्वयमपिदीपयति।सेयंपदावृत्तिर्दीपकस्यभेदः।उभयावृत्तिर्यथा।जयदेवभुवनभावन
जयभगवन्निखिलवरदनिगमनिधे।जयरुचिरचंद्रशेखरजयमदनांतकजयाद्रिशे।अत्रजयेत्यर्थःश
ब्दश्चावर्त्यमानःसर्ववाक्यानिदीपयति।सेयमुभयावृत्तिर्दीपकस्यभेदः।आवलीयथा।त्वमर्कस्त्वंसोम
स्त्वमसिपवनस्त्वंहुतवहस्त्वमापस्त्वंव्योमत्वमुधरणिरात्मात्वमितिच।परिच्छिन्नामेवंत्वयिपरिणताvि

२०४ अतिगिरंनबिद्मस्तन्नत्वंवयमिहहियत्वंनभवासि।अत्रपूर्वार्द्धेत्वनितिशब्दार्थयोःप्रथमावृत्तिःप्रथमपादः
204 स्यपात्रसीतिक्रिययादीप्यते।ततस्तृतीयपादेत्वयीतिरूपांतरेणायुष्मदर्थआवर्त्यमानःक्रियांतरेणसंब
ध्यते।चतुर्थपादेतुपुनरपितेनैवरूपेणास्यार्थेनभवतिनासंबध्यतइतिसेयंहत्तीनामावृत्तिरावलीतिदीप
कस्यैवभेदोभवति।संपुटेयथा।णवपल्लवेसुलोलइघोलइविदुवेसुचलइमिहरेसु।थवइथवएसुच
लरोवसंतलच्छीअसोअस्स।अत्रनवपल्लवेत्यादीन्यशोकस्येतिलोलनीत्यादीनिवसंतलक्ष्मीरितिप
देइव्यवाचिनीसंपुटक्रमेणमिथःसंबध्यमानेमिथःसंबद्धान्येवदीपयतः।तदेतत्संपुटंनामदीपकस्यभेदः
।रसनायथा।सलिलंविकासिकमलंकमलानिसुगंधिमधुसमृद्धानि।मधुलीनालिकुलाकुलमलि १०४

कुलमपिमधुकरगणेनमिह। अत्ररसनाक्रमेणमिथःसंग्रथितानिसलिलविकाशिकमलामित्यादीनिवा
क्यानि इह स्यंतस्थितेनाधिकरणवाचिनाद्व्यदीपकेनदीप्यते तदेतद्रसनादीपकंनाममादिदीपकेभे
दः। मालायथा। इंमिरणासरणाससीसस्मिणाबिणिस्यारिणीसाईकुमुअवणं। कुमुअवणेण अ
पुलिणंपुलिणेण अ सोहए हंसउलं। अत्रमालाक्रमेणपरस्परग्रथिताःकर्त्तारोहेतवः अशशिप्र
भृतयः शोभंत इतिक्रिययादीप्यते। तदेतन्मालादीपकंनामदीपकस्यभेदः। कः पुनस्सपूर्वस्माद्विशे
षः। पूर्वत्रहिवृत्तिच्छिन्नं रसनायांसर्वत्र रहतुस्वतंत्रमालापुष्पवत्सदंपदेनयुज्यमानंक्रियादिभिः संबध्य
त इतितत्रोयंभिद्यते। चक्रवालंयथा। संग्रामांगणमागतेनभवताचापेसमारोपितेदेवालोककर्णयुययो

२०५ 205 नयेनसहसायद्यत्समासादितं। कोरंडेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरतुला कीर्त्या च
लोकत्रयं। अत्र संग्रामांगणमागतेन भवता चापे समारोपित इति भावलक्षणाक्षिप्तस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे का
रकवीप्सयायत्तंक्षेपेणाभिधानं तदेतच्चक्रवालाद्विणेव मालादीपकेन विस्तरवतावेष्टितमिदं चक्रवालं नाम दीप
कस्यभेदः॥ ॥शब्दस्याथ दिवार्थस्य द्वयोरप्यनयोरथं॥ भणानं परिपाद्यायक्रमः स परिकीर्त्तितः। तत्र शब्दपरिपाटिर्द्विधा
।पदतो वाक्यतश्च। तयोराद्या यथा। तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः। जीयंते वल्लकीकुंदस्रगिंदीवर
संपदः। अत्रालापस्मितदृष्टिभिः क्रमः। वाक्यतो यथा। इंदुर्मूर्द्धि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्त्रेण नखांकः स्तने देयाद्वो मु २०५
दयं द्युपेतदुपमामालंबमानं मिथः। संवादः प्रणवेन यस्य दलता कायेकतायां तयोरुद्दामविचिंतितेन च तहदित्या

तत्स्वरूपेण च। अत्रेंदुमूर्द्धि शिवस्पर्शोल्लद्दुहितुर्वक्रो नस्तांकः स्तन इति चान्यार्थवाचिनौ शब्दसमुदायौ क्र
मेणोर्द्धहारविचिंतितेन च हृदि ध्यातस्वरूपेण चेति वाक्यार्थद्वयवाचिभ्यां शब्दसमुदायाभ्यां संबध्येते। सोयं वाक्य
तः शब्दपरिपाटिः क्रमः। अर्थपरिपाटिर्द्विधा कालतो देशतश्च। तयोराद्या यथा। हस्ते लीलाकमलमलकं बा
लकुंदानुविद्धं नीता लोध्रप्रसवरजसा पांडुतामाननश्रीः। चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीषं सीमंते च त्व
दुपगमजं यत्र नीपं वधूनां। अत्र हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुंदानुविद्धमित्याद्यर्थानां शरदादिकालक्र
मेणाभणनं सेयं कालतोर्थपरिपाटिः क्रमः। द्वितीया यथा। पायाद्वो रचितत्रिविक्रमतनुर्देवः सदैत्यांतको
यस्याक्रमिकवर्द्धमानवपुषस्तिग्मद्युतेर्मंडलं। मौलौ रत्नरुचिः क्रतौ परिलसत्ताटंककांतिः क्रमाज्जातं वक्ष

स्मिकौस्तुभाममुरदरेनाभीसरोजोपमं। अत्र त्रिविक्रमतनोर्वैकुंठस्य प्रवृद्धिसमये क्रमेणैव मौलिस्फति वक्षउ
दरलक्षणेषु शारीरदेशेषु भास्वन्मंडलस्य चूडारत्नतालंककौस्तुभनाभ्यंबुजैर्यथापिमोपम्यलाभः सेयं देशतोर्थ
परिपाटिः क्रमः। उभयपरिपाटिर्द्विधा। शब्दप्रधाना। अर्थप्रधाना च। तयोराद्या यथा। पंकअ पंकिवहेलि अकु
वलअ अविअनुदहहिं वालिहिविंबविविहिअ आपत्ति अ ओचंदुणहहिं। करणअणाहरवअणाहितहिलीलाव
इहिणिअत्ति ह्विविउञ्चिहीणारूपआवहूहिं। अत्र पंकजकुवलयबिंबीफलचंद्रमसां करनयनाधरवदनैर्यथा
संख्यपराजयतइति शब्दपरिपाट्येव पंकजानि पंके न्यस्तानि कुवलयानि ह्रदे क्षिप्तानि बिंबं हृतोप्रकीर्णं चंद्रो
नभसि निरस्तइत्याधाराणामुपर्युपरिभावः क्रियाणां च त्यागतारतम्यमित्यर्थपरिपाटिर्न्यग्भवति सेयं शाब्दप्र

धानोभयपरिपाटिःक्रमः। अर्थप्रधानायथा। गंगेदेविदृक्षापुनीहियमुनेमातःपुनर्दर्शनंसंप्रश्नोस्तुपितःप्रयागभ
गवन्न्यग्रोधमांध्यास्यसि। तेहारासिलतावतंसविपुलस्थूलांसवक्षोभुजंपुंभावंभवतामवंतिनगरीनाथंदिदृक्षामहे
। अत्रगंगायमुनाप्रयागन्यग्रोधतत्पुंभावावंतिनगरीनाथलक्षणानामर्थानांमुख्यक्रमेणादेविदृक्षापुनीहिमातः
पुनर्दर्शनंपितःसंप्रश्नोभगवन्मांध्यास्यसीतिमुख्यक्रमेणैवसंभ्रमद्भिःवचोविशेषैरभ्यर्थोभवतामेवपुंभावम
वंतिनगरीनाथंदिदृक्षामहइतियेयमभ्यर्थनाभंगिस्त्वार्थपरिपाटिकृतातस्यांचगंगेयमुनेप्रयगन्यग्रोधेतिहारा
सिलतावतंसविपुलवक्षस्थूलांसेतिचशब्दपरिपाटीपरस्परमुपमानोपमेयभूतेन्यभवतः। त्येयमर्थप्रधानो
भयपरिपाटिःक्रमः। निषंयदुक्तिभंगिर्यावमरोयःसमस्तरिभिः। निराकांक्षोथमाकांक्षःपर्यायइतिगीयते। ते

२०७ पुनराकांक्षमिषं यथा। मया विमुक्ता बहिरेव वल्लकी व्रजेद्वयस्यायकरौश्वसार्द्रतां। द्रुतं तदेनां करवैनिचो
207 लके कयाचिदेवं मिषतो विनिर्यये। अत्र कयाचिदेवं मिषतो विनिर्ययइत्यस्फुटकीभिधानेनाकांक्षा निराकृते
र्निराकांक्षमेतन्मिषं नाम पर्यायभेदः। तदेव साकांक्षं यथा। दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मंजरी। तमहं वारयिष्या
मि युवाभ्यां स्वैरमास्यतां। अत्र कयाचिदेवं मिषतो विनिर्ययेइतिवदुदक्तानभिधानात्साकांक्षमेतन्मिषनाम
पर्यायस्य भेदः। निराकांक्षोक्तिभंगिर्यथा। राजन्राजसुतान पाठयति मां देव्योपि तूष्णीं स्थिताः कुब्जे भोज
य मां कुमारकुशलं नाद्याप्युके भुज्यते। इत्थं नाथ शुकस्तवारिभवने मुक्तोध्वगैः पंजराच्चित्रस्थानवलोक्य २०७
वेश्मवलभीष्वेकैकमाभाषते। अत्रानयोक्तिभंग्याशून्यीकृतारिनगरस्य नरपतेः कश्चित्प्रतापं वर्णयति

तत्र वाक्यस्य परिपूर्णत्वेन निराकांक्षत्वान्निराकांक्षेयमुक्तिभंगिः। साकांक्षा यथा। शांसैवोल्ककपालदामज
गतां पत्युर्यदीयांलिपिंकापिंकापिगणाः पठंति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षरां। विश्वंस्त्रक्ष्यतिवक्ष्यतिक्षितिमपा
लदामजगतां पत्युर्यदीयां लिपिंकापिंकापिगणाः पठंति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षरां। विश्वं स्त्रक्ष्यतिवक्ष्यति
क्षितिमपामीशिष्यते शिष्यते नागेरागिषुरंस्यतेऽत्स्यति जगन्निर्वेक्ष्यति धामिति। अत्रानयोक्तिभंग्यात्र
लाघ्यस्तसमयेप्पनस्तमितस्य भगवतो महेश्वरस्य प्रभावो वर्णितेतत्र च यदीयां लिपिंकापिंकापिगणाः
पठंति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षरामित्यमेनैव वाक्येस्मिन्नाकांक्षो स्थाप्यते। सा च विश्वं स्त्रक्ष्यतीत्यस्मि
न्नीदृशी ब्रह्मणां च चतुर्युगसहस्रांते दिनमेकमिति मानेनेषवर्षशतजीवी विश्वंस्त्रक्ष्यति ब्रह्मेति

१०८ 208 ज्ञाप्यते। कपालं चास्य भगवतो भूषणं भविष्यतीति वक्ष्यति क्षितिमित्यस्मिन्नीदृशी ब्रह्मणामयं वर्षशते
नैकं दिनमिति मानेनैष पुरुषायुषजीवी क्षितिं वक्ष्यति विष्णुरिति ज्ञाप्यते कपालं चास्य भगवतो भूषा भविष्य
तीति एवमपामीशिष्यत इत्यादिषु वरुणवायुकामयमेन्द्रविषयत्वेन योजनीयमेवमनेकप्रकारेण ब्रह्मादी
नां साक्षादनभिधानेन साकांक्षो क्रिमिभिः अवसरो निराकांक्षो यथा। अथ तैः पारदे विनाक्षरैर्हृदये दि
ग्धशरैरिवार्दितः। रतिमप्युपपन्नुमातुरं मधुरात्मा न मदर्शयत्पुरः। अत्र। क्व तु ते हृदयंगमः सखा कुसुमा
यो जितकार्मुको मधुः। न खलूग्ररुषा पिनाकिना गमितः सोपि सुहृद्गतां गतिं। इति पाभितैः पारदे वि १०८
नाक्षराणि तैराकृष्टहृदयस्य मधोर्पायमात्मदर्शनायप्रस्तावः सोयं न किंच नकाशते नीति निराकांक्षोय

मवसरः पर्यायस्य भेदः। सा कांक्षेय यथा। अज्ज विबालो दामो अरोत्ति इ अजं पि एज्ज सो आए। कराह मुहपेसि अच्छं
णिदु अहसि अंव अवहूणो। अत्राद्यापि बालो दामोदर इति कृतप्रस्तावेन स्वकृष्णस्य वक्रे विन्यस्तलोचनया तरु
हस्य वेदिन्या व्रजवधूमतल्लिकया पायदेतन्निभृतं हसितं तन्नवां बाबालं त्वां ब्रूते त्वं तु मा ह शीमि र्ति भुवनविदग्धाभि
र्दिन्या व्रजवधूमतल्लिकया पायेदेतन्निभृतं हसितं तन्नवां बानिशं यमुनाकुंजोदरेषु विहरसीत्यादिनार्थे जाते न सा कां
क्षमिति सा कांक्षेय मवसरः पर्यायस्य भेदः॥ ॥विवक्षाया विशेषस्य लोकसीमानिवर्त्तिनी। असावतिशयोक्तिः
स्यादलंकारोत्तमा च सा। सा च प्रायो गुणानां च क्रियाणां चोपकल्पते। नहि द्रव्यस्य जातेर्वा भवत्यतिशयः क्वचि
त्। प्रभावातिशयो यश्च यश्चानुभवनात्मकः। अन्योन्यातिशयो यश्च तेपि नातिशयात्पृथक्। अलंकारान्तराणा

२०९ 209 मप्येकमाहुः परायणं। वागीशमहिता सूक्तिमिमामतिशयाह्वयां। तत्र गुणातिशयेन महत्त्वातिशयो यथा। अहो
विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरं। माति मातुमशक्तोपि यशोराशिर्यदत्र ते। अत्रैवं यशोराशेरशक्यमानस्याप्यतिश
योक्त्या विशेषविवक्षायेन त्रिभुवनोदरमपि संकीर्णमाशंक्यते। सोयं महत्त्वातिशयो नामातिशयभेदः। तनुत्वाति
शयो यथा। स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव। अस्ति नास्तीति संदेहो न मेद्यापि निवर्त्तते। अत्रैवं मध्य
स्य लोकसीमातिक्रमेणानावतिशयविवक्षायेन तदस्ति नास्तीति वा संदिह्यते। सोयं तनुत्वातिशयो नामातिश
यभेदः। कांत्यतिशयो यथा। मल्लिकामालभारिण्यः सर्वांगीणार्द्रचंदनाः। क्षौमवत्यो न लक्ष्यंते ज्योत्स्नायामभि १०९
भिसारिकाः। अत्रैवं चंद्रालोकस्य लोकसीमातिक्रमेण बाहुल्योत्कर्षविवक्षायेन तस्मिन्समानाभिहारेण

मिसारिकाय्यपिनलक्ष्यंते सोयं कांत्यतिशये। नामातिशयभेदः। अथास्यपिहितात्को विशेषः। उच्यते। पिहितेचं
द्रातपस्योत्कर्षेणाभिसारिकातिरस्कारो विवक्ष्यते। इह त्वभिसारिकातिरस्कारेण चंद्रातपोत्कर्ष इति। प्रभावाति
शयो यथा। तं दइआहिसाणं जं म्मि विअग्गाम्मि णाहवेणाणाणि मिअं। सो आपरिगहे णवऊढेति णाविणिरं
तरं रोमंचो। अत्र दयिताभिज्ञानस्य योयं रोमांचक्रिया विशेषः स क्रियातिशयस्यैव भेदः। प्रभावातिशयस्तूच्यते।
अनुभावातिशयो यथा। विमलिअरसाअलेण वि विसहरवइणा अइद्दुमूलछेअं। अप्पं तं तुंगसिहरं तिहुअ
णहरणेण पव्वड्ढिएण वि हरिणा। अत्र रसातलमपि महूताशेषेणापि चतस्य मूलेन दृष्टं त्रिभुवनमप्युल्लंघयेयता ह
रिणापि न तुंगशिखराणि आमानीति यदेतल्लोकसीमातिक्रमेण विशेषव्यवस्थापापर्वतानुभावभेणानं सोयम

२१० 210 नुभूयमाहात्म्यातिशयस्यैवमेदोनुभावातिशयउच्यते। अन्योन्यातिशयो यथा। रणदुज्जओ दहमुहो सुराअ
वस्सा च्चातिदुज्जणास्सइमो। पडइ च्चरणस्योत्रिफुड विहीसणेणसुडिआहरंणीससिअं। अत्र दशास्यः समरे
नजीयते सुराश्चामरत्वान्नवध्यंते। तयोश्च परस्परंसंघट्टक्रियातिशयात्त्रिभुवनमपि क्षयंयास्यतीति येयमन्योन्या
तिक्रियातिशयभणना लोकसीमातिक्रमेण विशेषविवक्षा। सोयंक्रियातिशयो नामातिशय एवान्योन्यातिश
यउच्यते॥ ॥श्लेषोनेकार्थकथनंपदैरेकैकैर्न कथ्यते। पदक्रियाकारकैः स्याच्छ्लिष्टाभिन्नैः स षड्विधः। तेषु भिन्न
पदो यथा। दोषाकरेण संबंध्नन्नक्षत्रपथवर्त्तिना। राज्ञा प्रदोषो मामित्थमप्रियं किंन बाधते। अत्र प्रदोषोऽरा ११०
त्रेः प्रथमो यामः किमिति प्रियारहितंमां न बाधते इत्युक्ते युक्तिमाह। इत्थमनुभूयमानेन प्रकारेण राज्ञा संबध्न

न्कीदृशेन दोषाकारेण न क्षत्रपथवर्त्तिनेति। यो हि दोषाणामाकरेण राजमार्गातिगामिना च राज्ञा प्रकृष्टदोषः सं
बध्यते सोऽप्रियमवश्यं बाधते एवं तदत्र पूर्वस्मिन्प्राकरणिकेऽर्थे द्वितीयोऽर्थोऽप्राकरणिकः पदभेदेनोपश्लिष्यमा
णो भिन्नपदश्लेषापदेशमासादयति। अभिन्नपदो यथा। असावुदयमारूढः कांतिमान्रक्तमंडलः। राजा ह
रति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः। अत्रायमुदीयमानश्चंद्रमाः लोकस्य हृदयं हरतीत्युक्तेः युक्तिमाह। राजानुरक्त
मंडलः उदयी मृदुकरः कांतिमानिति यो ह्येवंभूतो राजा सोऽवश्यं लोकस्य हृदयं हरतीत्युक्तेः युक्तिमाह। राजानुरक्त
ीभवति। अत्रापि चैप्राकरणिकेऽर्थे प्राकरणिक उपश्लिष्यमाणः पदानामभेदेनाभिन्नपदश्लेषो भवति। भिन्नक्रि
यो यथा। मधुरा रागवर्द्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः। आकर्ण्यंते मदकलाः श्लिष्यंते चासितेक्षणाः। अत्राकर्ण्यंते

२११ ष्लिष्यंते चेति क्रियापदद्वितयस्य प्राधान्यतः समुच्चये नोपात्तस्य मधुरा इत्यादिभिः श्लिष्टपदैः कोकिला गिर इत्यसि
211 तेक्षणा इति वा विशेष्यैकपदवर्ज्जं पर्यायतः संबंधो भवति तद्यथा। आकर्ण्यंते काः कोकिलागिरः कीदृश्यः मधुराः रा
गवर्द्धिन्यः कोमलाः पुनरपि किं भूताः आसितेक्षणाः आसिते उपवेशिते अंतः प्रमोदानुभावादीक्षणे याभिस्ता
स्तथा। सर्वोपि हि मधुरं शब्दमाकर्णयन्निश्चलाक्षो भवति॥ श्लिष्यंते च काः असितेक्षणाः हरिणचक्षुषः किं
भूता मदकलाः कोकिलगिरः कोमलाः रागवर्द्धिन्यो मधुरा इति सोयं द्वयोर्विभिन्नक्रिययोर्भिन्नार्थं च रूपि
णां पदार्थानामुपश्लेषो भिन्नक्रियः श्लेष उच्यते। अभिन्नक्रिययोर्यथा। स्वभावमधुराः स्निग्धाः शंसंत्यो राग २११
मुल्बणं। दृशो दूत्यश्च कर्षंति कांताभिः प्रेषिताः प्रियान्। अत्र कर्षंतीत्येतस्याः क्रियाया दृशां दूतीनां च श्लिष्ट

पदत्वेनावेशादयमभिन्नक्रियो नाम श्लेषविशेषः। प्रथमयोरस्य वा को विशेष इति चेत् तत्रैकस्यैव प्राकरणि-
कत्वं अत्र तु द्वयोरपीत्ययं च भिन्नकारको भवति। भिन्नकारककारको यथा। गतिर्वेणी च नागेन वपुरूरू च वरम्भया। ओष्ठौ पा-
णी प्रवालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः। अत्रैकस्मिन्नक्षे धर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नागगतिर्गृह्यते। तत्र गतेर्वेण्याश्च ना-
गेन हस्तिना अहिना च तुल्यत्वं वपुरूर्वोश्च रम्भया कदल्या अप्सरोभिश्च तुल्यत्वं। ओष्ठयोः पाण्योश्च प्रवाले विद्रुमेर्न-
वपल्लवैश्च वर्णनीययोः श्लेषप्रभावाल्लभ्यते सोऽयमनेककर्तृकत्वाद्भिन्नकारक इति श्लेषो भवति। अभिन्नकारको रको
यथा। कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी। याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि। अत्र हे कलभाषिणि
कस्य ते दृष्टिर्विश्वास्या भवतीत्युक्तेर्युक्तिमाह। कृष्णार्जुनानुरक्तापि कर्णावलम्बिनीति। या हि कृष्णार्जुनेनानुर-

२१२ ज्यतिकयंमाकर्णपक्षपातिनीभवति।यांचैवमुभयगतातस्यांकोविशेषमितिसचायमेककर्तृकत्वादभिन्नकारक
212 इतिश्लेषोभवति॥ ॥स्वाभिप्रायस्यकथनंपरिवाप्यन्यभावना।अन्यापदेशोव्यपस्तुत्रिविधंभाविकंविदुः।मते
चास्माकमुद्देशोविद्यतेनैवभाविकात्।व्यक्ताव्यक्तोभयाख्याभिस्त्रिविधःसोपिकथ्यते॥तत्रभाविकंविदुः।मुभेद
पुस्वाभिप्रायकथनंयथा।णाविज्जुरद्दुयोज्जिअआदिट्ठमिजम्मिमिउरिआजस्यणअघाहारओघिप्परआ
हसत्तएविछुहरा।अहिसिंजएजस्यणसोवंअंसिआतमेकहहुमाणअंजरमेरछड्डजीअअंअ।अत्रभूमेदासं
भाषणाप्रियतमावक्षेपणारूपान्यस्यनभिमतप्रतिपादनरूपस्याभिप्रायस्यकथितत्वादिदंस्वाभिप्रायकथनंनाम
भाविकं।अन्यभावनायथा।दंसणावलिअट्ठकंविधणांदीहरंसुपरिणाहं।होइइघरेसाहीणांमुसलंधसाणामहि ११२

लाणा। अत्र मेद्रभावनया मुसलरूपस्योक्तत्वादिदमन्यभावनामिथ्यात्वं भाविकं। अन्यापदेशो यथा। आसाइअं
णाएण जत्तिअं विअविहीणओ रमसु वसह एण्हिं। रक्खिज्जइ गहवइच्छेत्तं। अत्र परक्षेत्रस्य घस्मरवृषनिवारणा
पदेशेन विरणत्वरित्तातउपपतिर्वार्यते। तदिदमन्यापदेशाख्यं भाविकं। उद्भेदे बुध्यक्तो यथा। मंते सिमहुमहपण
अं संदाणमिति असेसपाअवराअणं। आजन्तु सुहु सहावं संभावेन्तु रणाहजाव अमलोअं। अत्र मायाविनो
महेन्द्रस्याभिप्रायः सत्यकेन व्यक्तमेवोद्भिन्न इति व्यक्तो युमुद्भेदः। अव्यक्तो यथा। निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटं नि
र्मृष्टरागोधरो नेत्रे दूरमनंजने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि दूति बांधवजनस्याज्ञातपीडागमा वापीं
स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यांतिकं॥ अत्र वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यांतिकमित्या

२१३ 213 क्षेपवताप्रकृतोदाहरणोनयद्यपिहस्त्यादुश्लेषितंनिर्भिन्नं।तथापिनपूर्ववद्व्यक्तमितिसव्यक्तोयमुद्भेदः।उभयरूपोयथा।
अम्लानोसलकोमलेसविदृशोनीलांजनेनांचितकर्णेस्फुरणाच्चगंडफलकेसंवेह्नितःपांडिमा।श्वासाःसंतुचकं
दुकम्भ्रमिभुवः किंतुप्रभावाहिनामंगानांकृशिमानमुत्कटममुंकोनामनोलक्षते।अत्रदृशोम्लानतागंडयोःपांडु
रत्वंश्वासानांदैर्घ्यमिसुलंकठाचिकृवायपोयमविनयवसानीलांजनादिप्रयोगस्यनत्वाभ्युपगमेप्यंगानांकृशि
मानमुत्कटममुंकोनामनोलक्षयतइतिपोयंसखीव्याहारस्तेनतदभिप्रायःउद्भिन्नोःतुद्भिन्नश्चभवतीत्ययमुभय
रूपोयमुद्भेदः।तेमीत्रयोप्युद्भेदाभाविकाल्पमियंते॥ ॥संसृष्टिरितिविज्ञेयासर्वालंकारसंकरैः।सातुव्यक्तातथा ११३
व्यक्तोव्यक्ताव्यक्तेतिचत्रिधा।तिलतंडुलवद्व्यक्ताछायादर्शवदेवच।अव्यक्ताक्षीरजलवत्पांशुपानीयवच्चसा।

व्यक्ताव्यक्ता च संसृष्टिर्नरसिंहवदिष्यते। चित्रवर्णवदस्मिन्नानालंकारसंकरो। व्यक्तातिलतंडुलवद्यथा। पि
नष्टीव तरंगाग्रैरुदधिः फेनचंदनं। तदादायकरैरिंदुर्लिंपतीव दिगंगनाः। अत्रोत्प्रेक्षाद्वयं रूपकद्वयं च तिलतंडुलव
त्संकीर्यते। व्यक्तैव छायादर्शवद्यथा। निर्मलेंदु नभो रेजे विकजाब्जं बभौ सरः। परं पर्यश्रु वदनौ मम्लतुर्भ्रातरा
वुभौ। अत्रादर्शच्छायेवेहेत्वलंकारो रामलक्ष्मणमुखयोरिंदुपद्मोपमेयेन सदृशासदृशव्यतिरेको दृश्यते। अव्यक्ता
क्षीरजलवद्यथा। क्षीरक्षालितचंद्रेव नीलीधौतांबरेव च। टंकोल्लिखितसूर्येव वसंतश्रीरदृश्यत। अत्रोपमोत्प्रेक्षे क्षी
रनीरवन्मिश्रे संसृष्टे न व्यज्येते। अव्यक्तैव पांसूदकवद्यथा। कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलंबिनी। याति विश्व
सनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि। अत्र पांसूदकयोरिव मृतपिंडश्लेषविरोधयोरव्यक्तयोरेव व्याजस्तुतावंगभावो

२१४ 214 गम्यते। व्यक्ताव्यक्ता नरसिंहवद्यथा। रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैर्मेघैश्च घनसंनिभैः। भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भू
तलं। अत्रनरसिंहजाताविवसिंहनरशरीरभागयोः परिह्नुत्यलंकारहेतूपमयोरंगभावोव्यक्ताव्यक्तरूपः परिस्फुरन्नु
पलभ्यते। व्यक्ताव्यक्तैवचित्रवर्णवद्यथा। मयूरारावमुखरांप्रावृषंसतडिल्लतां। महाटवीमिवोल्लंघ्यतोयानिमुमुचु
र्घनाः। अत्रपटावयवस्यानान्नीलादीनामिवपटावयव्याश्रितेचित्रवर्णेश्लेषरूपकोपमार्थश्लेषाणांपदपदार्था
श्रयाणांशरद्वर्णनवाक्याश्रयिणिसमाध्यलंकारेव्यक्ताव्यक्तरूपोंगांगिभावः प्रतीयते॥ ॥चतुर्विंशतिरित्येताः क्रमे
णोभयसंश्रयाः। काव्यालंकृतयः प्रोक्तायथावदुपमादयः॥ ॥छ॥२४॥ इतिश्रीमहाराजाधिराजश्रीभोजदेव
विरचितेसरस्वतीकंठाभरणेउभयालंकारविवेचनोनामचतुर्थः परिच्छेदः॥४॥ रसोभिमानोहंकारः शृंगारइति ११४

=आत्मसम्यग्गुणोद्भूतेः। सत्वगुणोद्भूतेः।१०= रसोक्ती रत्नभावरत्नादि=

गीयते। योर्थस्तस्यान्वयात्काव्यं कमनीयत्वमश्नुते। विशिष्टादृष्टजन्मायं जन्मिनामंतरात्मसु। आत्मसंम्यग्गुणो
द्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते। श्रृंगारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत्। स एव चेदश्रृंगारी नीरसं सर्वमेव तत्। पश्य
ति स्त्रीति वाक्ये हि न रसः प्रतिभासते। विलोकयति कांतेति व्यक्तमेव प्रतीयते। कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे क
थं। इति ग्राम्योयमर्थात्मा वैरस्यायैव कल्पते। कामं कंदर्पचांडालो मयि वामाक्षि निर्दयः। त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्य
ग्राम्योर्थो रसावहः। नवोर्थः सूक्तिरग्राम्या श्रव्यो बंधः स्फुटाश्रुतिः। अलौकिकार्थयुक्तिश्च रसमाहर्तुमीश
ते। वक्रोक्तिश्च रसोक्तिश्च स्वभावोक्तिश्च वाङ्मयं। सर्वानुग्राहिणी तासु रसोक्तिं प्रतिजानते। भावो जन्मानुबंधो
थ निष्पत्तिः पुष्टिसंकरौ। ह्रासाभासौ शमः शेषा विशेषाः परिपोषवान्। विप्रलंभोथ संभोगस्तच्चेशस्तसरीष्टयः

२१५ ।निरुक्तयः प्रकीर्णानि प्रेमाणः प्रेमपुष्टयः ।नायिकानायकगुणाः पाकाद्याः प्रेमभक्तयः ।नानालंकारसंसृष्टेः प्रका
राश्चैसोक्तयः ।चतुर्विंशतिरित्युक्तारसान्वयविभूतयः ।स्वरूपमासां यो वेद स काव्यं कर्त्तुमर्हति ।आलंबनविभावे
215 भ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः समुन्मिषन् ।रसो रत्यादिरूपेण भावस्त्वभिधीयते ॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो भयं तथा
।जुगुप्सा विस्मयश्चाष्टौ स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ।स्तंभस्तनूरुहोद्भेदो गद्गदः स्वेदवेपथू ।वैवर्ण्यमश्रुप्रलया
वित्यष्टौ सात्विका मताः ।स्मृतिर्वितर्कश्चोत्कंठा चिंता चपलता मतिः ।गर्वः स्नेहो धृतिर्व्रीडा ऽवहित्थं मूढता मदः
।हर्षामर्षावसूयेर्ष्या विषादो दैन्यमुग्रता ।त्रासः शंकाग्रदो ग्लानिरुन्मादः संभ्रमः श्रमः ॥ निर्वेदो जाड्यमालसं २१५
निद्रा सुप्तं प्रबुद्धता ।इति भावास्त्रयस्त्रिंशद्विज्ञेया व्यभिचारिणः ।चिरं चित्ते वतिष्ठंते संबध्यंतेनुबंधिभिः ।रस

तं प्रतिपद्यंते प्रकृष्टाः स्थायिनोत्र ते। रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते। निर्वर्तयेस्य तद्योगात्प्रभवंतीति सात्वि
काः। विशेषेणाभितः काये स्थायिनं चारयंति ये। अनुभावादिहेतुत्वान्नवदंति व्यभिचारिणः। जनित्वा येन जायंते ते
थवा व्यभिचारिणः। स्मरस्यादयो हि प्रमादो भवंति न भवंति च। एतो संचारिणः सर्वान्न गर्वस्तेहोधृतिं मतिं। स्थायिस्त्रे
वोद्धृतप्रेयः शांतोदात्तेषु जानते। संस्कारपाटवादिभ्योनुभावं वा निजाश्रये। संचारिणं वाजनयन्सात्विकं वा समजा
यते। उद्दीपन विभावेभ्यः स्मृति हेतोपटीयसि। अनुबंधोनुभावादेरनुबंधोस्य कथ्यते। विभावस्यानुभावस्य सात्वि
क व्यभिचारिणोः। संयोगे तस्य निष्पत्तिमात्रे निष्पत्तिरिष्यते। विषयाश्रय संस्कारगु णप्रकृति पाटवैः
दीपनातिशय्यैश्चास्य प्रकर्षः पुष्टिरुच्यते। तुल्यकालबलोत्पत्ति हेतो भावांतरोदयो दये। संसर्गस्तस्य यस्तेन

=अन्यस्त्रिमनस्कां वा रागोऽन्यरागः तस्मात् अपश्यन्तीयास्य स्यात् अन्यस्येत्यादिना डुगागमः। अन्यरागादिति पाठे षष्ठीसमासः अषष्ठीन्यस्येति निषेधात् डुगभावः।१=अस्यरसस्य।४=रसादेः।५=हेतोः।५=

११६ संकरः स निगद्यते।रसांतरतिरस्कारादन्यद्रागाच्च तस्य यः।भवस्यपचयो हेतुस्तद्ध्रासं तं प्रचक्षते।हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नाय
216 कप्रतियोगिषु।गोलब्धेच वपदार्थेषु तमाभासं विजानते।बलवत्स्वपजातेषु प्रतिकूलेषु हेतुषु।सर्वात्मना समुच्छेदः प्रश
मस्तस्य वर्ण्यते।आश्रयात्मकतेर्वापि संस्कारस्थैर्यतोपि वा।योऽस्यास्वंतमविच्छेदः सशेष इति शब्द्यते।शृंगाराद्या रसा
ये च ये च शांताद्भुतादयः।ये च रत्यादिभेदास्तान्विशेषानस्य मन्वते।विभावश्चानुभावश्च संचारी चाश्रयश्च यः।ये च
लीलादयो यूनां परिपोषः स कीर्त्यते।आश्रयो यस्य रत्यादिः प्रेमादेरुपजायते।विषयो यत्र यो धादौ सोऽस्य जन्माधिग
च्छति।आलंबनविभावः स ज्ञानकारणमुच्यते।तेनादरादिरूपेण संस्कारस्तेन जायते।आहतः पटुरभ्यस्त आ ११६
श्रयादेर्गुणेन सः।तत्प्रबोधाय माल्यर्तुचंदनेंदूदयादयः।उद्दीपनविभावास्ते मतेः स्मारितवांछति।हृष्टिप्रय

[redacted]

ततेवैतिमन्यतेवक्रिचेष्टेतातिनुभावास्तदायेस्तुःस्वेदरोमोद्गमादयः।हर्षामर्षादयोयेचज्ञेयाःसंचारिणोत्रते।स्मृती
च्छापलजन्मानोमनोवाक्कायसंश्रयाः।विलासाद्येवस्त्रीणांज्ञेयालीलादयस्तुते।लीलाविलासोविच्छित्तिर्विभ्र
मःकिलकिंचितं।मोट्टायितंकुट्टमितंविब्बोकोललितंतथा।विहृतंक्रीडितंकेलिरितिस्त्रीणांस्वभावजाः।हेलाहा
वादयश्चान्येज्ञेयाःस्त्रीपुंसयोरपि।उपसंख्यानमेतेषामनुभावेषुमन्यते।पश्चाज्ज्ञावानुभूतिभ्यांस्मरणाद्यनुभाव
वत्।स्मरस्यास्योनुभावाश्चभावाःसंचारिणश्चये।नाट्येनुक्रियमाणास्तेनटैरभिनयाःस्मृताः।भावोयदारतिर्नाम
प्रकर्षमधिगच्छति।नाधिगच्छतिचाभीष्टंविप्रलंभस्तदोच्यते।पूर्वानुरागोमानश्चप्रवासःकरुणश्चसः।पुरुष
स्त्रीप्रकांडेषुचतुःकांडःप्रकाश्यते।प्रागसंकेतयोर्यूनोरभिलाषःप्रवर्तते।संकल्परमणीयोऽनुरागःसप्राच्यउ

२१७ 217

च्यते। अहेरिव गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिलेति सः। अहेतोर्मतिनेत्सुकेहेतोर्वा मान उच्यते। देशांतरादिभिर्यूनो
र्व्यवधानं चिरायपयत। नवेनुरागे प्रौढे वा प्रवासः सोभिधीयते। लोकांतरगते यूनि वल्लभे वल्लभा यदा। भृशं दुःखा
यते दीनः करुणः स तदोच्यते। रतिरेव हृष्टः संप्राप्तो पुष्टः संभोग उच्यते। सोपि पूर्वानुरागादेरनंतर्या चतुर्वि
धः। न विना विप्रलंभेन संभोगः पुष्टिमश्नुते। कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागो नुबध्यते। स्त्रीपुंसयो विप्रलं
भे वैचिसाकल्पनादयः। चेष्टाविशेषाः संभोगे चुंबनालिंगनादयः। विप्रलंभे भियोगाद्यैः संभोगे साध्वसादिभिः। मि
थः परीक्षा याः प्रेम्णो निर्दिष्टास्ताः परीष्टयः। विप्रलंभादिशब्दानां लोकसिद्धेषु वस्तुषु। प्रकृत्यादिविभागे
न विनिवेशा निरुक्तयः। संक्षस्य विप्रलंभार्थान्निरृधिंवंच्योः प्रलंभने। इत्यादिज्ञापकात्स्त्येयः प्रपूर्वो वंच २१७

नेत्रभिः।अप्रदानंचप्रतिश्रुत्यविसंवादनमेवच।कालस्यहरणंचाहुःअप्रदानंचवंचनं।पूर्वानुरागपूर्वेषुविप्रलं
भेषुतत्क्रमात्।विशेषद्योतकेनेहत्वुपसर्गेणस्तूच्यते।प्रतिश्रवोहिपूर्वानुरागवक्रेक्षितादिभिः।अभीष्टालिं
गनादीनामप्रदानंक्रीभयादिभिः।मानेनिवारणंतेषांविसंवादनमुच्यते।अयथावत्प्रदानंवाव्यलीकस्म
रणादिभिः॥प्रवासेकालहरणंव्यक्रमेषांप्रतीयते।प्रोष्यागतेष्विहैतानिकांताःकांतेषुयुंजते।अप्रदा
नंपुनस्तेषांकरुणेकोनमन्यते।स्वयंदत्तानिहिविधिस्तानितत्रापकर्षति।प्रलंभेस्यतत्रयदिवावंचनामा
त्रवाचिनि।विनासमासेचतुरश्चतुरोर्थान्प्रयुंजते।विविधश्चविरुद्धस्वव्याविद्धश्चक्रमेणसः।विनि
षिद्धश्चपूर्वानुरागादिषुविभज्यते।पूर्वानुरागेविविधंवंचनंव्रीडितादिभिः।मानेविरुद्धंतत्राहुःपुन

रीर्ष्यायितादिभिः। व्याविद्धं दीर्घकालत्वात्प्रवासेन तत्प्रतीयते। विनिषिद्धं तु करुणे करुणत्वेन गीयते। रागो ऽनुस
हपश्चाद्यो ऽनुरूपो ऽनुगतो ऽपि वा। यूनोरपूर्वः पूर्वानुरागशब्देन शब्द्यते। रज्यते रंज्यते वापि रागः कारणभावयोः। घ
ञान्यकारके भावे न लोपेन निपात्यते। मान्यते ऽप्ययमायेन यं प्रियत्वेन मन्यते। मनुते वापि मिमीते वा प्रेममानः स
कथ्यते। महाभाष्यकृतः को ऽसावनुमान इति स्मृतेः। ल्युडंतो ऽपि न पुंल्लिंगो मानशब्दः प्रदुष्यति। यत्रांगनासु वा
नश्च वसते नैव संति च। स प्रवासः प्रशब्देन प्रतीपार्थेन कथ्यते। चिंतोत्कंठादिभिश्चेतो भृशं वासयतीह यः। प्र
वासयति वा यूनः स प्रवासो निरुच्यते। प्रपूर्वको वसिर्ज्ञेयः कारितांतः प्रमापणे। तूष्णीं प्रवासयेदेनमिति
हृद्यानुशासनात्। अभूतोत्पादनायां कृञ् दृष्टः कुरु घटं यथा। दृष्टश्चोच्चारणे चोरं कारमाक्रोशतीतिवत्। दृष्टो २१८

=असमर्थचतुष्टयानुगमनेनकरुणभाषणमाह। कर्षेति। तत्रप्रथमंकुतनमस्यप्रोसादनार्थंविलापंकुतत इत्युच्यते। एवंतु ननुमोर्यथायथमूह्यं॥१॥

ऽवस्थापनेऽश्मानमितः कुरुयथोच्यते। अभ्यंजनेपिचयथापार्श्वेमेसर्पिषाकुरु। मूर्छाविलापेकुरुतेकुरुतेसाह
सेमनः। करोतिदुःखंचित्तेनयोसौकरुणउच्यते। भुजिः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिषु। भुनक्तिभुंक्ते। भुंक्तेन्नं
भुंक्तेसुखमितीष्यते। समीचीनार्थसंपृक्तोद्वितोघञ्प्रत्ययेसति। भावेवाकारकेवापिरूपंसंभोगइष्यते। सपालना
र्थः पूर्वानुरागानंतरउच्यते। उत्सन्नाहिरतिस्तस्मिन्नानुकूल्येनपाल्यते। समानानंतरंप्राप्तः कौटिल्यार्थेविगाह
ते। स्वतोपिकुटिलंप्रेमकिमुमानान्वयेसति। प्रवासानंतरेतस्याभ्यवहारार्थतेष्यते। तत्रक्षुपोषितेरत्नमिवनि
विश्यतेरतिः। करुणानंतरगतोनुभवार्थः सकथ्यते। विश्रंभवद्भिरस्मिन्हिसुखमेवानुभूयते। यद्वाभो
गइत्यस्यसंप्रयोगार्थवाचिनः। समासमासेचतुरश्चतुरोर्थान्प्रचक्षते। ससंक्षिप्तोथसंकीर्णः संपूर्णः स

=चत्वारोविशेषाःसमुपागतइतिपाठांतरं॥१॥

२१९ म्यगृह्णिमान्। अनंतरोपदिष्टेषु संभोगेषूपपद्यते। नवेहि संगमे शायो युवानः साध्वसादिभिः। संक्षिप्तानेव रत्यर्थमुपच
219 रान्प्रयुंजते। मानस्यानंतरे तेषां व्यलीकस्मरणादिभिः। रोषशेषानुसंधानात्संकरः केन वार्यते। संपूर्णः पूर्णका
मानां कामिनां प्रोष्य संगमे। उत्कंठितानां भूयिष्ठमुपभोगः प्रवर्त्तते। प्रत्यागते प्रियत्रेषा रतिपुष्टिः प्रिये जने। मा
कि माव राघेनेयूनां तत्रैव मृतजीविते। पूर्वानुरागपूर्वाणां व्युत्पत्तिर्भिरुदाहृताः। अनंतराणां सर्वेषां तत्समासे
निरुक्तयः। वृत्तिस्तत्राजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थापि वर्त्तताम्। प्रधानमनुपस्कृत्य न तदर्थौ निवर्त्तते प्रथमानं
तरे हृत्ते रजहत्स्वार्थतेष्यते। नात्यंतमजहत्स्वार्थतां मानानंतरे विदुः। प्रवासानंतरे त्वीषदजहत्स्वार्थतेष्यते।
कहर्णार्थस्य गंधोपि नास्त्येव तदनंतरे। अष्टमीचंद्रकः कुंदचतुर्थ्य स्तुवसंतकः। आंदोलनचतुर्थ्येकशा २१९

ल्मलीमदनोत्सवः।उदकक्ष्वेडिकाशोकोत्तंसिकाचूतभंजिका।पुष्पावचायिकाचूतलतिकाभूतमातृका।
कादंबयुद्धानिनवपत्रिकाबिसखादिका।शक्राचीकौमुदीयक्षरात्रिरभ्यूषखादिका।नवेक्षुभक्षिकातो
यक्रीडाप्रेक्षादिदर्शनं।द्यूतानिमधुपानंचप्रकीर्णानीतिजानते।नित्योनैमित्तिकश्चान्यःसामान्योन्योवि
शेषवान्।प्रछन्नोन्यःप्रकाशोन्यःकृत्रिमाऽकृत्रिमावुभौ।सहजाहार्यनामानोपरौयौवनजोपरः।विस्रंभ
जश्चप्रमाणाह्लादश्चैतेमहर्द्धयः।चक्षुःप्रीतिर्मनःसंगःसंकल्पोत्पत्तिसंततिः।प्रलापोजागरःकार्श्यमर
तिर्विषयांतरे।लज्जाविसर्जनंव्याधिरुन्मादोमूर्छनंमुहुः।मरणंचेतिविज्ञेयाःक्रमेणप्रेमपुष्टयः।नाय
कःप्रतिपूर्वोयमुपपूर्वोनुनायकः।नायिकाप्रतिपूर्वासावुपपूर्वानुनायिका।नायिकानायकाभासा

त्वुभयाभासइत्यपि। तिर्यक्षुचतदाभासाइतिद्वादशनायकाः। तेषुसर्वगुणोपेतः कथाव्यापीचनायकः। अन्वा
यवांस्तद्वेद्य उद्धतः प्रतिनायकः। ततः कैश्चिद्गुणैर्हीनः पूज्यश्चैवोपनायकः। समोन्यूनोपिवातस्यकनीयाननु
नायकः। स्यात्कथाव्यापिनीसर्वगुणायुक्ताचनायिका। हेतुरीर्ष्यायितादीनां सपत्नीप्रतिनायिका। ततः कै
श्चिद्गुणैर्हीनापूज्याचैवोपनायिका। समान्यूनापिवाकिंचित्कनीयस्यनुनायिका। तदाभासास्तथैवस्युर्भेदा
स्तेषांगुणादिभिः। नायकस्त्रगुणतउत्तमोमध्यमोधमः। प्रकृतेः सात्विकः सस्याद्राजसस्तामसस्तथा। सा
धारणोनन्यजातिः सविज्ञेयः परिग्रहात्। उद्धतोललितः शांतउदात्तोधैर्यशिक्षितः। शठोधृष्टोनुकूलश्चद
क्षिणश्चप्रशक्तितः। गुणतोनायिकापिस्यादुत्तमामध्यमाधमा। मुग्धामध्याप्रगल्भाचवयसाकौशलेन

धीराधीरा च धैर्येणास्वान्यदीयापरिग्रहात्। ऊढानूढोपयमनात्कन्या [redacted] ज्ज्ये
ष्ठाकनीयसी। मानर्द्धेरुद्धतोदात्ताशांता च ललिता च सा। सामान्या च पुनर्भूश्च स्वैरिणी चेति हन्नितः। आजी
वतस्कगणिकारूपाजीवाविलासिनी। अवस्थातोऽपराश्चाष्टौ विज्ञेयाः खंडितादयः। निद्राकूणितनेत्रा
क्षो नारीनखविभूषितः। प्रातरेति प्रियो यस्याः कुतश्चित्खंडितेति सा। चाटुकारमपि प्राणनाथं कोपात्पास्य
या पश्चात्तापमवाप्नोति कलहांतरिता तु सा। हृती महरहः प्रेष्य कृत्वा संकेतकं क्वचित्। यस्या न मिलितः प्रे
यान्विप्रलब्धेति तां विदुः। सा तु वासकसज्जा स्यात्सज्जिते वासवेश्मनि। प्रियमाप्तीर्णपर्यंकाभूषिताया
प्रतीक्षते। स्वाधीनपतिका सा तु यस्याः पार्श्वं न मुंचति। प्रियश्चित्ररतक्रीडासुरतास्वादनलोलुपः। पुष्पेषु

२२१ पीडिताकांतंयातियाःसाभिसारिका॥प्रियोदेशांतरेयस्याःसातुप्रोषितभर्तृका।यस्याःसमुचितेप्यह्निनवा
१२१ सीनेतिवल्लभः।विरहोत्कंठितासातुद्वात्रिंशदितिनायिकाः।हीनपात्राणिशेषाणिपीठमर्दीविदूषकः।
विटचेटौपताकाश्चसख्यश्चैषांपरिग्रहः।महाकुलीनतौदार्यंमहाभाग्यंकृतज्ञता।रूपयौवनवैदग्ध्यशी
लसौभाग्यसंपदः।मानितोदारवाक्यत्वमदरिद्रानुरागिता।द्वादशेतिगुणानायकेष्वभिगामिका
नाम्।मृद्वीकानारिकेराम्रपाकाद्याःपाकभक्तयः।नीलीकुसुंभमंजिष्ठारागाद्यारागभक्तयः।अंतर्व्याजब २२१
हिर्व्याजनिर्व्याजाव्याजभक्तयः।धर्मार्थकामोदर्काश्चप्रेमसंदर्कभक्तयः।वाक्यवृत्तप्रबंधेषुरसालंकारसं
करोन्।निवेशयंस्यनौचित्यपरिहारेणसूरयः।चतुर्हंस्यंगसंपन्नंचतुरोदात्तनायकं।चतुर्वर्गफलंको

नप्रबंधंबांधवीयति। मुखंप्रतिमुखंगर्भोऽवमर्शश्चमनीषिभिः। स्मृतानिबर्हणंचेतिप्रबंधेपंचसंधयः। अविस्त
तमसंक्षिप्तंश्रव्यवृत्तैःसुसंधिच। भिन्नसर्गांतवृत्तंचकाव्यंलोकोभिनंदति। पुरोपवनराष्ट्रादिसमुद्राश्रमवर्णी
नैः। देशसंपन्नबंधस्यरसोत्कर्षायकल्पते। ऋतुरात्रिंदिवार्केंदूदयास्तमयवर्णनैः। कालःकाव्येषुसंपन्नो
रसपुष्टिंनियच्छति। राजकन्याकुमारस्त्रीसेनासेनांगभंगिभिः। पात्राणांवर्णनंकाव्येरसस्त्रोतोधितिष्ठति
। उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवाः। विप्रलंभाविवाहाश्चचेष्टाःकाव्येरसावहाः। मंत्रदूतप्रयाणाजि
नायकाभ्युदयादिभिः। पुष्टिःपुरुषकारस्यरसंकाव्येषुवर्षति। नावर्णनंनगर्यादेर्दोषायविदुषांमतं। यदि
शैलर्त्तुराष्ट्रादेर्वर्णनेनैवतुष्यति। गुणतःप्रागुपन्यस्यनायकंतेनविद्विषां। निराकरणमित्येषमार्गःप्रकृति

सुंदरः।वंशस्त्रक्कतादीनिवर्णयित्वारिपोरपितज्जयान्नायकोत्कर्षकथनंचध्वनितोतिनः॥ ॥अथैषांलक्षणो
दाहरणानि॥मनोनुकूलेष्वर्थेषुसुखसंवेदनंरतिः।असंप्रयोगविषयासैवप्रीतिर्निगद्यते।तद्रूपेणरसस्यभा
वोयथा।हरस्तुकिंचित्परिवृत्तधैर्यश्चंद्रोदयारंभइवांबुराशिः।उमामुखेबिंबफलाधरोष्ठेव्यापारयामासविलो
चनानि।अत्रबिंबोष्ठत्वादिभिर्मनोनुकूलेपार्वतीमुखेविलोचनव्यापारानुमितोमहेश्वरस्याभिलाषविशेषः
सात्विकोदेहानुसादात्सुखानुभवस्योत्पत्तिमात्रमनुमापयति।तद्रूपेणैवसात्विकोसतीजन्मयथा।अभू
द्रुःकंटकितप्रकोष्ठःस्विन्नांगुलिःसंववृतेकुमारी।तस्मिन्द्वयेनतत्क्षणमात्मवृत्तिःसमंविभक्तेवमनोभवेन।
अत्रस्वेदरोमोद्भेदयोःसात्विकयोःहत्मादाद्रसस्यरतिरूपेणाविर्भावोवगम्यते।जन्मेवसंचार्युत्सन्नोयथा।

तयोरपांगप्रविचारितानि किंचिद्व्यवस्थापितसंहृतानि। ह्रीयंत्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि
। अत्र ह्रीः संचारिभावो जायमानो रसस्य जन्मनोपपत्तिः। तदेवानुभावोऽनन्तो यथा। ततः सुनंदावचनावसाने लज्जां
मृदूकृत्य नरेंद्रकन्या॥ दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव। अत्र दृष्टिलक्षणः शरीरारंभोनु
भावो भवन् रसाविर्भावं लक्षयति॥ अनुभावादेरनेकस्यैकस्य वा पुनरुत्पत्तिरनुबंधः। सोनेकस्य यथा॥ विवृण्व पुनः
ती शैलसुतापि भावमंगैः स्फुरद्बालकदंबकल्पैः। साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन।
अत्र देव्याः स्मरारौ पूर्वमुत्पन्ना रतिः साभिलाषतदवलोकनेन विविक्तवसंतादिभिरुद्दीप्यमाना रोमांचावहि
त्थलक्षणाभ्यां सात्विकव्यभिचारिभ्यामनुबध्यते। एकस्यैव पुनः पुनर्यथा। यांत्या मुहुर्वलितकंधरमान

१२३ नेत्रद्वंद्वं शतपत्रनिभं वहंत्या दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः। अत्र मा
223
लत्या माधवविषये पूर्वमुत्पन्ना रतिर्वसंतावतारतत्सन्निधिविशेषप्रदर्शनादिभिरुद्दीप्यमाना पुनः पुनरुत्पन्ने
नवलितग्रीवकटाक्षविक्षेपलक्षणेन शरीरारंभानुभावेनानुबध्यते। अत्रैव माधवस्य मालतीविषये तदहरेवोत्स
न्ना रतिस्तैरेवोद्दीप्यमाना हर्षधृतिस्मृतिमतिव्याध्यादिभिः संचारिभावैर्वागारंभेण चानुभावेनानुबध्यते। रतिरू
पेणोवरसनिष्पत्तिर्यथा। तेवीक्ष्य वेपथुमती सरसांगयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमर्पयंती। मार्गाचलव्यतिकराकु
लितेव सिंधुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ। अत्र जन्मांतरानुभवसंस्कारात्प्रतिकूलेऽपि शूलिनि शैलात्म
जायाः सर्वकालमेवाविछिन्ना रतिः स्थिरं विप्रयुक्तस्य दुश्चरेणापि तपसा प्रार्थनीयसंगमस्य तस्याकस्मिकदर्शनेन।

दीप्यमानात्सद्यः समुपजायमानसात्विकस्वेदस्तंभवेपथूपलक्षितैर्हर्षधृतिस्मृत्यावेगसाध्वसादिभिर्व्यभिचा
रिभिर्भावैः पदविक्षेपलक्षणेन च शरीरानुभावेन संसृज्यते। सोऽयं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगैः रतिरूपे
ण रसो निष्पद्यते। रतिरूपेणैव रसपुष्टिर्यथा। पीनश्रोणिं गभीरनाभिं निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनं पायाद्वः परि
रब्धमब्धिदुहितुः कांतेन कांतं वपुः। स्वावासानुपघातनिर्वृतमनाल्लकालमीलद्दृशो यस्मिन्सोऽच्युतनाभिपद्म
वसतिर्वेधाः शिवं ध्यायति। अत्र सर्वदेवश्रीवत्सलक्ष्मणो लक्ष्मीविषये महाकुलीनत्वौदार्यस्थिरानुरागि
तारूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यमहाभाग्यादिभिः समुत्पन्ना रतिस्तदवयवविशेषकामनीयकविभा
वनेनोद्दीपनविभावातिशयेनोद्दीप्यमाना ब्रह्मणः समक्षमप्यालिंगनलक्षणेन शारीरेणानुभावेना

२२५ नुमीयमानांलज्जाप्रणाशलक्षणांप्रेमपुष्टेरष्टमीमवस्थामध्यास्ते।अत्रचानुक्ताअपिसात्विकाव्यभिचारि
णोन्येपिचानुभावविशेषाःप्रतीयंते।अयोपिचसमग्रात्मगुणसंपदाश्रयेश्रीवत्सलक्ष्मणितथाभूतातदभ्य
षिकावारतिःप्ररूढप्रेमप्रियतमालिंगनलक्षणेनोद्दीपनविभावेनोद्दीप्यमानानयननिमीलनानुमेयां
समस्तसात्विकानुभावव्यभिचारिहेतुंप्रेमपुष्टेरुत्तमामवस्थामाश्रयति।सोयंविषयसौंदर्यादाश्रयप्रकृतेःसं
स्कारपाटवादुद्दीपनातिशयाच्चपरांकोटिमावहन्रसःपुष्टइत्युच्यते।अत्रैवब्रह्मणः।अयंप्रतिमनोहरोम
मेयंहष्टिरितिरत्नाकरस्येयमात्मजेतिचंद्रामृतादीनामियंसौर्यतिविष्णोरियंप्रियतमेतिकामस्येयंजननी
त्यादिभ्यआलंबनेभ्यःसमुत्पन्नाप्रीतिःस्वावासानुपघातिनाशरीरसन्निवेशेनदृढङ्गमीलनजनितया

६२

चतदृग्घ्रातशंकयाउद्दीप्यमानात्तत्क्षणोपजायमानतयावेगस्मृतिवितर्कोन्मादमोहचिंतादिभिर्व्यभि
चारिभावैस्तदनुभैपैश्चस्तंभवेपथुप्रभृतिसात्विकैः शिवानुध्यानलक्षणेनवुध्यारंभानुभावेनसंसृ
ज्यमानापरं प्रकर्षमारोहतीतिप्रतीयते। रतौ भयादिसंकरो यथा। राहोश्चंद्रकलामिवाननचरीं दैवात्स
मासाद्यमेदस्योरस्यहृपाणापातविषया [redacted] दाच्छिंदतः प्रेयसीं। आतंकाद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्क्रोधेनज्वलितं
मुदाविकसितं चेतः कथं वर्त्ततां। अत्रमाधवस्यमालत्यां पूर्वमुत्पन्नारतिस्तदवस्थालोकनादिभिरु
द्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानाभयशोकविस्मयक्रोधहर्षैरपिरसांतरैः पृथक्पृथग्विभावानुभावव्यभि

२२५ [redacted]
चारिसंयोगान्निष्पद्यमानैः संकीर्यमाणमनोवाग्बुद्धिशरीरारंभानुभावैर्भयाद्यनुरूपैश्च सात्विकव्य
२२५ । भिचारिभिः संपर्के परं प्रकर्षमारोहंती प्रतीयते। तत्र चेतसो वैकल्यादि परिभावनं मन आरंभो वाक्यो
च्चारणं वागारंभः राहोरिव दस्योश्चंद्रकलामिव प्रेयसीमित्यादिबुद्ध्यारंभः आछिंदतइत्यादिशरी
रारंभः भूयादीनां च पंचानामपि यथाक्रमं राहोरिति चंद्रकलामिवानचरीमिति दैवात्समासाद्य
इति दस्योरस्यत्कृपाणपातविषयात्किति आछिंदतः प्रेयसीमित्यालंबनविभावास्तत्स्वरूपपरिभा २२५
वनात्तूद्दीपनविभावाः विकलं द्रुतं विक्षोभितं ज्वलितं विकसितं चेतइत्यनुभावाः आतंककरुणा

विस्मयक्रोधमुदनुरूपाश्चकंपाश्च स्तंभवैवर्ण्यरोमांचादयः सात्विकाः मोहविषादवितर्कौग्र्यताधृत्यादयो व्यभि-
चारिणश्चानुमीयमाना निष्पत्तिहेतवो भवंति। सोयं तुल्यकालबलोसन्निकारणानां भयादिनिष्पत्तीनां रसो सं-
सर्गः संकर इत्युच्यते॥ रतिरूपेण रसप्रकर्षस्य ह्रासो यथा। कोपो यत्र भ्रूकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनं यत्रान्यो-
न्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः। तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं त्वं पादांते लुठसि न च मे म-
न्युमोक्षः खलायाः। अत्र योषितिरोषाख्यसांते रतिरुक्ता राज्ञस्तु रुषे चान्यरागात् रतिप्रकर्षस्य ह्रासो वगम्य-
ते। रतिरूपेण हीनपात्रेषु रसाभासो यथा। विक्किणाइ माहमासम्मि पामरो पार डिंबइल्लेण। ढिंढं समु-
म्मुरे सामली रथणएणि। अत्र छंतो। तिर्यक्षु यथा। पाअ डिअं सोहग्गं तंगाए उव हगोट्ठमज्झम्मि।

अन्यरागादिति पाठांतरं॥२॥ विक्रीणीते माघमासे पामरः प्रावारं बलीवर्देन। दृष्टिमुर्मुरे श्यामला... ाः स्तनेनिपण्णं॥२॥ प्रकटितं सौभाग्यं गवा पश्यत गोष्ठमध्ये। दुष्टवृषभस्य शृंगे अक्षिपुटं कंडूयमानया॥१॥

=पुलकं जनयंति दशकंधरस्य राघवशराः शरीरे जनकसुतास्पर्शमहार्घविधितकरतलाकृष्टविमुक्ताः॥ १ = उद्वहति नवतृणांकुररोमांचप्रसाधितान्यंगानि प्रावृड्लक्ष्म्या पयोधराभ्यां प्रतिप्रेरितो विंध्यः॥ २ =

१२६ ।दुट्ठवसहस्स सिंगे अच्छिउडं कंडुअंतीए। नायकप्रतियोगिषु यथा। पुलअं जणेंति दहकंधरस्स राहवसरा स
286 रीरम्मि जणराअसुआफं॰ समहग्घविअकरअलाअट्ठि विमुक्का। गोणेषु यथा। उव्वेहइ णववतिणंकुररोमं
चपसाहिआइँ अंगाइँ। पाउससलच्छीअ पउ॰ हरोहिं पडिवेल्लिओ विंझो। तएते चत्वारोपि रसाभासा उच्यंते।
रताववैवल्ज्जारोषरूपरसांतरयोः प्रशमो यथा। दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितं पार्श्वस्थिते वक्त्रवन्न्यग्भूतं
बहिरासितं पुलकवत्स्पर्शे समातन्वति। नीवीबंधवदागते शिथिलतामाभाषमाणे ततो मानेनापगतं ह्रियेव
सुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि। अत्र बलवद्व्यां प्रियप्रेमानुनयाभ्यां व्रीडारोषयोरुपशमः क्रियते। रताववैरोषरू १२६
परसस्पर्शोयथा। एष्यत्युत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवस

दर्पो२

नेकोपांचितमूलतम्रामानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरेबाष्पांबुपूर्णेक्षणंचक्षुर्जातमहोप्रपंचतुरंजातागसि
प्रेयसि। अत्रकस्याश्चिद्दूलवताप्रेम्णाम्लूलितस्यापिमानस्यशेषोनुवर्त्तते। तएतेभावादशापरसप्रका
राहासादिष्वपिप्रायशोदृश्यंते। ग्रंथगौरवभयात्कैश्चित्केचिदुदाह्रियंते। तत्र। न्यंगब्रीडादिभिश्चेतोविका
सोहासउच्यते। तद्रूपेणरसस्यभावोयथा। कनककलशस्वच्छेराधापयोधरमंडलेनवजलधरश्यामामा
त्मद्युतिप्रतिबिंबिताम्। असितसिचयप्रांतभ्रांत्यामुहुर्मुहुरुत्क्षिपन्जयतिजनितब्रीडाहासः प्रियाह
सितोहरिः। अत्रराधयाहरिन्यंगाद्दूरेत्कब्रीडातोहासस्यसत्तामात्रंप्रतीयते। कोकश्चिन्नस्यैवैर्यमभी
ष्टविरहादिभिः। तद्रूपेणरसस्यनिष्पत्तिर्यथा। हृदयान्तापयातोसिदिक्षुसर्वास्तुदृश्यसे। वत्सरणम

२२७ गतोसीति संतापादनुमीयसे। अत्र दशरथस्य रामवियोगादुत्पन्नस्तद्गुणस्मरणादिभिरुद्दीपितश्चिंतासं
227 तापादिवाग्गारंभेण चानुषज्यमानः शोकरूपेण रसो निष्पद्यते। प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उ
च्यते। तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा। मय्येवमस्मरणदारुणचित्ततुल्ये वृत्ते रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने। भेदा
द्भुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य। अत्र यद्यपि विभावानुभावसंचारि
संयोगलक्षणाया रसनिष्पत्तेरधिकमतिरुषातिलोहिताक्ष्येति प्रकर्षनिमित्तमतिशब्दोपादानं विद्यते त
थाप्युत्तमनायिकाश्रयः प्रियविषये न रोषः प्रकर्षमासादयति॥ कार्यारंभेषु संरंभः स्थेयानुत्साह उच्यते। तद्रू २२७
पेण रसस्य जन्म यथा। मूर्द्धा जांबवतोभिवाद्य चरणावापृच्छ्य सेनापतीनाश्वास्याश्रुमुखान्सुहृत्कं प्रिय

सखीन्नेष्यान्समादिश्यच। आरंभंजगृहेमहेंद्रशिखरादंभोनिधेर्लंघनेरंहस्वीरघुनाथपादरजसामुच्चैःस्मर
न्मारुतिः॥ अत्राभिवादनाप्रश्नाभाषणसमादेशनाद्रिशिखरारोहणेष्टदेवतास्मरणानांपूर्वरंगपर्यवसायिते
नानुद्दीपनविभावत्वादनुत्साहानुभावत्वाच्चनायमनुबंधोनिष्पत्तिःप्रकर्षोवाभवति॥ भयंचित्तस्यवैक्लव्यंरौद्रा
दिजनितंविदुः। तद्रूपेणरसस्यानुबंधोयथा। मंत्रान्मृत्युजितोजपद्भिरसकृद्ध्यायद्भिरीशान्स्तुराद्बुध्यत्तालु
भिराकुल्याकुलपद्वैर्निर्वाघ्निरुत्कंपिभिः। अध्वन्यैरिहजीवितेशमहिषव्याधूम्रधूमाविलालंघ्यंतेक्रूरिमांसद्य
स्मरणात्कौलेयकाःपल्लयः। अत्रयद्यपिपल्लीनामालंबनत्वंतद्विशेषणयोरुद्दीपनत्वंमंत्रजपादेरनुभा
वत्वंतालुशोषादीनांव्यभिचारित्वमितिविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगोस्तितथापिमंत्रजपेष्टदेवतानु

१२८ ध्यानयोर्लंघनोपायपरत्वात्तभयरूपेणारसनिष्पत्तिः।अत्रधन्यानांहितनिष्पन्नावत्ससत्वनयात्तंभमोहमूर्छाम
रणादिभिरुपायप्रयोगोनघटते॥ जुगुप्सागर्हणार्थानांदोषसंदर्शनादिभिः।तद्रूपेणरसस्यानुगमोयथा॥ हेह
स्तदक्षिणमृतस्यशिशोर्द्विजस्यजीवातवेविसृजशूद्रमुनौकृपाणं।रामस्यगात्रमसिनिर्भरगर्भखिन्नसीता
प्रवासनपटोः करुणाकुतस्ते। अत्रयद्यपिद्विजशिशोजीवनायमुनिरपिशूद्रोवध्यइतिनरामस्यात्मकर्मनिं
दातथाप्यनपकारिणंजिघांसतोघृणाप्रवर्त्ततइतिसीतापरित्यागविषयत्वेनैवात्रजुगुप्सानुगमोग्रहीतव्यः।शं
बूकविषयेपुनरस्याजन्ममात्रमेवेति॥ विस्मयश्चित्रविस्तारःपदार्थातिशयादिभिः।तद्रूपेणरसस्यजन्मय १२८
था।कृष्णेनाद्यगतेनरंतुमधुनामृद्भक्षितास्वेच्छयासत्यंकृष्णकएवमाहमुसलीमिथ्यांबपश्याननं।व्यादेही

= तेषां एतच्छायं निश्चललोचनशिखं प्रोषितप्रतापं आलेख्यप्रदीपानामिव निश्चलकं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितं ॥५॥ = वंदि अकालगर्जनपरीजलजलधरा निपतनमतिनव एषः पत्युर्धनुरवकांक्षिणि रोमांचं किंमुधावहसि ॥६॥ =

तिविदारितेतुवरदनेदृष्ट्वा समस्तंजगन्मातायस्यजगामविस्मयवशंपायात्सवःकेशवः। अत्रशिशोर्मुखेजगद्दर्शन
मालंबनविभावः। तत्सामग्र्यशेशवाद्यालोकनमुद्दीपनविभावःविस्मयवशंजगामेत्यनेनाऽनुपात्ताअपिसंचा
रिणोनुभावाश्चगम्यंते। संभ्रमश्चेष्टाप्रतीघातोभयराणामयादिभिः। तद्रूपेणरसस्यपुष्टिर्यथा। तंताणहअच्छाअं
णिच्चललोअणसिहंपउत्थपआवं। आलेक्खपईवाणंवणिअअंपअइचडुलत्तणंपिविअलिअं। अयं
चपुष्टोपिसात्त्विकत्वात्स्वैदेवान्यानुयायीतिनानुभावादिभिरनुबध्यते। हर्षाद्भुतभयादिभ्योरोमांचोरोमविक्रिया
।तद्रूपेणरस्यजन्मयथा। कोरमइरिअआलग्गज्जिरजलआमणिपडिरवोएसो॥ पइणोधणुरवकंखिणिरोमं
चंकिंमुहावहसि। अस्यापिसात्त्विकत्वादन्यानुबंधानजायंते। मदश्रमदपीडादेर्वैस्वर्यंगद्गदंविदुः। तद्रूपे

२२९ णारसस्यनिष्पत्तिर्यथा। पिपिप्रियससखिं यंमुमुमुखामवंदेहि मेततत्यजदुदुद्रुतंभभभाजनंकांचनं। इतिस्खलि
229 तजल्पितंमस्वशात्कुरंगीदृशः प्रगेगहसितंहे तवेसहचरीभिरध्येयत। अयमपिसात्त्विकत्वान्निष्पन्नोनान्यैरनुबध्य
ते॥ वपुर्जलोद्गमः स्वेदोरतिघर्मश्रमादिभिः। तद्रूपेणरसस्यजन्मयथा। हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापांडुरीभू
। तमुखच्छवीनां। स्वेदोद्गमःकिंपुरुषांगनानांचक्रेपदंयत्रविशेषकेषु। अत्रापिपूर्ववदन्यानुषंगोनभवति। रागरोषभ
यादिभ्यः कंपोगात्रस्यवेपथुः। तद्रूपेणरसस्यजन्मयथा। मागर्वमुद्वहकपोलतलेचकास्तिकांतस्वहस्तलिखि
तामममंजरीति। अन्यापिकिंनसखिभाजनमीदृशीनांवैरीनचेद्भवतिवेपथुरंतरायः। अयमपिप्राग्वदेवनान्यैर २२९
नुगम्यते। विषादमदरोषादेर्वर्णान्यत्वंविवर्णता। तद्रूपेणरसस्यनिष्पत्तिर्यथा। सहिसाहसतेणसमंअहे

=सखिसाधयतोनसमंअरसापिकिंनिर्गताप्रभाते अन्येवलक्ष्यते येनरूप्यणैकापिसासुमुखी॥१=

पिकिंणिग्गआपहाअम्मि। अस्सा विअदी सइजेणद्प्पणेकाविसाहुमुही। अयमपिनान्यैरनुबध्यते॥ अ
श्रुनेत्रोद्गतं वारि दुःखशोकप्रहर्षजं। तद्रूपेण रसस्यानुबंधो यथा। उत्तरक्ष्मेणोर्नयनयोरुपरुद्धहन्निबाष्पं
कुरु स्थिरतया शिथिलानुबंधं। अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवंति। अत्र
बाष्पशब्देन लोचनाश्रयमश्रूच्यते। न कंठाद्याश्रयो दुःखावेशः। यथा। विललाप सगद्गदं मुकुलीभूः कं वाम४
ठतलस्य तिबोष्पसलनतटीमिति। प्रलयस्तीव्रदुःखादेरिंद्रियास्तमयो मतः। तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा॥
तीव्राभिषंगप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्तंभयतेंद्रियाणां। अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव। अ
त्र मोहशब्देन मूर्छोच्यते। न वक्ष्यमाणलक्षणो मोहः॥ स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते। तद्रूपेण

१२० रसस्यानुबंधोयथा।इतःप्रयाहिदेशात्त्वजनमनुगंतुंव्यवसितास्थितानातिशेसुच्चैर्वदतिगुरुशिष्येगुरुसमे।पुनर्दृ
280 ष्टिंवाष्पप्रकरकलुषामर्पितवतीमयिक्रूरेयन्नत्सविषमिवशल्यंदहतिमां।अत्रसविशेषास्मृतिरिछ्यावागारं
भेणचानुबध्यते।निष्पत्त्यादयःपुनरस्यारत्यादिनिष्पत्तिष्वेवद्रष्टव्याः।रत्यादयोहिस्मृतिमूलत्वान्नत्प्रकर्षाप
कर्षावनुवर्त्तंते॥अहोवितर्कस्तुक्तःपदार्थेषुयथामति।तद्रूपेणरससनिष्पत्तिर्यथा।चित्रेनिवेश्यपरिकल्पि
तसत्वयोगारूपोच्चयेनघटितामनसाकृतानु।स्त्रीरत्नसृष्टिरपराप्रतिभातिसामेधातुर्विभुत्वमनुचिंत्यवपुश्च
तस्याः।सोयमसत्सःसत्योवास्मृतिज्ञानचिंतनादिदूरेणनिश्चयांतोनिष्पन्नइत्युच्यते।उक्तंरेष्टानवाप्तौयो १२०
ऽभिलाषःस्यात्तदास्मये।तद्रूपेणरसनिष्पत्तिकासोयथा।यास्यत्यद्यशकुंतलेतिहृदयंसंस्पृष्टमुत्कंठयावा

ष्पस्तंभितकंठहृन्निवृचनं चिंताजडंदर्शनं। वैलक्ष्यंममतावदीदृशमिदं स्नेहादरण्येोकसः पीड्यंतेगृहिणः कथं
नुतनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः। अत्रविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्प्रीतिरिवोत्कंठापितदनुषंगिणी निष्पन्ना
उत्तराई प्रतिपाद्यैनतथाविधेनैवविस्मयादिनाभिभूयमानाङ्कासइत्युच्यते। प्रकर्षश्चास्याममाण्येोकस
इ[stain]त्यनेननिवार्यते। प्रयत्नपूर्विकार्थेषुस्मृतिश्चिंतेतिकथ्यते। तद्रूपेणरसस्यप्रकर्षोयथा॥ चिंताणि अदइअ
समागममण्णिकच्चमहम्म आरंभरिऊण। सुसंकलहाअंतीसहीहिंरुसाणअाहसिआ। अत्रसखीरोदनेनभ्र
न्यकलहः श्रूत्यकलैहैनसाक्षात्कारः साक्षात्कारेण चिंताचिंतयानुमूलभूतारतिः प्रकृष्यते। आत्मप्रकाश
नपराचेष्टाचपलतोच्यते। तद्रूपेणरसस्यजन्मयथा। कश्चित्करण्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरे
= चिंता[redacted]नीतदयितसमागमेजनमसुकानिस्मृत्वा। श्रुत्वंकलहायंतीसखीभिरुदितानावहसिता। ४ =

=पुंडमस्येतिस्तुतरनि· त्वामयंप्रकाशयतीसर्प्पः। प्रकाशनस्थेयान्ययोश्चेसात्मनेपदं· आयमुडूस्यारापांद्गीस्यमानहतिसंप्रदानत्वं· १=

२३१ फं। रजोभिंतः परिवेषबंधिलीलारविंदंभ्रमपांचकार। अत्रलीलारविंदभ्रमणाचेष्टयाकस्मिचिदिंदुमस्येति सूचते।
शास्त्रोक्तार्थानुसंधानादर्थनिर्द्धारणं मतिः। तद्रूपेणारसस्यानुबंधोयथा। असंशयंक्षत्रपरिग्रहक्षमायदा
231 र्यमस्यामभिलाषिमेमनः। सतांहिसंदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणस्यवृत्तयः। अत्रपूर्वार्द्धोक्तार्थनिर्द्धा
रणरूपामतिस्तत्रराईनानुबध्यते॥ गर्वोन्येषामवज्ञानमात्मसंभावनोदिभिः। तद्रूपेणारसपुष्टिर्यथा। धृता
युधोयावदहंतावदन्यैःकिमायुधैः। यद्वा नसिद्धम [redacted] त्रेणममतत्केनसेत्स्यति। अत्र
कर्णस्यात्मसंभावनयाऽन्यस्यामन्यवज्ञानंप्रकृष्यते॥ अहेतुरनिवर्त्याचस्नेहस्थिन्नार्द्रतामता। तद्रूपेणारस २३१
स्यनिष्पत्तिर्यथा। अनेनकस्यापिकुलांकुरेणस्पृष्टेषुगात्रेषुसुखंममैतत्। कांनिर्वृतिंचेतसितस्यकुर्याद्य

स्यायमंगात्कृतिनः प्ररूढः। अत्र दुष्यंतस्य सतत्वदमनदर्शनादुत्पन्नस्तदंगस्पर्शस्तुत्वादिभिरुद्दीपितः स्पृहामति
वितर्कवागारंभैः संसृज्यमानः स्नेहो निष्पद्यते॥ अभीष्टार्थस्य संप्राप्तौ स्पृहापर्याप्तता धृतिः। तद्रूपेण रसप्रक
र्षो यथा। नीतो विक्रमबाहुनात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया। दे
वी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाज्जिताः कोसलाः किं नास्ति त्वयि सत्यमात्य हर्षभे यस्मिन्करोमि स्पृहां। अ
त्र वत्सराजस्य सर्वात्मना मनोरथसिद्ध्या धृतेः प्रकर्षमावहंति। चेतोनिमीलनं व्रीडान्यंगरागस्तवादिभिः। तद्रू
पेण रसप्रकर्षात्कोपशोकाभ्यां स्तंकरोयथा। असमुद्रारिकेताभिमन्युनिधनात्संक्रांततीव्रक्रुधः पार्थस्याकृ
तशात्रवप्रतिकृतेरंतः शुचा मुह्यतः। कीर्णा बाष्पकणैः पतंति धनुषि व्रीडाजडा दृष्टयो हा वत्सेति गिरः

स्फुरंति न पुनर्निर्यांति कंठाद्बहिः। अत्रार्जुनस्यान्यायेनाभिमन्युवधादुद्भूतो दीप्तावेव क्रोधशोकावद्भूतविप्रतीका
रोत्थया तथाविधयैव व्रीडया संकीर्यते तथाहि क्रोधशोकयोरनुभावभूता हर्षोवाचश्च व्रीडाजडा इति विशेषणा
निसंबध्यंते।। अत्र बहिस्थं तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनं। तद्रूपेण रसस्यानुबंधो यथा। एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे
पितुरधोमुखी। लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती। अत्र। प्रणम्य शितिकंठाय विबुधास्तदनंतरं। च
रणौ रंजयंत्यस्याश्चूडामणिमरीचिभिरित्यादेर्मुनिवाक्यादुद्भूतप्रहर्षाकारो गुरुसंनिधौ लज्जितया लीला
कमलपत्रगणनेन गोप्यते।। सुखदुःखादिजनितो मोहश्चित्तस्य मूढता।। तद्रूपेण रसस्यानिष्पत्तिर्यथा
।कांते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बंधनाद्वासश्च श्लथमेखलागुणधृतं किंचिन्नितंबे स्थितं। एतावस्त

रिविवेद्मि सांप्रतमहं तस्यांगसंगे पुनः कोसौ कास्मिरतं च किं कथमिति सत्लापि मे न स्मृतिः। अत्र स्थायिनी रति
र्मोहनिष्पत्या प्रकृष्यते। संमोहानंदसंभेदो मदिरादिकृतो मदः। तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा। घूर्णमाननय
नं स्खलत्कथं स्वेदबिंदुमत्कारणस्मितं। आननं नन्तु तावद्दीश्वरश्वश्रुषा चिरमुमामुखं पपौ॥ अत्र नय
नघूर्णनाकारणस्मितादयः संमोहानंदसंभेदा उद्भवंतो मदं निष्पादयंति। मनःप्रसादो हर्षः स्यादिष्टावाप्ति
स्तवादिभिः। तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा। जातस्य ते पितुरपींद्रजितो निहंतुर्वत्सस्य वत्सकतिनामदिनान्य
मूनि। तस्याप्यपत्यमधिगति छतिवीरधर्मं दिष्ट्यागतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठां। अत्र दशरथसुहृदः सुमंत्रसा
रथेः प्रभुकुलप्रतिष्ठामाशंसतस्तस्य तुमिंद्रजितो हंतारं पश्यतो मनोरथावाप्त्या हर्षो निष्पन्नस्तदपसौपि

२३३ वीरधर्ममाचरिष्ठोप्रकृष्टो दिष्ट्यि सव्यपेन स्तूच्यते॥ क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्षत्वमश्नुते। तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा
।लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य। आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः स्वस्था
233 भवंति मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः। अत्र भीमसेनस्य धार्त्तराष्ट्रेषु स्वस्था इति नाम्नोप्यसहना ल्लाक्षागृहाद्यपकारज
न्माऽमर्षः प्रतीयते॥ असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता। तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा। वंद्यास्ते न विचार
णीयचरितास्तिष्ठंतु हुं वर्त्तते सुंदस्त्री निधनेप्यखंडयशसो लोके महान्तो हि ते। यानि त्रीणि कुतोमुखान्यपि
पदान्यासन्खरायोधने यद्वा कौशलमिंद्रसूनुदमने तत्राप्यभिज्ञोजनः। अत्र यद्यपि सोत्लुंठदोषकीर्त्तना
दिभिर्जुगुप्सा निष्पद्यते। तथापि न तयास्य निष्पत्तिहेतुरस्य या संकीर्त्यते॥ ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानदाना २३३

ॐ निर्लज्जसमपकमननानेषाढुनयपस्याल्लोरणत्वःपादयांगुष्ठालक्तकेननिजकंविनिर्मितं १

घमर्षणं।तद्रूपेणरसस्यप्रकर्षोयथा। हुं णिल्लज्जे मोसरतं विअ अणामेत्तुजाइदे एअं। पाअगंगुहालत्तए
णतिलअं विणिम्मविअं। अत्र कस्याश्चित्प्रेयसि सपत्नीप्रसादयितुंगतेतन्मानमसृष्यमाणायाःसमुत्पन्नेर्ष्याप्रि
यानुनयादिभिर्दृश्यमानतयानिष्पन्नालक्तकतिलकानुमेयैस्तत्पादपतनादिभिरुद्दीप्ताहुंकाराक्षेपभ
र्त्सनप्रतिभेदाविनाभूतैर्भ्रूभंगताडनांगक्षेपवेपथुस्वेदगद्गदादिभिःसंसृज्यमानाप्रेक्ष्यते॥विषादश्चेतसो
ग्लानिरुपायाभावनाशयोः।तद्रूपेणरसस्यप्रकर्षोयथा।व्यर्थंयत्रकपीन्द्रसख्यमपिमेवीर्यंहरीणांवृथाप्रज्ञाजां
बवतोपियत्रनगतिःपुत्रस्यवायोरपि।मार्गंयत्रनविश्वकर्मतनयःकर्तुंनलोपिक्षमःसौमित्रेरपिपत्रिणामवि
षयस्तत्रप्रियाक्वापिमे।अत्रसीतासमागमविषयेरामस्यहृष्टापदानेसुग्रीवसख्यादेरुपायस्याभावाद्विषादः

प्रकृष्यते। सत्वत्यागगाद्तुल्कर्षो वाक्यादेर्दैन्यमुच्यते। तद्रूपेण रसस्यानुबंधो यथा। अस्मान्साधु विचिंत्य संय
मधनाच्चैः कुलं चात्मनस्त्वय्यस्याः कथमप्यबांधवकृतां भावप्रवृत्तिं च तां। सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारे
षु दृश्या त्वया भाग्याधीनमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबंधुभिः। अत्र स्नेहप्रभवं पादत्रयोक्तमर्थितादैन्यं तुरी
यपादोपक्षिप्तया ज्ञातदैन्यांतरेणानुबध्यते॥ विदुर्वाग्दंडपारुष्यमुग्रतामपकारिषु। तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो य
था। प्रणयिसखीसलीलपरिहाससरसाधिगतैर्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत्। वपुषि वधाय तत्र तव
शस्त्रमुपक्षिपतः पततु शिरस्यकांडयमदंड एव भुजः। अत्र माधवस्य प्रकृष्टापकारिण्यघोरघंटविषये प्रकृष्ट
मेव वाक्पारुष्यं दंडपारुष्यं च जायते। त्रासश्चित्तचमत्कारस्त्वाकस्मिकभयादिभिः। तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा

।परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुरांगनास्त्रासविलोलदृष्टयः। उपाययुः कंपितपाणिपल्लवाः सखीजनस्या
पि विलोकनीयतां। अत्र लोलदृष्टिताकरणवधूनं च स्त्रीणां स्वभावभीरुत्वविलासिताभ्यामपि भवतीति त्रा
साविर्भावेप्यसमर्थमिति नानुबंधो भवति। अनिष्टाभ्यागमोत्थे क्षोभे शंकामाचक्षते बुधाः। तद्रूपेणारस
स्य प्रकर्षो यथा। सँहसा मा मा साहिज्जउ पिआगमो तीअ विरहकिसिआए। अच्चंतपहरिसेण विजाअमु
आ सा मुच्छ वेअ। अत्र विरहिण्याः कार्श्यातिशयमुद्वीक्ष्यमाणायाः कस्याश्चिद्वयस्यायाः स्नेहातिशया
त्प्रेमपश्यति भयात्यपदे प्रीतिप्रियागमहर्षातिशयभावेप्यसहिष्णुतया तन्मरणशंकाप्रकृष्यते। विरहा
देर्मनस्तापः शारीरातंकदो गदः। तद्रूपेणरसस्य जन्म यथा। स्थितेमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्क

सहसामामासाध्यतांप्रियागमस्तयाविरहकृशया·अत्यंतप्रहर्षेण पिपाअमृतासामृतैव·४८

२३५ थयति ननु तयां तर्मन्मथोत्थामवस्थां। अतिशयपरितापग्लापिताभ्यां यथास्यास्तनयुगपरिणाहमंडलाभ्यां व्र
235 वीति। अत्र सागरिकायाः स्तननिहितसरोजिनीदलम्लापनेन वपुः संतापो निष्पद्यते। वत्सस्योपचयो ग्ला
निराधिव्याधिप्रकर्षभूः। तद्रूपेण रसस्यानुबंधो यथा। किसलयमिव मुग्धं बंधनाद्विप्रलूनं हृदयकुसुम
शोषी दारुणो दीर्घशोकः। ग्लपयति परिपांडु क्षाममस्याः शरीरं शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रं। अत्र
प्रकृष्टशोकानुबंधिनी ग्लानिर्वैवर्ण्यक्षामताभ्यामनुबध्यते। उत्कंठा हर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविप्लवः। तद्रू
पेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा। क्वाकार्यं क्व कलाकरस्य च कुलं भूयोपि दृश्येत सा दोषाणामुपशांतये श्रुतमहो २३५
कोपेपि कांतं मुखं। किं वक्ष्यंत्यपकल्मषाः कृतधियो रेखेव सान्यादृशी चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु

युवा धन्यो धरं धास्यति। अत्र विरहिणीयपातेहत्कंठादिभिरसस्वलापरूपत्वमादौ निष्पद्यते॥ आदराति
शयाच्चेतस्यावेगः संभ्रमो मतः। तद्रूपेणारसस्य संकरो यथा। अलमलमतिमात्रं साहसेनामुनाते त्वरितमपिवि
मुंच त्वं लतापाशमेनं। चलितमिव निरोद्धुं जीवितं जीविते शे क्षणमिह मम कंठे बाहुपाशं निधेहि। अत्र रतिज
न्मा संभ्रमातिशयो रतिजन्मनैव मतिप्रकर्षेणा संकीर्यते॥ मनः शरीरयोः खेदः क्रियातिशयतः श्रमः। तद्रूपेण
रससंकरो यथा। सवलयतिक्वचनं ते संश्रयं संगमं गं जनयति मुखचंद्रो ह्रासिनः खेदबिंदून्। मुकुलयति च
नेत्रे सर्वथा सुभ्रु खेदस्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन। अत्र मालत्याः पुष्पावचयजन्मा श्रमो माधवाव
लोकनजाचरतिः स्वेदगद्गदांगसादनयनमुकुलनैः तुल्यधर्मिणो मिथः संकीर्यते॥ चित्तस्य खेदो निर्वेद

स्तत्त्वज्ञानोदयादिभिः। तद्रूपेण रसस्य शेषो यथा। जरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासतां। मन्ये जन्मैव धीराणां भूयो
भूयस्त्रपाकरं। अत्र मोक्षायोत्सहमानस्य कस्यचिन्निर्वेदागमो गम्यते। क्रियास्तु पाटवं जाड्यं चिंतोत्कंठा भया
दिभिः। तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा॥ शिथिलं न्यस्य सैरं धनुःशिखरे शिरो नयनसलिलैः कुर्वन्मौर्वी रलतामपरा
मिव। अहह विकलः कृत्वा कृत्वा घनस्तनितध्वनिं किमपि किमपि ध्यायन्नार्योनया तिनतिष्ठति। अत्र विरहिणो
ऽमस्य क्रियास्तु पाटवं निष्पद्यते। क्रिया विद्वेष आलस्यं सुखसंविन्मदादिभिः। तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा
। घरिणिघणत्थणपेल्लणसुहेल्लिपडिअस्स होंतपहिअस्स। अवसउणं गारअवारविट्ठिदिअसा सुहवेंति
॥ अत्र रतिसुखानुभवाज्जिगमिषोरप्यागछ्तत आलस्यं निष्पद्यते॥ निद्राव्यापारवैमुख्यमिंद्रियाणां श्रमादिभिः।
= गृहिणी घनस्तनप्रेरणसुखकेलिपतितस्य भविष्यत्पथिकस्य · अपशकुनांगारकवारविष्टिदिवसाः सुखयंति · २ =

= निद्रालसघूर्णमानस्वलमानार्धताम्रकालोकाः। कामस्यापि दुर्विषहदृष्टिनिपाताः प्रियमवन्याः।१= अवनम्यपिनिदनप्रतिपक्षवेदनंगशिथिलैरंगैः। निर्वर्णितमुनतनरसानुबंधस्सुखनिर्भरंस्तुषा।२=

।तद्रूपेणरसस्यानुबंधोयथा।णिद्दालसघुम्मिरंतरसवलंतद्ध तारआलोआ।कामस्सविदुव्विसहादिट्ठिणिवाआ
ससिमुहीए।अत्र रतिश्रमजागरादिजनितनिद्रालसदृष्टिनिपातास्तारकाघूर्णन स्खलनादिभिस्तुबध्यंते।
निद्रादिजनितंसुभंबाह्येंद्रिय निमीलनं।तद्रूपेणरसप्रकर्षोयथा।ओसुअइ दिण्णपडिवक्खवेअणंपसिढि
लेहिं अंगेहिं।णिव्वत्तिअसुरअरसानुबंधसुहणिब्भरंसोण्हा।अत्र निर्भरपदेनैव प्रकर्षः प्रतिपाद्यते।निद्रा
पगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः।तद्रूपेणरसस्यानुबंधोयथा।प्रत्यग्रोन्मेषजिह्माक्षणामनभिमुखीरत्नदी
पप्रभाणामात्मव्यापारगुर्वझ्जतितजललवाजृंभणैः सांगभंगैः।नागांगंमोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्र
वालोपधानंनिद्राछेदाभिताम्राचिरमवतुहरेर्दृष्टिराकेकरावः।अत्र दृष्टेः प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मतादिभिः प्रबो

२३७ घोनाद्यापि निष्पद्यत इति प्रतीयते॥ ॥उक्ता भावादिभेदेन ते मी रसादयो रसाः। अथैतेष्वेव केषांचिद्विशेषानभि
237 दध्महे॥ ॥तत्र। शृंगारवीरकरुणरौद्राद्भुतभयानकाः। बीभत्सहास्यप्रेयांसः शांतोदात्तोद्धता रसाः। रतिर्निसर्गसं
सर्गौपम्याध्यात्माभियोगजा। संप्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्था च कथ्यते। प्रीतिरप्येवमेव स्यान्न त्वस्यां सांप्रयोगि
की। आभ्यासिकी तु तत्स्थाने तदुदाहृतयो यथा॥ मृतेति प्रेत्य संगंतुं यया मे मरणं मतं। सैवावंती मया लब्धा कथ
मत्रैव जन्मनि। अत्र स्थायिनो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रतिरेव शृंगाररूपेण निष्पद्य
ते। अत्रावंत्यावासवदत्ताया आलंबनविभावभूतायाः सकाशादुत्पन्नो वत्सेश्वरस्य रतिस्थायिभावस्तस्याः पुनर्जी २३७
वनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो मृतेत्यादिना वागारंभानुभावेनानुमीयमानैर्हर्षधृतिप्रभृतिभिः सुखा

त्यभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुणानंतरसंभोगशृंगारत्वां लभते॥ ॥अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा
विविधैर्मखैः। अदत्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथं। अत्र च वसुधाविजयादेरालंबनविभावादुत्पन्नः स्थाय्यु
त्साहभावस्थैर्यधैर्याभिरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारंभानुमीयमानेषु स्मृतिमतिवितर्कादिषु निष्पन्नो वीरर
समंज्ञयाव्यङ्क्रिपते॥ ॥यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलांग्या रुजाकरी। साधिशेते कथं देवी हुताशनवतीं चितां॥ अ
त्र चालंबनविभावभूतदेवीमरणादुत्पन्नः शोकस्थायिभावश्चितानिवेशनकृताशनांगज्वालादिभिरुद्दीपनविभा
वैरुद्दीप्यमानो वागारंभानुमेयैर्निर्वेदग्लानिवैवर्ण्यादिभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुण इति ज्ञायते। ॥नि
गृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येन ममाग्रतः। सोऽयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणं। अत्र दुःशासनालंबन

वा१

१२९ विभाव्यकुध्यतोभीमसेनस्यपूर्वमुत्पन्नःक्रोधस्थायिभावस्तद्वाग्भिःस्मर्यमाणासमक्षकृतद्रौपदीनिग्रहकेशाक

288 र्षणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानःसमुत्पन्नेषुवागारंभेष्वनुमीयमानेष्वत्त्यावेगवेपथुश्रमादिषुदुःखा

त्मकेषुव्यभिचारिषुनिष्पद्यमानोरौद्ररतिनिष्पद्यते। ॥अंसुकानिप्रवालानिपुष्पंहारादिभूषणं।फलंमधूनि

हर्म्याणिशाखानंदनशाखिनां। अत्रशाखिनांप्रवालपुष्पफलशाखासंपन्नंरूपं।नंदनशाखिनांपुनःप्रवाला

दिस्थानेंऽशुकहारमधुमंदिराणीतितेनदाश्चर्यमतश्चैतेभ्यआलंबनविभावेभ्यःकस्यचिद्देवभूयंगतस्यसमुत्पन्नो

विस्मयःस्थायिभावस्तदीयावयवदर्शनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानःसमुत्पन्नेषुवागारंभानुमेयेषुहर्ष । १२९

रोमोद्गमस्वेदगद्गदादिषुव्यभिचारिषुनिष्पद्यमानोऽद्भुतरसत्वमुच्यते।।इदंमघोनःकुलिशंधारासंनिहितान

पित्र

लं। स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते। अत्र महेंद्रकुलिशाद्याएसन्निहितानलादालंबनविभावात्स्मर्यमा
णादपि दैत्यस्त्रीणामुत्पन्नो भयस्थाँभावस्तद्विदीर्णदानवमारणस्मरणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः
स्वगर्भपातादिभिरनुभावैस्तदनुमितैश्च स्वेदस्तंभवेपथुप्रभृतिभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानो भयानक
रसरूपेण निष्पन्नः केनचिदाख्यायमानोऽपि भयानक इत्याख्यायते॥ ।पापं पायं तवारीणां शोणितं करसं
पुटैः। कौणपाः सह नृत्यंति कबंधैरंत्रभूषणाः। अत्रालंबनविभावभूतेभ्यः कौणपेभ्यः कस्यचिद्रिपुविजया
शंसिनः पुंस उत्पन्नो जुगुप्सास्थायिभावः शिरश्छेदविगलद्रुधिरधारापरिप्लुतप्रनर्तितकबंधकौणपांत्र
भूषणशोणितपानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारंभानुमेयेषु भयावेशशंकाव

१३९ 239 हित्यादिषु व्यभिचारिषु निष्पन्नो बीभत्स इति निगद्यते॥ इदमम्लानमानायालग्नं स्तनतटे नया। छाद्यतामुत्त
रीयेणान वं नखपदं सखि॥ अत्र कांचित्सखीं पूर्वं भर्त्रा रिप्रगृहीतमानां तेनैव नवनखपदांकितस्तनीमालंबनवि
भावभूतामुपलभमानायाः कस्याश्चित्सख्या उत्पन्नो हासस्थायिभावस्तदीयमानपरिग्रहस्मरणादिभिरु
द्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु चागारं भानुमितेषु शंकावहित्थगद्गदादिव्यभिचारिषु निष्पद्यमा
नो हास्यशब्देनाभिधीयते॥ यदेव रोचते मह्यं तदेव कुरुते प्रिया। इति वेत्ति न जानाति तत्प्रियं यत्करोति
सा॥ अत्र वत्सलप्रकृते धीरतया ललितनायकस्य प्रियालंभाभावादुत्पन्नः स्नेहस्थायिभावो विषयस्तो
कुमार्यात्मप्रकृत्यादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमाने मोहमतिधृतिस्मृत्यादिभिर्व्य

नविर

भिचारिभावैरनुभावैश्च प्रशंसादिभिः संसृज्यमानो निष्पन्नः प्रेयानिति प्रतीयते। रतिप्रीत्योरपि चायमेवमू
ल प्रकृतिरिष्यते। यदिदस्य माहुः। अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया। स हि स्नेहात्मकस्तंतुरंतर्मे
र्माणि सीव्यति। ।सर्वाः संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसं। उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः। अत्र कस्य
चिदुपशांतप्रकृतेर्धीरप्रशांतनायकस्य यथोपनतमनोनुकूलदारादिसंपत्तेरालंबनविभावभूतायाः समु
सन्तोधृतिस्थायिभावो वस्तुतत्त्वालोचनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमानस्मृतिमत्या
दिभिर्व्यभिचारिभावैर्वागारंभादिभिरनुषज्यमानो निष्पन्नः शांत इति गीयते। अन्ये पुनरस्य शमं प्रकृतिमाम
नंति। स तु धृतेरेव विशेषो भवति। ।साधारण्यान्निरातंकः कन्यामन्योपि याचते। किं पुनर्जगतां जेताप्रपौ

२४० त्रःपरमेष्ठिनः।अत्ररामस्योदात्तप्रकृतेर्निसर्गतएवतत्वाभिनिवेशिनीमतिर्नाकृत्यविषयेप्रवर्त्तते।नचप्रवृत्ते
परमति।साचसीतेयंममस्वीकार्यायोग्येत्येवंरूपेणप्रवृत्तारावणप्रार्थनालक्ष्मणप्रोत्साहनाभ्यामुद्दीप्यमा
240 नासमुपजायमानचिंतावितर्कव्रीडावहित्थस्मृत्यादिभिःकालोचितोत्तरोनुमीयमानैश्चविवेकचातुर्यौ
दार्यधैर्यादिभिःसंसृज्यमानोशान्तरसरूपेणनिष्पद्यते।।अपकर्त्ताहमस्मीतिमातेमनसिभूद्भयं।विमुखे
षुनमेखड्गःप्रहर्त्तुंजातुवांछति।अत्रमयास्यापकारःकृतइतियच्चेतसिभयंतन्माभूत्।नममखड्गःपराङ्मुखे
षुकदाचिदपिप्रहर्त्तुमुत्सहतइतिसर्वदेवकृताहंकारःप्रतीयते।सोयंगर्वप्रकृतिरुद्धतोनामरसः।केचित्तुनः २४०
त्रास्यामालंव्यनीतेषुवशंक्षुद्रेष्वरातिषु।व्यक्तिमापातिमहतांमाहात्म्यमनुकंपया।इत्येवमूर्जस्वीसुदा

त्रपक्षेनिक्षिपंतः पूर्वोक्तमेवगर्वप्रकर्षोदाहरणं।श्च तासुधोयावदहमित्याद्युद्धृतनिष्पन्नो वर्णयंति।रतिविशेषेषु
नैसर्गिकीयथा।इयंमहेंद्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्यमानिनी।अरूपहार्यंमदनस्यनिग्रहात्पिना
कपाणिंपतिमाप्तुमिच्छति।अत्रजन्मांतरवासनयानिसर्गतरियंभवति। ।सांसर्गिकीयथा।भित्त्वासद्यःकि
सलयपुटान्देवदारुद्रुमाणांयेनत्क्षीरस्रुतिसुरभयोदक्षिणेनप्रवृत्ताः।आलिंग्यंतेगुणवतिमयातेतुषाराद्रिवा
ताःपूर्वंस्पृष्टंयदिकिलभवेदंगमेभिस्तवेति।अत्रशैत्यसौरभादिभिर्विरहिणामुद्दीपनीयाअपिवायवःप्रि
यतमांगसंसर्गसंभावनयासमालिंग्यंतइतिसंसर्गादियंरतिर्भवति।औपमानिकीयथा।अपिजनकसुता
यास्तच्चतच्चानुरूपंस्फुटमिहशिशुयुग्मेनैपुणोन्नेयमस्ति।ननुपुनरिवतन्मेगोचरीभूतमक्ष्णोरभिनव

२५१ शतपत्रग्रीवमास्यंप्रियायाः।सेयंसीताविषयिणीरतिस्तदुपमानदर्शनेनरामंरमयते।आध्यात्मिकीयथा॥
कामंप्रत्यादिष्टांस्मरामिनपरिग्रहंमुनेस्तनयां।बलवत्तुदूयमानंप्रत्याययतीवमेचेतः।अत्रसेयंदुर्वाससः
शापाद्विस्मृतविवाहादिवृत्तांतस्यदुष्यंतस्यशकुंतलायांरतिरध्यात्मंभवति।आभियोगिकीयथा॥अ
लसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पंदमंदैरधिकविकसदंतर्विस्मयस्मेरतारैः।हृदयमशरणंमेपक्ष्मलाक्ष्याःक
टाक्षैरपहृतमपविद्धंपीतमुन्मूलितंच।सेयमनुरागातिशयसूचकमालतीकटाक्षाभियोगेमाधवस्यरतिरेवो
त्पद्यते।।सांप्रयोगिकीयथा।उन्नमय्यसकचग्रहमास्यंचुंबतिप्रियतमेहठवृत्त्या।हुंहुंमुंचममभेतिचमंदंज २५१
ल्पितंजयतिमानधनीयाः।अत्रतर्जनार्थमोक्षार्थवारणार्थानांमंदंमंदंप्रयोगान्मानवत्याःसंप्रयोगेरतस्तु

सन्निः प्रतीयते। आभिमानिकी यथा। इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयोरसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलः
श्चंदनरसः। अयं बाहुः कंठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः। अत्र
रुचिविशेषोभिमानस्तत एवं प्राया रतयो भवंति। वैषयिकी पुशब्दे यथा। विलासमसृणोल्लसन्मुसललोल
दोःकंदलीपरस्परपरिस्खलद्वलयनिःस्वनोद्धुराः। हरंति कलहुंकृतिप्रसभकंपितोरस्थलत्रुट्गमकसं
कुलाः कलमकंडिनीगीतयः। स्पर्शे यथा। बध्नन्नंगेषु रोमांचं कुर्वन्मनसि निर्वृतिं। नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्प
र्शः प्रवर्त्तते। रूपे यथा। ताराघवंदृष्टिभिरापिबंत्यो नार्यो न जग्मुर्विषयांतराणि। तथा हि शेषेंद्रियवृत्तिरासां
सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा। रसे यथा। कस्य नो कुरुतेन निपिपासाकुलितं मनः। अयं ते विद्रुमच्छायो मरु

=रंजनकर्मनिपुणिकेनाविपयस्त्वपाञ्चसुगंधं कुरवमाक्रांतंपिवन्भ्रमायते शिखीनमन्वाति ०१=

मार्गेद्भवधरः।गंधोयथा।रंधणककम्मणिउत्तिए माखूरसुरत्तपाडलसुअंधं।मुहमारुअंपिअंतोधूमाइसि
हीणपज्जलइ॥ ।प्रीतिविशेषेषुनैसर्गिकीयथा।आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैरव्यक्तवर्णरम
णीयवचःप्रवृत्तीन्।अंकागतान्प्रणयिनस्तनयान्वहंतोधन्यास्तदंगरजसामलिनीभवंति।अत्रयदा २
जायतेतदा २ पुत्रेषुस्निह्यतिपुत्ररूपेणवाजायतइतिजन्मांतरवासनारूपोनिसर्गःसंगच्छते।सांस
र्गिकीयथा।विश्वंभराभगवतीभवतीमसूतराजाप्रजापतिसमोजनकःपितातेतेषांवधूस्त्वमसिनंदि
निपार्थिवानांयेषांकुलेषुसविताचगुरुर्वयंच।अत्रविश्वंभरादिसंसर्गात्प्रीतायांवासिष्ठमिश्राःस्निह्य १५२
ति।औपमानिकीयथा।कुवलयदलस्निग्धश्यामःशिखंडकमंडनोबटुपरिषदंपुण्यश्रीकःश्रियैवस

भाजयत्। पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः समेरघुनंदनोऽस्मि इति कुरुते हृष्टः कोयं दशरथस्तां जनं। अत्र रामो
पम्याह्लैजनकःप्रीयते। आध्यात्मिकीयथा। परितस्त्वंदृष्ट्वासुनुः स्नेहेनपरितस्तरे। अविज्ञातेपिबंधौहि
बलात्प्रह्लादतेमनः। अत्राविज्ञातोपिरामस्वःसूनुमर्जुनंदृष्ट्वाप्रीणयति। आभियोगिकीयथा। दुः
खैकबंधुरयमृक्षहरीश्वरोमेपौलस्त्यएषसमरेषुपुरःप्रहर्त्ता॥ इत्यादृतेनकथितोरघुनंदनेनव्यु
त्क्रम्यलक्ष्मणमुभौभरतोववंदे। अत्रसीतान्वेषणादेरभियोगाद्रामस्यसुग्रीवविभीषणयोःप्रीतिरुत्प
द्यते। सांप्रयोगिकीस्थानेआभ्यासिकीयथा। इतिविस्मृतान्यकरणीयमात्मनःसचिवावलंबितधुरंनरा
धिपं। परिवृद्धरागमनुबद्धसेवयामृगयाजहारचतुरेवकामिनी। अथशब्दादिभ्योबहिर्भूतायाकर्माभ्या

१५३ सलक्षणा॥ प्रीतिः साभ्यासिकी ज्ञेया मृगयादिषु कर्मसु। इति लक्षणं घटते। आभिमानिकी यथा। द-
न्तेंद्राभयदक्षिणो भगवतो वैवस्वतादा मनोर्दृप्तानां दहनाय दीपितनिजक्षात्रप्रतापाग्निभिः। आदि-
त्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत्ततो दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिभिर्नीराजितज्यं धनुः। अत्राभिम-
नप्रतिहं हि लोभाल्लवात्तु पदी कुशस्तुष्यति। वैषयिकीषु शब्दे यथा। लावण्यैः क्षणदाविराममधुराः
किंचिद्विनिद्रालसैः श्रोत्रैः सत्वरणामुग्धचारणवधूदंतच्छदावासिनः। पीयंते मृदुवक्त्रपीतमरुतः पो-
रणागीतिक्रमव्यालोलांगुलिरुद्धमुक्तसुषिरश्रेणीध्वनावेणवः। स्पर्शे यथा। प्रशांतघर्माभिभवः १५३
शनैर्विवान्विलासिनीभ्यः परिमृष्टपंकजः। ददौ भुजालंबमिवात्तशीकरस्तरंगमालांतरगोचरोनिलः

।रूपे यथा। अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुंगसानुर्मदमुदितमयूरीबद्धविश्रब्धनृत्यः। शकुनिशबलनीला
नोकहस्निग्धवप्रो वितरति बृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः। रसे यथा॥ इक्षुदंडस्य मंडस्य दध्नः पिष्टकृ
तस्य च। वाराहस्य च मांसस्य स्वादोयं गछति फाल्गुनः। गंधे यथा। कपोलकंडूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां
सरलद्रुमाणाम्। यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गंधः सुरभीकरोति। उपलक्षणं चैतत्। तेनोत्साहस्य
युद्धदानदयावीरादयः क्रोधस्य भ्रूमन्युत्रासादयः हासस्य स्मितहसितविहसितादयः प्रसन्नप्रलयमस्या
दीनां स्वप्नमरणाशमादयो भेदा यं जाता। तत्र यद्यप्यजिला मार्गणाभुवरप्रित्यनेन युद्धवीरः अनिच्छाविवि
धैर्मैवैरित्यनेन दानवीरः अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्य इत्यनेन दयावीरश्चोत्साहरूपेण रसनिष्पत्तौ वर्त्तते

२४४ थाप्येकरसोप्येतद्रसनिष्पत्तिरस्तीतिप्रदर्श्यंते।तेषुयुद्धवीरोयथा।एतांपश्यपुरस्तटीमिहकिलक्रीडाकिरातोह
रःकोदंडेनकिरीटिनासरभसंचूडांतरेताडितः॥इत्याकर्ण्यकथाद्भुतंहिमनिधावद्रौसुभद्रापतेर्मंदंमंदमकारि
244 येननिजयोर्दोर्दंडयोर्मंडनं।दानवीरोयथा।दधिक्षीरघृतांभोधिव्यंजनस्पृहणीयया।महादानोत्सवेयस्य
हंतकारायितंभुवा।दयावीरोयथा।सत्वंमदीयेनशरीरवृत्तिंदेहेननिर्वर्त्तयितुंयतस्व।दिनावसानोत्सुकबा
लवत्साविमुच्यतांधेनुरियंमहर्षेः॥क्रोधस्यभामादयोविशेषाश्चतुर्विंशतिःसंभवंतितथापिललिताल
लितोभयभेदेनरूपेणक्रमेणसर्वसंग्रहात्तत्र त्रयएवप्रकाराःप्रदर्श्यंते।तेषुस्त्रीणांललितःकोपो २४४
भामोयथा।भ्रूभेदिभिःप्रकंपोष्ठैर्ललितांगुलितर्जनैः।यत्रकोपैःकृताःस्त्रीणांसंप्रसादार्थिनःप्रि

धनुरागपनवल्ली विरचितकर्णावतंसमउः प्रेयसेवाप्यनुक्तानि विधिगतिवंध्यायाव भस्तुनेवठाष्टिः ।१८ प्रभवंसेवपुनःमाभहिलानां किमत्र कुभगविहितोसि अनुरागभोदितायाःकोदोषअभिजातायाः ।२८

याः। प्रियापराधजन्मादुःखोत्पत्तीशोमन्युर्यथा। धं एओ वप्पणवल्लरिविरइअकस्सावअं सदुप्पेहेवाह गरुईण सम्मइ वाहीएवंकुमुहे दिठी। नन्वियमीर्ष्याकस्मान्न भवति। नात्र मानदानोमर्षणामात्र विवक्षा। अपितु तज्जनितो दुःखातिशय इति। प्रियादिषु व्याजनिंदो त्रासो यथा। पहवंति व्विअ पुरिसा महिलाणं किं खु सुहअ विहिओसि। अनुराअ लोहिआए को दोसो आदिजाईए॥ हासस्य यद्यप्युपहासा दयो भेदाः संभवंति तथापि विहासिते नैतेषां संग्रहादि न्यूनाधिकमिति त्रयस्तद्भेदा उदाह्रियंते। तत्रैषद्धसितं स्मितं यथा। पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्। ततो नु कुर्याद्वि शदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य। हृष्टदशनकांति हसितं यथा। तिमिरनिरुद्धभीमराज

२४५ नीमुखचंद्रिकयागणपतितांडवाभिनयदर्शनदीपिकया॥ अभिभवसितमघशशिनःश्रियमुल्कटयादश
245 ममयूखमंजरितयाहसितप्रभया॥ तदेवसविशेषंविहसितंयथा॥ च्युताम्मिंदोर्लेखांरतिकलहभग्नंचवलयं
द्वयंचक्रीकृत्यप्रहसितमुखीशैलतनया॥ अवोचद्यंपश्येस्तवतुसशिवःस्ताचगिरिजासचक्रीडाचंद्रो
दशनकिरणापूरिततनुः॥ सुप्तविशेषःस्वप्नोयथा॥ जानेकोपपराङ्मुखीप्रियतमास्वप्नेद्यदृष्टामयामामा
संस्पृशपाणिनेतिरुदतीगंतुंप्रवृत्तापुरः॥ नोयावत्परिरभ्यचाटुकशतैराश्वासयामिक्षणंभ्रातस्तावदहंश
ठेनविधिनानिद्रादरिद्रीकृतः॥ मूर्छाविशेषोमरणंयथा॥ क्षणमात्रसखींसुजातयोस्तनयोस्तामवलोक्य २४५
विह्वला॥ निमिमीलनरेंद्रसुंदरीहृतचंद्रातमसेवशर्वरी॥ मतिविशेषःशमोयथा॥ यदासीदज्ञानंस्मर

तिमिरसंस्काराज्जनितं तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि। इदानीमस्माकं पटुतरविवेकांजनजुषां समी
भूना दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते॥ ॥एवमन्येपि विज्ञेया रसाभावादिसंश्रयाः॥ विशेषः प्रागकालोऽथ
परिशेषो निगद्यते। तत्राश्रयस्त्रिधा पुमान्स्त्री तिर्यगादयः। तेषु पुमान्यथा। आश्चर्यमुत्पलदृशो वदना
मलेंदुसांनिध्यतो मम मुहुर्जडिमानमेत्य। जात्येन चंद्रमणिनेव महीधरस्य संधार्यते द्रवमयो मनसा
विकारः। स्त्री यथा। तेनाथ नाथ दुरुदाहरणातपेन सौम्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना। जज्वाल नीक्षा
विशदाः सहसोज्झिरंती वागर्चिषः स्तपनकांतशिलेव सीता। तिर्यगादिषु यथा। उत्तरुजति श्वसिति मुत्थ
तियाति तीरं तीरात्तरुं तरुतलात्पुनरेव वापी। वाप्यां नरस्त्यपि न चाति मृणालखंडं चक्रः क्षपासु विरहे खं

२४६ लुचक्रवाकाः। विषयस्त्रिधा। चेतनस्तिर्यगचेतनश्चा। तेषु चेतनो यथा। इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैक
वसतिः स चायं दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन मम तत्। इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः कृतो वेषश्चायं
246 कथमिदमिति भ्राम्यति मनः। तिर्यग्यथा। आघाते दयिते मरुस्थलभुवां संचिंत्य दुर्लंघ्यतां गेहिन्या परितो
षवाष्पतरलामासज्य दृष्टिं मुखे। दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान्स्वेनांचलेनादरादुन्मृष्टं करभस्य केसरसटा
भाराग्रलग्नं रजः। अचेतनो यथा। क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुहुरिक्षुकांडं नापेक्षते स्म न कठोपगतां करेणुं। सस्मा
रवारणपतिः परिमीलिताक्षमिच्छाविहारवनवाससमहोत्सवानां।। ज्ञानं त्रिधा दृष्टं श्रुतमनुमानं च। तेषु दृष्टं यथा। २४६
सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति। इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेना

नापितन्वी किमिव हिमकराणां मंडनं नाहृतीनां। श्रुतं यथा। किं रूपं स्फुटमेव सा शशिमुखी धत्ते तदस्य द्रु
तं मामुत्साहयतु परोपकरणे चित्रं किमस्मत्स्वसुः। इत्संतर्विकसद्धितर्कै विधुरं चेतस्तथा वर्ण्णते स्वल्पोप्यव मम म
प्रयाति पुरतः पंथाः यथादीर्घतां। अनुमानं यथा। शांतमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य। अ
थवा भवितव्यानां द्वाराणि भवंति सर्वत्र।। संस्कारः त्रिधा। आहतः पुटुरभ्यस्तश्च। तत्राश्रयगुरोरानादरादुत्स
न्न आहतो यथा। कन्यारत्नमयोनिजन्मभवतामास्ते वयं चार्थिनो रत्नं यत्क्वचिदस्ति तत्परिणमत्यस्मासु शक्रा
दपि। कन्यायाश्च परार्थतैव हि मतातस्याः प्रदानाद्दहं बंधुर्वीभविता पुलस्त्यपुलहप्रष्ठाश्च संबंधिनः।। विषय
गुणोपटुप्रत्ययाद्युत्सन्नः पटुर्यथा। उत्पत्तिर्देवयजनाद्ब्रह्मवादी नृपः पिता। सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्त्तिरस्याः स्ने

२५७ हं करोतीति मे। ज्ञानपीनः पुनर्येनाभ्यासप्रसादात्तु सन्तोऽभ्यस्तः स्मृ यथा। भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं दृष्ट्वा
दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था साक्षाल्लक्ष्मीं नवमिव रतिर्मालती माधवं यद्गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्ग
कैस्ताम्यतीति। अत्र पद्ये पि विषयगुणात्तु आश्रयगुणाच्चाहतो पि प्रत्ययः पटुमाहितं संस्कारं प्रसूयते। तथा
प्यभ्यासात्सटीयानाहततमश्च जायमानोऽभ्यस्तरस्तु च्यते॥ ॥उद्दीपनविभावेषु माल्यवस्त्रविभूषणादयो मा
ल्यादयः तेषु माल्यं यथा। अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारं। मुक्ताकलापीकृतसिंदुवा
रं वसंतपुष्पाभरणं वहंती। वस्त्रं यथा॥ आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागं। सुजातपुष्प २५७
स्तबकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव। विभूषणं यथा। कंठस्य तस्यास्तनबंधुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तु

त्वस्मात् अन्योन्यशोभाजननाद्भूषसाधारणोभूषणभूष्यभावः।। ऋतुवयोमदादयोऽन्त्यादयः।तेषुऋतुर्यथा
।इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारंप्रथममपिमनोमेपंचबाणाः क्षिणोति।किमुतमलयवातोन्मूलितापांडुपत्रै
रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वंकुरेषु।वयोयथा।मामुहुहतवलुभवंतमनन्यजन्मामातेमलीमसविकारघनामतिर्भू
त्।इत्यादिनेन्विहनिरर्थकमेवयस्मात्कामस्यजंमितगुणोनवयोवनंच।मदोयथा।तत्क्षणंविपरिवर्तितह्रियोनै
ष्यतोःशयनमिद्धरागयोः।सावभूववशवर्तिनीतयोःस्मरलिनः सुवदनामदस्यच।चंदनस्नानधूपादपश्चंदनादयः
।तेषुचंदनंयथा।चंदनंविषधराश्रयःशशीवारुणीचविषमोदरावुभौ।तापयंतिविरहेकिमुच्यतेमारयंतिनयदे
तदद्भुतं।स्नानंयथा।आअंबलोअणाणंउल्लसुअपाअडेहजहणाणं।अवरण्हमज्जिरीणंकएणकामो

=आताम्रलोचनानामाताम्रांसु[redacted]कमकपोलजघनानां।अपराह्णमज्जनशीलानांकृतेनतुकामोधनुर्वहति।१=

२४८ वहईस्वावं।धूपोयथा।स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु। कामोवसंतात्ययमंदवीर्यः केशेषु लेभे
बलमंगनानां। ।चंद्रोदयोद्यनध्वनिरुपकारस्मरणमित्याद्याश्चंद्रोदयादयः।तेषुचंद्रोदयोयथा।विलिंपत्येत
स्मिन्मलयजरसार्द्रेणमहसादिशांवक्त्रेचंद्रेसुकृतमयतस्यामृगदृशः।दृशौबाष्पःपाणौवदनमसवः कं
ठकुहरेहृदित्वंह्रीःपृष्ठेवचसिचगुणाएवमवतः।घनध्वनिर्यथा।अज्जमएतेणाविणाच्चणुभ्भअसुहाइं
[illegible] संभरतीए।अहिणवमेहाणं रवो णिसामिज्जोवज्झपडहोव्व।उपकारस्मरणंयथा।तन्मेमनःक्षिपतियु
त्सरसप्रहारमालोक्यमामगणितस्खलदुत्तरीया।त्रस्तैकहायनकुरंगविलोलदृष्टिराश्लिष्टवत्यमृतसंवलितै
रिवांगैः।अनुभावेस्मरतियथा।खणमेत्तंपिणफिट्टइच्चणुदिच्चहृदिसमगरुच्चसंतावा।पच्छसपावसंकवसा २४८

=अधमपातेनविनाअनुभूतसुखानिसंस्मरंत्या अभिनवमेघानांरवःश्रुतोवध्यपटहइव॥४= क्षणमात्रमपिनापगच्छति अनुदिवसंदत्तगुरुकसंतापा प्रच्छन्नपापशंकेवश्यामलांगीमनःहृदयात्॥२=

=सनिभाकृतपुष्पाअप्रासमनोन्यथाविपत्से:अनवाप्तोपिनगातसेनसमंहलिकपुत्रेण: १= गोत्रस्वलनंसुताप्रियनमेअपमानुजानिष्कणदिवसे: वध्यमहिषुस्यमालेवमंडनमस्यानप्रतिभाति: २= चंद्रसदृशंमुखमस्या: प्रदयोऽन्तस्समुखवदकास्या:।

मलीमसः स्यहिँ अग्राहि। वांछतियथा। एमेअं अकअउसा अप्पन्नमणोरहाविवज्जिस्सं। जणवाओ विणजा
ओतेण समं हलिअउत्तेण। ईर्ष्ययथा। गोत्तकवलणं सोऊण पिअअमे अज्जमा भिक्खुणदिअहे। वज्झम
हिसस्समालव्वमंडणं सेण पडिहाइ। प्रयततेयथा। अनुगच्छत्सुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः। स्वस्था
नादचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः। अवैतियथा। चंदसरिसं मुहं से सरिसो अमअस्स मुहरसो तिस्सा
। सकअग्गहरहसुज्जलचुंबणं कस्स सरिसं से। मन्यतेयथा। परिवड्ढंतिं वणिसं सरसं मंडलिअकुसुमाउ
हं। वअणं गं विरहम्मिम सरहरीणहेअनत्थपडिउत्थिअं मिअंकं। वृक्तियथा। आलाओमा दिज्जउ
लोअविरुद्धं ति णामकाऊण संमुहापडिए कोवेरिएवि दिट्ठिं ण पाडेइ। चेष्टतेयथा। अज्जमएगंतव्वं घणं

=परिवर्द्धमानामिवदिमां — मंडलितकुसुमायुधमिवानंगं: विरहेमन्यते — अनर्थप्रत्युत्थितमिवमृगांकं: ३= आलापोमादीयतांलोकविरुद्धं इतिनामकृत्वा: संमुखापतितेकोपि वैरिण्यपिदृष्टिं नपातयति: २= अघनयागंतव्यंघनांधकारेपितस्समुखम

=छेपसुलकायसेथरथरापसेप्रियेसमासन्नेनवसंभावणस्वेदार्द्रीछतस्पर्शे किमपिनीमसे॰२=नयनानंतरघूर्णमानबाष्पभरमंथरयादृष्ट्या॰पुनरुक्तप्रेक्षणशीलया बालक किं पलमणितोसि॰३=सर्वस्मिन्नपिरथ्येतथाविरचउत्कृष्ट

२४९ धम्मारम्मि तस्स सुहअस्स। अज्जाणिमीलिअच्छीपअ पडिवाडिं घेरकुणइ। सं चारिषु स्वैरो मां चवेपथवो
यथा। दिट्ठुं जं पुलइज्ज सिथरथरसि पिअम्मि जं समासस्से। तुह संभासणसेओल्लिफंसणे किं विणिज्जिहि
सि। अश्रु यथा। णअणाअंतरघोलंतबाहभरमंथराए दिट्ठीए। पुणरुत्तपेछरीए वालअ किं जं ण भणिओ सि
।हर्षो यथा। सं च स्सम्मि विद्दुत हविंहुहि अअस्सणिव्वुरि वेओ। जं तेण णअरुडाहे हत्थाहत्थिकुडोगहि
ओ। अमर्षो यथा। कत्तो संपडइ मूहं पिअसहिपिअसंगमो पओसेवि। जं जिअइ गहिअकरणाअरखिखि
रीचंदचंडालो। लीलादिषु प्रियजचेष्टानुकृतिर्यथा। जं जं करेसि जं जं जंपसि जं जह णिअच्छेसि। तं तमणुसि २४९
खिरीए दीहो दिह ओ ण संपडइ। नेत्रभ्रूवक्त्रकर्मणां विशेषेण लसनं विलासो यथा। सभ्रूविलासमथ

=कुतः संपतति मम प्रियसखि प्रियसंगमः प्रदोषेपि॰ यज्जीवति गृहीतकरनिकरखिंखिरी चंद्रचंडालः॰३=यच्च करोषि यज्जल्पसि यच्चालोकसे॰ तत्तदनुशिक्षणशीलायादीर्घोदिवसोनसंपाति॰२= खिंखिरी॰आगमप्रसिद्धनिर्मितवाद्यविशेषः॰२=

सोयमितीरयित्वासमत्य मिज्ञमिवमामवलोक्य तस्याः। अन्योन्यभावचतुरेणसखीजनेनमुक्तास्तदास्मि
तसुधामधुराः कटाक्षाः। विभूषणादीनामनादरविन्यासो विच्छित्तिर्यथा। अंगानिचंदनरजः परिधूसराणि
तांबूलरागसुभगोधरपल्लवश्च। अच्छांजनेचनयनेवसनेतनीयः कांतासुभूषणमिदंविभवश्चशेषः। विभूषणा
दीनामस्थानप्रयोगोविभ्रमोयथा। चकारकाचित्सितचंदनांकेकांचीकलापंस्तनभारपृष्ठे। प्रियंप्रतिप्रेषित
चित्तवृत्तिर्नितंबबिंबेचबभारहारं। स्मितरुदितहसितादीनांहर्षादिकीकरणंकिलकिंचितंयथा। पाणि
पल्लवविधूननमंतःसीत्कृतानिघनरोमविभेदाः। योषितांरहसिगद्गदवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य। इष्ट
जनकथायांतद्भावभावनोत्थितविकारोमोट्टायितंयथा। तवसाकथासुपरिघट्टयतिश्रवणंयदंगलिमु

=नयनार्द्धनिमेषाः। पाठं·२=

२५० खेनमुक्तः।घनतांध्रुवंनयतितेनभवद्गुणग्रामस्मरितमत्तमतया।केशास्तनाधरादिग्रहणाद्दुःखेपिसुखबुद्धि
चेष्टाकुट्टमितंयथा।क्षौमरोधवनतपारिंभेणगवानवहुजेष्ववहृष्या।अर्पितोष्ठदलमाननेपद्मंयोषितामुकु
लिताक्षमधासीत्।अभीष्टप्राप्तावभिमानगर्वसंभावनानादरकृतोविकारोविब्बोकोयथा।निर्विभुज्य
दशनछदंततोवाचिभर्तुरवधीरणापरा।शैलराजतनयासमीपगामाललापविजयामहेतुकं।सुकुमा
रतयाकरचरणांगन्यासोललितंयथा।गुरुतरकलनूपुरानुरावंसुललितनर्तितवामपादपद्मा।इतर
दनतिलोलमादधानापदमथमन्मथमंथरंजगाम।वक्तव्यसमयेपिवचसानभिभाष्यक्रियानुष्ठानंविहृ २५०
तंयथा।पत्युःशिरश्चंद्रकलामनेनस्पृशेतिसख्यापरिहासपूर्वं।सारंजयित्वाचरणौकृताशीर्माल्येन
या२

तां निर्वचनं जघान। बाल्यकौमारयौवनसाधारण [redacted] विहारविशेषः क्रीडितं यथा। मंदाकि
नीसैकतवेदिकाभिः साकंदुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशती व बाल्ये।
। क्रीडितमेव प्रियतमविषये केलिर्यथा। व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयंतं किल पुष्पजं रजः। पयोधरे
णोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी। हेला दिव्यरागतः सहसा प्रवृत्ति हेतुश्चित्तोल्लासो हे
ला। सा स्त्रियो यथा। रिंहत्स्पि च्यपरिरंभणप्रसारितं स्वमंदिरद्वारे हेलाहलहलितं श्रेयार्थणाहरंभु
जलयाजुअलं। सैव पुरुषे यथा। उत्तिष्ठत्यास्तां तेभरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा धृत्वा चान्येन वासो वि
लुलितकबरीभारमंसे वहंत्याः। भूयस्तत्कालकांतिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः शय्यामालिंग्य नी
=तजेतम्रियपरिरंभणप्रसारितंभुजतमंदिरद्वारे हेलाहलितस्मरस्तनभरंभुजजतायुगलं २

=परिनस्पयान्तिपुप्फवतीपुरनस्तार्किंवानिलास्तिछासि॰ क्षिप्तोसि चुलुचुलायमानाभ्यां प्रभाविलासमहस्ताभ्यां॰९= लोको भिंदतिभिंदतिनिंदतुवचनीयं भवति भवतुनाम॰ एहि निषीद पार्श्वे पुष्पवति नैति मे निद्रा॰३= तावदेव नातिसमये महिलानां विभ्रमा विराजंते॰ याव

२५१ तं वपुरलसलसद्दाङ्कुलक्ष्माः पुनातु हेलेवमसवचनविन्यासो हावः सत्स्त्रियां यथा। जइ ण्हि वसि पुप्फवइं

पुरओ ता कीस वारिओ ठासि। छित्तो सि चुलुचुलंतेहिं पहाविऊण म्ह हत्थेहिं। स एव पुरुषे यथा। लो

ओ झूरइ झूरउ वयणिज्जं होइ होउ तं णाम। एहि णिसिज्ज सु पासे पुप्फवइ ण एइ मे णिद्दा। आदि अ

हणद्दा वा देयो ग रस्य ते। ते पु भावल्लियां यथा। ताव च्चिअ रइसमए महिलाणं विब्भमा विराअंति। जा

व ण कुवलयदलसच्छहाइं मउलेंति णअणाइं। व्याजः पुंसो यथा। अलिअपसुत्तविणिमीलिअच्छ ४२

दे सुहअ मज्झ ओआसं। गंडपरिउंबणापुलइअंग ण उणो चिराइस्सं। विस्रंभ भाषणं स्त्रियां यथा २५१

। जाओ सो विविलक्खो मए विहसिऊण गाढमुवऊढो। पढमोपसरिअस्स णिअंसणस्स गंठिं विमग्गं

=अलीकप्रसुप्तविनिमीलिताक्षि देहि सुभग मम अवकाशं॰ गंडपरिचुंबनापुलकितांग न पुनश्चिरयिष्ये॰३= जातः सोपि विलक्षो मया विहस्य गाढमुपगूढः॰ प्रथमापसृतस्य निवसनस्य ग्रंथिं विमार्गयन्॰९=

=रत्नं प्राणावश्यं हस्तं मुखमाक तेनवीजमन्त्रःसोपिरसांतामयाग्रहीतोह्रितीयेनकंठे॥११॥=केलीगोत्रस्खलनेवनस्मप्रफुल्लांध्वतिं ददाति॥बहुवासकवासगृहेबन्धावाप्यार्द्दिताहृष्टिः॥१२॥=अयिदेवरकिंनप्रेक्षसे आकाशंकिंमुधाप्रलोकयासि॥आत्मा मत्पुरुषैर्दैत्यैर्भूषितमपालितां॥१३॥

तो॥चाटु स्त्रीपुंसयोर्यथा॥ए ञ्चंतप हरु बा अहत्थ मुह मारुएणवी अंतो॥सोविहसंती अमएगहिओवी एणकंठ
म्मि॥प्रेमाभिसंधानं पुंसोयथा॥केलीगोत्तक्खलणेवरस्स पप्फुल्लइं दिहिंदेइ॥बहुवासअवासहरेबहुएवाहो
लिआदिट्ठी॥परिहासः स्त्रियांयथा॥अइदिअरकिं णपेच्छसिआआसंकिंमुहापलोएसि॥जाआएबाहुमू
लम्मिअद्धअंदाणपरिवाडिं॥कुतूहलंपुंसोयथा॥अ समत्तमंडणच्चिअवच्चघरंसेसकोउहल्लस्स॥बोलवि
अहलहलस्सपुत्तिचित्तेणलग्गिहसि॥चकितंस्त्रियांयथा॥णवलइआपाहरंतुट्ठाहतंकअंकिंपिहलिअ
सोएहाएजंअज्जविजुवइजणोघरेघरेसिक्खिदुंभमइ॥ ॥हेलाहावश्चभावश्चव्याजोविस्रंभभावणं॥चा
। टुप्रेमाभिसंधानंपरिहासःकुतूहलम्॥चकितंचेतिनिर्दिष्टाश्चेष्टाःकाश्चिहिलासिनाम्॥शेषाणांविप्रल

=असमाप्तमंडनैवव्रजगृहंतस्यसकौतूहलस्य॥आकारितहलहलस्यपुत्रिचित्तेनलगिष्यसि॥१४॥=नवलतिकाप्रहारतुष्टयातत्किमपिहलिकस्नुषयाऽत्यद्यापियुवतिजनोगृहेगृहे[illegible]तंभ्रमति॥१५॥=

२५२ भावो रूपमाविर्भविष्यति। ।तत्र नायकयोः प्रागसंगतयोः संगतयोश्च संगतवियुक्तयोर्वा मिथो दर्शनश्रव
252 णाभ्यामवस्थिताभिमानजन्मा परस्परानुरागो वाभिलषणीयालिंगनादीनामनवाप्तो सत्यां समुपजाय
मानैः स्वेदैः स्वेदरुल्कंठादिभिर्व्यभिचारिभावैर्मनोवाग्बुद्धिशरीरारंभजन्मभिश्चानुभावैरनुबद्धः प्राप्तप्रप्रक
कर्षावस्थो विप्रलंभशृंगाराख्यां लभते। स च तुर्धा पूर्वानुरागो मानः प्रवासः करुणश्च। तेषु प्रागसंगत
योः पूर्वानुरागः पुरुषप्रकांडे यथा। हंहो मुक्तालतया विमोसितया विप्रलभ्यमानो मे। हंस इव दर्शिता
शो मानसजन्मा त्वयानीतः। अत्र पुंडरीकस्य महाश्वेतायां प्रागसंगतायां समुत्पन्नः संकल्परमणी २५२
योभिलाषस्तदनामावुक्तप्रकारेण प्रकृष्यमाणस्त्वयामेमानसजन्मा दूरं नीत इत्युत्तरकामावस्थया

=र्भगनानुरागो लज्जा उवीपनवमा आला· प्रियसखिविषमं प्रेममरणं दारुणमुनंतनमेकं १= अकस्मात्कृपणं क्षणप्रसारतमलीकवचननिर्बंधः उन्मत्तनसंतापः कुत्रकपदवी को ऽस्य· २= परिहासानजल्पति गृहीताविकुरति वृ·

प्रकाश्यते। सएव स्त्रीप्रकांडे यथा। दुल्लह जणाणुराओ लज्जा गरुई परवसो अप्पा। पिअसहि विसमं
प्रेम्मं मरणं सरणं णवरि एक्कं। अत्रापि प्रागेव देवसागरिकायावत्सराजे नुरागः प्रकृष्यमाणो मरणं शरण
मित्युत्तरार्धेन कामावस्थया कथ्यते। संगतयोर्मानः सनिर्हेतुर्यथा। अस्यक्कमूसणं खणपमिज्जणं अ
लिअवअणाणिब्बंधे उम्मच्छर संतावो पुत्तअ पअवी सिणेहस्स। अत्र प्रेमगतेः स्वभावकौटिल्याद्धेतुमंतरे
णोपजायमानो निर्हेतुरुच्यते। सएव सहेतुर्यथा। पडिउच्छिआ ण जंपइ गहिआ विप्फुरइ चुंबिआ रुसइ।
तुणिहं भुआ णवबहुआ कआवराहेण दइएण। यद्यप्यालिंगनादेर्मैतिनेत्यादिभिः प्रतिषेधो न विद्यते त
थापि तेदर्थोऽस्यैवेति मानलक्षणं घटते। संगतवियुक्तयोः प्रवासः सनवानुरागो यथा। प्रियमाधवे कि

लिता कथं तिरस्कृतं ... गाभवधूः कृतापराधेन दयितेन ५

२५३ मसिमप्यवत्सलानतुमोहमेवयमनंदयत्सुरा।अयमागृहीतकमनीयकंकणस्तवमूर्त्तिमानिवमहोत्सवःकरः।अ
253 त्रविवाहानंतरमेवमालत्याःकपालकुंडलयापहारान्माधवमालत्योरयंनवानुरागःप्रवासउच्यते।सएवप्रोषा
नुरागोयथा।त्वामालिख्यप्रणयकुपितांधातुरागैःशिलायामात्मानंतेचरणनिपतितंयावदिच्छामिकर्तुं॥अ
स्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यतेमेक्रूरस्तस्मिन्नपिनसहतेसंगमंनौकृतांतः।अत्रप्राचीनप्रणयकोपप्रस्ता
रुदनादिभिरनुरागस्यप्रौढिरवगम्यते।संगतयोरेवान्यतरव्यपायेकरुणः।सस्त्रीव्यपायेपुरुषस्ययथा।ध्रुवम
तीव्यपायादजस्यदुःखातिशयःकरुणउच्यते।सएवपुरुषव्यपायेस्त्रियायथा।हृदयेवससीतिमत्प्रियंयदवोच
स्तदवैमिकैतवं।उपचारपदंनचेदिदंत्वमनंगःकथमक्षतारतिः।अत्रानंगविषयेरतेःशोकप्रकर्षात्करुणः२ २५३

स्मिपाठः शुचिस्मितेकलितःकैतववत्सलस्त्वया।परलोकमसन्निवृत्तयेयदनामंत्र्यगतासिमामितः।अत्रैऽजम २

=रली गार्तमं द्दष्टोमुकरु छुक्का हलिक स्तुषायाः उद्दल तिनरवचं जनं नापि नस्मन्त्ये यशार्दितकनक्य ॥२॥ अथ मग्न हिल्याः समकं पस्पामी रे दरं कुर्वति ॥ नवबध्यासनोपं सर्वेवल्लकानुकाः ॥२॥

स्यारम्भायते। ।हीनपात्रादिषु चैतदाभासा भवंति।तत्रहीनपात्रेषुपुंसिप्रेमानुरागोयथा।कत्र्यलीगम्भसरि
घेऊरूरदूणहलिअसोएहारा।गल्लेलहराहरंजणंचंदिलस्ससेउल्लिअकरस्स।अत्रैवस्त्रियांमानोयथा
।पंढमघरिणीअसमअंउअपिंडारेदंकुणंतम्मि।एवबहुआइसोसंसतद्विविअवहूआमुक्का।तिर्यक्षुप
क्षिणिप्रवासोयथा।आपृष्ठामिव्यथयनिमनोदुर्वलाबासरश्रीरेत्यालिंगक्षपयरजनीमेकिकाचक्रवाकि।
नान्यासक्तोनखलुकुपितोनानुरागच्युतोवादैवाधीनःसपदिभवतोमस्वतंत्रस्त्यजामि।अत्रैववकारिणिकरु
णोयथा।नांतर्वर्त्तयतिधनस्तुजलदेष्वामंद्रमुद्रर्जितंनास्त्नात्सरसैःकरोतिकवलानावर्जितैःशैवलैः
।दानज्यानिविषममूकमधुपव्यासंगतविपुक्तयोर्वामिथःसमागमेप्रागुसन्नस्तदानीतनोवारस्याव्यःस्थायिभा

दीनाननोनूनं प्राणसमा वियोगविधुरस्तंबेरमस्ताम्यति॥ ॥अथ संभोगः॥ तत्र प्रागसंगतयोः संग१

२५५ वोभिलाषिणी यालिंगनादी नामवाप्तो सत्यां समुपजायमानैर्हर्षधृतिस्मृतिमतिप्रभृतिभिर्व्यभिचारिभावैः संसृज्यमा
254 नः सविभ्रमभ्रूकटाक्षविक्षेपालापसंभ्रमस्मितादिभिरनुभावैरभिव्यज्यमानः ईप्सितमासादयन् जिहानः प्राप्तप्रा
प्रकर्षारंभः संभोगशृंगाराख्यां लभते। स च तुर्धा। प्रथमानुरागानंतरो मानानंतरः प्रवासानंतरः करुणानंतर इति। तेषु
प्रथमानुरागानंतरो यथा। पाणिग्गहणे च्चिअ पव्वइए णाअं सहीहिं सोहग्गं। पसुवइणा वासुइकंकणम्मि ओसा
रिए दूरं। मानानंतरो यथा। उंघहरइ दइअगहिआहरोट्ठझिज्जंतरोसपडिराअं। पाणोसरंतमइरं च सअवणिअं
मुहं बाला। प्रवासानंतरो यथा। मंगलवलअं जीअंव रक्खिअं जं पउत्थवइआए। पत्तपिअंदंसणूससिअ २५५
बाहुलइआए तं भिण्णं। करुणानंतरो यथा। णासुअम्मि मुरविपिए दिट्ठो उणा पिअअमो जिअंतीए इअलं
=पाणिग्रहणे एव पार्वत्या ज्ञातं सखीभिः सौभाग्यं पशुपतिना वासुकिकंकणे दूरं ४= उद्वहति दयितगृहीताधरोष्ठक्षीयमाणरोषप्रतिरागं पानापसरन्मदिरं च सकाननिवाननिगं मुखं च बाला ५= मंगलवलयं जीवमिव रक्षितं यत्प्रोषितपतिकया प्राप्त=
=प्रियदर्शनोच्छ्वसितबाहुलतिकया तद्भिन्नं ६= नष्टे त्वयि तस्मिन्नपि प्रिये दृष्टः पुनः प्रियतमो जीवंत्या। इति लज्जावमर्षयुक्तस्यापि दमनसमाप्तिः ७=

नीतिविमोसेसुंठीरुताभावाः प्रेमसवज्ज्स्म अन्नमयनीव त्विघंतिमानसानिज्ञायतेनामिथुनानां।४=

ज्जाअ परिहासोतीए हिअएण संम्माइ। तेमी चत्वारोपि संभोगाश्चतुर्भिरेव विप्रलंभैः प्रकर्षमापद्यंते। ते
षु प्रथमानुरागेण यथा। इंदुर्यत्र न निंद्यते न मधुरं हूतीवचः श्रूयते नालापा निपतंति बाष्पकलुषा नोपैति का
र्श्यं वपुः। स्वाधीनामनुकूलिनीं निजवधूमालिंग्य यत्सुप्यते तत्किं प्रेम गृहाश्रमव्रतमिदं कष्टं समाचर्यते। माने
न यथा। रइविगाहम्मि कुंठीकआओ धाराओ पेम्मखग्गस्स। अणंमआइं वसिज्जंति माणसाइं णाइं मिडु
णाण। प्रवासेन यथा। शापांतो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गःपाणौ मासानेतानामय चतुरो लोचने मीलयित्ला।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तं तमात्माभियोगं निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चंद्रिकासु क्षपासु। करुणेन यथा। न मे स्व
लोकस्त्रिदिवात्स्मे हीयते म्रियेत नाग्रे यदि वल्लभोजनः। निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवत एव

२५५ 255 जीवति। तिर्यगादिषु चेतदाभासा भवंति। तेषु सरीसृप मृगयोर्यथा। मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्त-
मानः। शृंगेण संस्पर्शनिमीलिताक्षी मृगीमकंडूयत कृष्णसारः। पशुपक्षिणोर्यथा। ददौ सरः पंकजरेणुगंधि गजाय
गंडूषजलं करेणुः। अर्द्धोपभुक्तेन बिसेन जायां संभावयामास रथांगनामा॥ किन्नरेषु यथा। गीतांतरेषु श्रमवारिलेशैः
रीषत्समुच्छ्वासितपत्रलेखं। पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषः चुचुंब। तरुषु यथा। पर्याप्तपुष्पस्तव-
कस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः। लतावधूभ्यस्तरवोप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबंधनानि॥ विप्रलंभचेष्टासु प्र-
थमानुरागे स्त्रिया यथा भ्यः। लतावधूभ्यस्तरवोप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबंधनानि॥ विप्रलंभचेष्टासु प्रथमानुरा-
गे स्त्रिया यथा। पेंछइ अलद्धलक्खं दीहं णीससइ सुण्णअं हसइ। जह जंपइ अप्फुडं तह से हिअअट्ठिअं किंपि। पुं २५५
-पेशो भजय्वभएं दीर्घं निश्वसिति शून्यं हसति। यथा जल्पेस्फुटार्थं तथास्या हृदयस्थितं किमपि। १२

॥ तावत्सोतेन सुंदरि तया भी एतः सुमहिलो हलिकपुत्रः । यथास्मत्कामिण्या अपि दोसं नाप्यपाम तिपूर्न्नं ॥ १ ॥ कर्पूरकुंकुमकावन्नकीसा अपत्सपा कृतापवाधेन । अंआपितकृत्प्रामृजा वितानिदिवसेन लिखिता ॥ २ ॥ अविभाविनजनितमुखं तस्य चमत्कारितविमलचंद्रोपंतं ज्ञा —
॥ नमाधिरोपयर्भरतमन्य कृतलक्ष्मीहृदयं ॥ ३ ॥ प्रियसंस्मरणप्रसावर्तमानबाष्पधारानिपातभीतया । दीयतेवक्रग्रीवया दीपकः पथिकजायया ॥ ४ ॥ मध्याह्नप्रस्थितस्या पियोग्रेपथिकस्याहृदनितसंतापं । हस्यास्पिनजायामुखमृगांकज्योत्स्नाजलप्रवाहेन ॥ ५ ॥ अनं

सोयथा। सोतुह कएण सुंदरि तह सीणो सुमहिअलओ हलिअउत्तो। जह से मच्छरिणीअ विदो च्चंज्ञा आइ पडिवसं। माने स्त्रियायथा। कं सुज्जु आवराई सा अज्जे तएक आवराहेण। जं भाइ अरुकवपलो अ इ आ इँदि अहेण सिक्कविआ। पुंसोयथा। अ विभाविअ र अणि मुहं तस्स असेच्चारिअ विमलचंदुज्जो अं। जाअं पिआरोहे वहुंताणुअ सेमृढलकं वहिअअं। प्रवासे स्त्रियायथा। पिअसंभरणपअोहंतवाहधा राणिवाअभीआए। दिज्जवंक गीवाइ दीवओ पहिअजाआए। पुंसोयथा। मज्झण्हपत्थिअस्स विगिह्ले प हिअस्स हरइ संतावं। हिअअ ट्ठिअजामुहमिअंकजोण्हाजलप्पवाहो। करुणे स्त्रियायथा। णिवारिअ पसारिअंगीरअभरिउप्पेह पइस्सवेणीबंधा। पडिआउरसंदाणिअ महिअलचक्कलइ अत्थएणीजण

अतन्त्रभिमुखंवरस्तेजापाश्रेत्येगृहेहलिकपुत्रः। उक्षिमनिम्नीवरमितस्यानानिमेषध्नद्ः१२ अंगंअद्यालकं ४२

२५६ अस्सुआ। पुंसोयथा। अंकुतोत्तंठज्जइज्जासुमोघरेहलिअउत्तो। उक्तिवृत्तणिहाणाइवरमिअहुाणाणिपेकंत
256 तो। ।एवमन्याअपि। करुणवर्जंस्त्रियायथा। सोधादुट्ठिजतेत्यजतुपवनेहुष्टिमभामैदेवीहुराअस्यत्रिचित्रके
लिसदनेबेषंविषंमन्यते। आस्तेकेवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातलेसंकल्पोपनतेसदाहृतिरसायत्ते
नचित्तेनसा। स्त्रियाएवप्रथमानुरागवर्जंयथा। तिष्ठद्वारिभवांगणेव्रजवहिःसद्येतिवर्त्मेक्षतेशालामंचतमं
गमंचवलभीमंचेतिवेश्मांति। हूतीसंदिशसंदिशेतिवहुशःसंदिश्यमास्तेतथातल्पैकल्पमयीवनिर्घृणय
थानांतेनिशागच्छति। प्रथमानुरागवर्जंपुंसोयथा। रम्यंहुष्टियथापुराप्रकृतिभिर्नप्रत्यहंसेव्यतेशय्योपात २५६
विवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निद्रएवक्षपाः। दाक्षिण्येनददातिवाचमुचितामंतःपुरेभ्योयदागोत्रेषुस्खलितस्त

दाभवतिचव्रीडाविलक्षस्थिरं॥पुंसएवमवासकरुणोयथा॥सीताविश्रमयतोनिरीक्ष्यहरतेदृष्टिंझटित्याकुला
मन्योन्यार्पितचंचुदत्तकररौः पारावतैर्भूयते। इंदोर्दूरतएवनश्यतिविशत्यंतर्गृहंदुःखितः प्रच्छाद्याननमंचले
नरजनीष्वस्तत्रपंरोदिति। संभोगचेष्टासुपूर्वानुरागानंतरंचुंबनंयथा। आअरपणामिस्रोठुंअद्यडिस्रणासं
असंघलिअणिडालंवणघअलुप्पमुहीएतीएपरिउंवणंभरिमो। अत्रैवालिंगनंयथा॥तीवमवणेइनत
हाचंदनपंकोविकामिमिढुणाणं। जाहहूमहेगिह्मेअंगोणालिंगणासुहेल्ली। मानानंतरंचुंबनंयथा।
जहजंहसेउंबइमसुभरिआइणिहुवणोदइअो। अद्धीइउवरिउवरितहतहाभुस्माइंविगलंति। अत्रैवा
लिंगनंयथा। माणदुमपरुसपवणस्समामिसव्वंगणिवुदिकारस्स। उवऊहणस्सभेहूरइणाउंअपुव्वरंग

=आनन्द्रअणामितेोष्ठं अप्रघटितनासमसंघटितललाटं। वर्णघनाजिमसुरवास्तस्याःपरिचुंबनंतस्मरामः॥५= तापमपनयतिनतथा चंदनपंकोपितथा कामिमिथुनानां यथा ग्रीष्मे अन्योन्यालिंगनसुखकेलिः॥ = यथायथास्याःपरिचुंबन=
=तिमनुभवितानिनिधुवनेदयितः अद्वीणुपर्युपरितथातथाभिन्नानिगलंति॥२= मानद्रुमपरुषपवनस्यमातुलानिसर्वांगनिर्वृतिकरस्य उपगूहनस्यभवन्तिनाटककपूर्वरंगस्य॥१=

मातानिवमाकपोले अथापि नवरंतमंडलं बाला उद्भिन्नपुलककवति वेष्टमविगतं वसौ दिवनाकी ॥३॥ पश्चनोपेक्षितनवकांमवले स्थगयस्मितदंतमंडले अक्रु चडुकानकंमामवजु पुत्रिजनहासिनं गुणाकः ॥४॥ दंतक्षतंकपोले कचग्रहो केकितस्वधमिकः पाप...र्लनपी

२५७ स्स। प्रवासानंतरं चुंबनं यथा। केन चिन्मधकरमुल्लवणाणंगं बाष्पतममधिकं विरहेसु। ओष्ठपल्लवमपास्यमुह
257 नेसुभ्रुवः सरसमक्षि चुचुंबे। करुणानंतरमालिंगनं यथा। चंद्रापीडं साचजग्राह कंठे कंठस्यानं जीवितं च प्रपे
दे तेनाप्येवं। सासमुल्लासलक्ष्मीमिंदुं स्पष्ट्वा सिंधुवेलेव भेजे। प्रथमरागानंतरं दशनक्षतं यथा। णसंवसाक
वोलेअज्ज वितुह दंतमंडलं बाला। उब्भिन्नपुलअपरिवेढपरिगअं रकवइ वराई। तदेवमानानंतरं यथा। पवण
वेल्लिअसाहुलिथएवसुहिअदंतमंडलेऊरु। चडुआरअंमाकुपुत्तिजणहासणकुणस्स। प्रवासानंतरं दं
तक्षतादयो यथा। दंतक्कवअकवालेकअमाकुवेल्लिओ अधम्मिल्लो। पडिद्युम्मिराअदिट्ठी पिआगमं
साहइबहूए। प्रथमानुरागानंतरेन खक्षतं यथा। अज्जाइणवणहकवणिविकवणेगरुअजोवणुं
२५७

पयन थी ओ स पुगआ स्तु स्तुकु लिमाक्षी धुलुजित चिकुराक्ष्कु पुकपामितली जख्सुकामः प्रियास्तु स ज्ञा स्तु धावमति ॥ १ ॥ मौ छम हिज्जानां पुलस्तु विक्षितं तवच्छेत्सु वयमिति पय दक्षिशितं तवबद्धानां नच्छ तिं ददाति ॥ २ ॥ हंहो कर्णेढ्ढी नाम णामि कुभगक्षिम सीमा
नियस्य निर्जन पायदेकं पुकपमपि पुरुषेत्र्य थो ति ॥ ४ ॥ गोपाविषमावृतात् छले नालोकसि अन्य मुक्तः । अतुकंपानिर्दयं तेनापिसागाढमुपरूढा ॥ ५ ॥ अपापि क्षेपजलार्द्रितं प्रक्षायतेन तस्मो हलिक स्नुषायाः फलगुत्सवकार्ड मोमछज्जल स्याः स्तनोपभोग ॥ ६ ॥ गाः मो

गं ॥ पडि माग अ णिअ ण अणुप्पलंचिअं होइ थणवट्टं । अत्तैव पुरुषायितं यथा ॥ दखे विरारुजु अलासुम
उलि अच्छी सुललि अविहुरा सु ॥ पुरुसाइरी सु कामो पिआ सुसज्जाउ हो वुसइ ॥ सर्वे सर्वत्र यथा ॥ पो ढ महि
लाण जं जं सुह सि कि व अंत वण सुहावेदि । जं जे ण अ सि कि व अं ण व बहु ण तं तं धि इ दे इ ॥ विप्रलंभ परी ष्ठि
ष्वभियोगतः प्रेमपरीक्षा यथा ॥ हंहो कसुली णा भणामि रे सुह अ किं पि मा झूर ॥ णिज्ज ण पारद्धी सु कह हं पि
पुस्से हिं लद्धो सि ॥ प्रत्यभियोगतो यथा ॥ गोला विसमो आ रच्छ लेण अप्पा उरम्मि से मुक्को ॥ रच्छ अणु अंपा सि
हो संतेण वि सा गाढ मुवऊढा ॥ विषहरणेन यथा ॥ अज्ज वि से अ जलोल्लं पच्चाइ ण तीअ हलिअ सोल्ल
ए ॥ फग्गुच्छ ण चिक्खिल्लं जं तइ दिसं थणुच्छंगे ॥ विमर्शेन यथा ॥ ततो च्चिअ णा ति के हा किअ संत्तित हिं त

२५८ हिं समत्थं ति। किं मसे माउच्छा एक्कजुआणोइ मो गामो। बहुमानेन यथा। तेंणाइ रणवलआएदिस्सो पहरो रमीअथ
258 णं वेहे। गामतरुणी हिं अज्ज विदिअहं परिगालिआ भमर्। श्लाघया यथा। सांतइ सहत्थदिस फग्गुवणाकहं मंथए
छंगे। परिकुविआइ व सा हइसलाहरी गामतरुणीणं। इंगितेन यथा। जं इसोणावल्लह चिणामम्माहणेण तस्स सहि
कीस। होइ मुहं ते रविअरफंसविसदं व तामरसं। इतसंप्रेषणेन यथा। सेंउ ह्लिअमसद्वगीणाम प्पाहणेण तस्स सु
हअस्स। हुरंअ थाहेंती तस्से अघाणगणं पत्ता। इतप्रश्नेन यथा। कंहणुगआ कह दिट्ठी किं भणिआ किंच तेण प
डिवअणं। एअं चिअ ण समप्पइ पुणरुत्तं जंपमाणीए। लेखविधानेन यथा। विविरिमिसकरंगुलि परिग्गह कव २५८
लिअ लेहणीमग्गो। सोत्थि च्चिअ ण समप्पइ प्रियसहि लेहम्मि किं लिहिमो। लेखवाचनेनेन यथा। श्रीत्यास्व

लीलायितेनाभिवसनेन स्फुटतां राधिकायाः स्तनपृष्ठे हरेः प्रथमसमागमसाध्वसमसं नेवैपनमशीजो हस्ताः ॥ किंकिं ते भणितमासनेसखी भिरितिपृष्ठायामाकुञ्चायाः प्रथमोक्तदोहदिन्याः ... पलंदयितंगतादृशि ॥ हुंहुं हे भण पुनर्नस्वपितिक वोनिकालविशेषं ... हृदयम्

स्तिपदं विलोकितवतीस्थानं स्कृतं तुष्टयापश्चाज्ज्ञातमनुक्रमेण पुरस्तत्तावकं नामकं। तन्व्यासंमदनिर्भरेणमन

सा तद्वाचयंत्या मुहुर्नप्राप्तो घनबाष्पपूरितदृशा लोकेपिकं वग्रहः॥ संभोगपरीष्टिषु प्रथमानुरागानंतरे साध्वसे

नपुंसो यथा। लीलाइ ओणिअसणेण कवुउतं राहिआइ थणवट्टे। हरिणो पढमसमागमसज्झसवेरेहिं वेविरो

हत्थो। अत्रैव दोहदेन मुग्धाय यथा। किंकिं दे पडिहासइ सहीहिं इअ पुछिआए मुद्धाए। पढमुल्लअदोहलिणीए ण

वरि दइअं गआ दिट्ठी। अत्रैव प्रगल्भायाः प्रियवाक्यवर्णनं यथा। हुंहुं दे भणसु पुणो ण सुअं ति करेइ कावि कवें। घ

रिणी हिअ सुहाइं पराणो कस्से भणंतस्स। मानानंतरे स्त्रियाः कैतवस्वप्नं यथा। भरिमो से सअणपरंमुहीए विअलं

तममाणापसराए। कइअवसुत्तुव्वत्तणथणहरप्पेल्लणसुहेल्लिं। स्त्रिया एव सखीवाक्यस्याक्षेपेण यथा। भिउ

= कुटी मंमलोकयिष्ये निर्भर्त्संयिष्ये पराङ्मुखी भविष्यामि यद्भणति तत्करिष्ये सखि यदि तं प्रेक्षिष्ये ॥१॥ अकस्मादागतहृदयेव हृदयादपि तेन पुरतः ... स्फुरति विगलन्नखरसविकसितम् ॥३॥ = ... मितापसे गते पत्यौ ... अहं ... पतिके व =
= ... समुपवासीव ॥४॥ भविष्यत्पथिकस्य जाया आ ... मजीवधारणरहस्यं पृच्छन्ती भ्रमति गृहाद्गृहं पथिकविरहसहिष्णवः ॥५॥ एकोपि कालसारो न ददाति गंतुं प्रदक्षिणं वलन् किं पुनर्बाष्पाकुलितं लोचनयुगलं मृगाक्ष्याः ॥६॥ =

२५९ ऊँहिं पलोइस्सं णिम्मच्छिस्सं परंमुही होस्सं। जं भणइ तं करिस्सं सहि ओ जइ तं ण पेच्छिस्सं। न स्यादेव तदनुष्ठानवि
259 घ्नेन यथा। ग्रंथिमुद्ग्रथयितुं हृदये शेखो ममसः स्पृशति मानधनायाः। भ्रूयुगेन सपदि त्रतिपदे रोमभिश्च समम एव विभेदः
। प्रवासानंतरे स्त्रिया यथा। अत्थक्कागअ अहिअ एव हु आदइ अउम्मि जेण पुरओ। ष्फुरइ विअलंतां णहरिस विसद्द
णवलआणं। अत्रैव स्त्रीपुंसयोर्यथा। रंभिऊण पई म्मि गए जाहे अवगूहिअं पडिणिउत्तो। अहअं अपउत्थपइअ घ
तक्खणं सोपवासिव्व। सामान्यत एव प्रवासत्साध्वसेन स्त्रिया यथा। होंतपहिअस्स जाआ आउच्छणजीवधारण
रहस्सं। पुच्छंती भमइ घरं घरेण पिअविरहसहिरीओ। प्रवासविलंबेनैव पुंसो यथा। एक्को वि कालसारो ण देइ २५९
गंतुं पआहिणवलंतो। किं उण बाहाउलिअं लोअणजुअलं मअच्छीए। परिहारो खेदादिभिः स्त्रिया यथा। गह्वा

= आर्द्रीभवत्स्वेदमंगं जलखे वेपते जघनं गलति त्वरितो हस्तः प्रियागमे पुष्पवत्याः। २ = किं न भणितोऽसि बालक ग्रामणीदुहित्रा गुरुजनसमक्षं अनिमिषवक्रपक्ष्ममाननननयनार्धदृष्टैः। ३ = अहं त्वया हं कुपिताउ पगृहीत्वमां किं मुधा प्रसादयसि तव मन्युसमुत्पन्नेन मम मानेन

ओइ सेअं अंगं ऊरू वेवंति कुबलो गलइ। हुहुहुए लेहि अ अं पिआगमे पुप्फुइआए। करुणानंतरेणुं सो यथा। करस्प
र्शारंभो सुलकितपृथुरोजकलशेश्रमांभो वा माईव हनि मदनाकृत सुभगं। विभोवीरं वा रक्षत समयिको हृत्वनवि
धेस्तनैभस्मस्नानं कथमपि समामं विजयते। विप्रलंभनिरुक्तिषु प्रथमानुरागे प्रतिश्रुत्यादानं यथा। किं ण भ
णिओसि बालअ गामणिधूआए गुरुअणसमक्खं। अणिमिसवंकवलंतवअणणअणद्धदिट्ठेहिं। अत्र
वक्रेक्षितादिभिः प्रतिश्रुत्यालिंगनादयः स्त्रीभयादिभिर्न दीयंते। माने विसंवादनं यथा। ओल्लसु अण्णाहं कु
विआउवहू अ सु किं मुहा पसाएसि। तुह मण्णुसमुप्पण्णेण मज्झ माणेण णवि ण कज्जं। अत्र मानिनी पूर्वमा
लिंगनादीन्निषिध्य पश्चाद्यथा वस्त्रयच्छेति यथा कश्चिद्दृष्टशतदास्यामीति प्रतिश्रुत्याप्यभिरधिकं शतं

= ध्वनिसोपि प्रोषितं अहं कुपिष्यामि सोप्यनुनेष्यति इ निफलति कस्यापि मनोरथानां मालाप्रियतमे· २ – समसौख्यदुःखसमवर्धितयोः कालेन रूढप्रेम्णोः। मिथुनयोः म्रियते यत्तन्ननु जीवति इतरन्मृतं भवति· ४ – दृष्टा यन्न दृष्टा आलपिता यन्नालपिता उपका

२६० प्रयच्छति न त्वष्टोशतानीति। तदेतद्व्यलीकविप्रयोगादिभिरालिंगनादीनां निरर्किरणमयथावसरदानत्वाद्वि
संवादनमेवोच्यते। प्रवासे कालहरणं यथा। एहिइ सो पउत्थो अहअं कुप्पेज्ज सो अणुणेज्ज। इअ अफलइ कस्स
वि मरणोरहाण मालापिअअमम्मि। अत्रालिंगनादीनां व्यक्तैव कालहरणप्रतीतिः। करुणे प्रत्यादानं यथा।
समसोक्खदुक्खसंवड्ढिआण कालेण रूढपेम्माण। मिहुणाणं मरइ जे तं खु जिअइ इअरं मुहं होइ। अत्र
सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकूलतां। पुनरकांडविवर्तनदारुणः प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो मे
रुजं। इत्ययमर्थः संबध्यते तस्य च प्रत्यादानमेवार्थो भवति। प्रथमानुरागे वचनं विविधं यथा। दिट्ठा एजं समादि २६०
ट्ठो आलविआ एजं ण आलत्तो उवआरो जं ण कओ तं चिअ कलिअं छइल्लेहिं। अत्र व्रीडादिभिर्देशनादि

260

=गुंरंतिरीर्घश्वासान्कुरंतिनभवंति विरहकर्मिताः धन्यायासांपृथुवल्लभयुक्तोनलः १ ~कदाआगनः प्रियेऽ५ैपुत्रिअपेनिकातिकत्रिदिनानिभवंति एकएलावन्मात्रेभणितेमोहंगतावाला २ ~आपातभयंकरमेवनभवतिदुःखस्सदानाणंभीवूणं

भिर्वलुमालिंगनादिभि विकृतदैर्मानवतीवंच्यते· प्रवासेध्याविधंयथा· कँदआगओपिओअज्जपुत्तिअज्जेणकादिव

भिर्वचनाभिर्वैविध्यंप्रतीयते। मानेविरुद्धंयथा। णंमुअंतिदीहसासेणरुअंतिणहोंतिविरहकिसिआओ। धण्ण
आताओजाणंबहुवल्लहवल्लहोनतुमं। अत्रेर्ष्यायितादिणाहोंति। एक्कोएहहमेत्तोभणिअंमोहंगआबाला
। अत्रएकस्यापिदिवसस्यवर्ण्यमानतयाप्रियालिंगनादिवचनेयाविशेषतोदैर्घ्यंप्रतीयते। करुणेनिषिद्धं
यथा। ओवाअमअअरंचिअणाहोइदुक्खस्सदारुणस्स[illegible]णं। णइजिअंतीएमएदिट्ठंसहिअंअतुहइ
अंअवसाणं। तदेतद्गामविषयंसीतायाश्चिराशंसितसमागमसुखाभिव्ययायहल्पवचनंकरुणमितिनि
षिध्यते। प्रथमानुरागेणसहरागायथा। सामइइत्तस्सणहाउंअणुमोत्तेसाविसेमुघहइ। थणवट्टभिउणवि
लुलिअकल्लोलमहग्घिएसलिले। अत्रसुहृदयोरप्येककालमन्योन्यानुरागः प्रतीयते। तत्रैकालावणप

=मातुलानि हृदयमिव पीनं तेन मृगनाभमज्जमानाया: स्नान हरिद्राकडुकं अनुक्तो नो जयं पिबता ।१८ सत्संजाताग्रियं कुंसह योजने युज्यते रागः। क्रियतां न सांभणिष्ये मरणमपि आपनी पमस्याः।१९ गृहपतिसुतेन समं सममली कं या किं विचारेण नेन भमामारालिक

२६१ दिनारज्यते। द्वितीयस्तु स्नेहादिनाऽऽस्यत इति। तत्रैव पथ्याद्यथा। मं मिहि अत्रं वृपी अंते राजुवाणेरा
मज्जमाणए। राहाणाहलद्दाकडु अंश्र ण्णु सोत्तजलं विश्रं तेण। अत्रैकस्यानुरागदृष्ट्वा पश्चाद्द्वितीयोर
ज्यते। तत्रैवानुरूपो यथा। सं चं जाणाइ दहुं सरि सम्मि जणम्मि जुज्जए राओ। मरउ ण तुम भणिस्सं मर
णं पि सलाहणिज्जं से। अत्र न केवलं लावण्यादिनैव रज्यते। किं तर्हि अनुरूपविषयिणाऽभिलाषेणा
ऽपीति प्रतीयते। तत्रैवानुगतो यथा। गं हवइ सुएण समं अंस च्चं अलिअं व किं विआरेइ। धण्णाइ हलि
अकुमारि आइ ठाणम्मि जणवाओ॥ अत्र यद्यपि सौभाग्यादिप्रसिद्धिकृतमानुरूप्यं न विद्यते तथापि २६२
स्त्रियाऽऽत्मप्रार्थनमगर्हितत्वादनुगतमेव भवति। सोऽयं करणसाधारणसाधनोऽसन्निपक्ष उक्तः। भाव

-पादपतनानंतुष्येसभमपकास्त्वनार्चितयानां॰दर्शनमात्रप्रसादनशीले अथवाबहूनांमौग्ध्यानां॰२ -कावरणगृहीतोपिमयामानएवमेवयत्सम्पन्नतः॥अकस्मात्कुपितांकोपितनयतन्मस्तकेपततु॰४ -पचनास्तुज्जागवकोपचनासिमेप्रेमानः॥मआयचाउकं पमना

साधनपक्षेतुसर्वत्रसहार्थोदिविशिष्टोरतिदीप्तिर्वानुरागशब्देनोच्यते।प्रथमंचोपजायमानत्वादयंप्रथमानु
रागइतिप्रथमतोमानेः॥मान्यतेयेनेतिपथा।पा॰अपडरणाणमुहूरहे सवेल्लामोडि अच्छिअच्छाणा।इंसराणमेत्तपास
ज्जारिखुंकाबडुआरासोकवाराः।अत्रमानपूजायामितिधातोःस्वार्थेणिजंताणिचियजिचमानइतिरूपं
।सहिप्रेयांसमस्याःपादपतनादिपूजायांप्रयोजयति।येप्रियत्वेनमन्यतेयथा।कोरणागहिओविमएमाणे
एमअजंसमोसरिओ॥अत्थकपुल्लिअंकोल्लनुज्झतंमत्थएपडउ॥अत्रमनज्ञानेइतिधातुःतथाहि।म
नंप्रियत्वेनमन्यमानात्तदपहारिणेःकोल्लापकापिमानिनीकुप्यति।यःप्रेममनुतेयथा।जंत्थणाअज्जाग
रओजत्थाणाईसाविरूरणंमाणं।सब्भावचाडुअंजथाणात्थिएहोतहिंणात्थि।अत्रमनुअवबोधनेधातुः

कुपितासस्आमाक्नेमपिवभूतंमानस्तवकेभेयकाष्ठिताइस्पसाव्ःश्रेमाभ्यात्तसघभाःअवर्ततिमन्युः॥२ स्यापीनेम्पिग्रियगतमेयाप्तेपिक्षणेनमंडितआत्माःकुःपितप्रोषितपतिकांभगिनोधिनीकंस्यापसंसा॰६

२६२ मानेनहि प्रेमास्तिनास्तिवेतिजनःबुध्यते।तस्यचकरणभूतस्यापिप्राधान्यादत्रकर्तृत्वोपचारः।तद्यथा।प्र
स्तापश्यतिनोचक्षुर्दृष्टिः सारस्वतीहिसेति प्रेममिमीतेयथा।कुविव्त्राअसच्चहासात्तमेविवहुआणाव
रमाणकवलणो।पाअडिअहिअअसारोप्रेमासंघारिसोपअहंईमसा।अत्रमाङ्मानइतिधातोःकृत्य
ल्युटोबहुलमितिकर्त्तरित्युट्।कोसावनुमानइतिभाष्यप्रयोगात्।तेनचयद्यपिकरणभूतेनैवात्मनि।रु
क्मिण्यांचप्रियप्रेम्णाःपरिमाणंसत्यभामाप्रत्याययतितथापिरूपवदिहाप्ययंकर्तृत्वेनोपयुज्यते।प्र २६२
वाम्येवसतइत्युपलक्षणेनात्मानमंगनाभूषयतियथा।साहीरणोविपिअअमेपमेविठ्ठणाणमंडिओअ
प्पा।दुक्खिअपउत्थवइअसअज्जिअसंठवंतीए।अत्रवसज्जाच्छादनरत्यस्यप्रस्मरतीत्यादिवन्नि

१ विरहनजः समुत्रेआधावं धेनवज्ञभजनस्य एकयामभवासोमानर्मवणंविसेषयति १ आलोकयन्दिशाभसजंभव्रगायन्नुत्सुगन्मतन्तुसमधिकर्किनेनओविनेन २ संजीवनौषधिविषस्तुगस्यवभासनम्माभावा अश्रूर्णगानदर्शनकंगणनजीविनांस्तुवां ५

पेधार्थ्यप्रपूर्वं स्पघञ्जिचप्रवासइतिरूपंनिरूप्यते।युवानः प्रियासंनिधौनवसंतियथा।विरहाणलोसहिज्ज
इ आसावधेणदुल्लहजणस्स।एक्कग्गामपवासोमाणमरणंविसेसेइ।अत्रहूरस्थयोरिवांतिकस्थयोरपिसं
निकर्षाभावात्प्रवासोभवति।उत्कंठादिभिश्चेतोवासयतियथा।आलोअंतिदिसाओससंतजंभंतगंतरो
अंतामुज्झंतपडंतहसंतपहिअकिंतेणपउत्थेण।अत्रोत्कंठादिभिर्वासितेचेतसिशून्यावलोकनादयोनु
भावाजायते।प्रमापयतियथा।संजीवणोसहिम्मिवपिअस्सरक्खेइअणण्णवावारा।सासूणवृत्तदंसणकं
ठागअज्जीतिअंसेरहं।अत्रप्रसादंकरोतीत्यादिवत्प्रमापणोपक्रमोपिप्रमापणमुच्यते।करुणाक
रोतेरत्वभूतेपादानार्थेकुरुतेमहर्षीयथा।विंभलिअविअविअणंनकरणपच्छतरामभराण्णा

[illegible]

= पृथिव्यामविष्यतिपतिर्भुवपुरुषचंचला राज्यश्रीः। कष्टंनन्नमैवेदं निःशामान्यमुपक्षिप्तंवैधव्यं॥ २२

२६३ सं। जरा अतओर्णं एण वरं लब्धं मुच्छाणिमीलिअच्छी अस्तुहं। अत्र सीतायाः पतिशोकप्रकर्षेणाभूताम्
र्छोत्पद्यते। उच्चारणार्थत्वे कुरुते विलापं यथा। पुँहवी अहो इहि पइ वुक्कुपुरि सविसेसचंचला अ सिरी। क
263 हनामहच्चिअ इमं णिसामसं उवहिं अवेहचं। अत्र प्रगासदुःखेन सीताविलपंती समुच्चरति। अवस्थापना
र्थत्वे कुरुते साहसे मनायथा। इयमस्यपतेगवत्मना पुनरं काश्रयणी भवामि ते। चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रि
ययावन्हविलुप्पसे दिवि। अत्र रतेः कामशोकेन मरणसाहसे मनोवस्थाप्यते। अभ्यंजनार्थत्वे करोति चित्तं दु
खेन यथा। दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते वहति विकलः कायो मोहं न मुंचति चेतनां। ज्वलति च २६
तनूमंतर्दाहः करोति न भस्मसात्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृंतति जीवितं। अत्र रामादेः दुःखेन विस्तमध्य

ज्येतोसंभोगमिकेरुक्तिषुप्रथमानुरागानंतरेपालनार्थीयथा। दृष्टाहृष्टिमधोदधांतिकुरुतेनालापमाभाषिताश
य्यायांपरिहृत्यतिष्ठतिवलादालिंगितावेपते। निर्यातीषुसखीषुवासभवनान्निर्गंतुमेवेहतेजातावामतयैव
संप्रतिममप्रीत्यैनवोढाप्रिया। अत्राप्रागल्भ्यवामताभ्यामननुकूलायामपिनवोढायांगमिछोनुहस्यारतिः पा
ल्यते। मानानंतरेकौटिल्यार्थोयथा। पादेमूर्द्धितामत्रतामुपगतेकर्णोत्पलेचूर्णितेछिन्नेहाररत्नगुणेकर
तलेसंपातजातव्रणे। अप्राप्तप्रियताउनव्यतिकराहंतुपुनश्चैतसावांछंतीमुहुरेणशावनयनापर्याकुलारो
दिति। अत्रप्रेम्णाः स्वभावकुटिलत्वान्मानवस्याः कचग्रहणेनयत्पादताडनादिरूपाः कुटिलाएवजायंते। प्र
वासानंतरेऽभ्यवहारार्थोयथा। वसिष्ठधेनोरनुयापिनंतमावर्तमानंवनितावनीतात्। ययौनिमेषालसप

२६५ क्ष्मपंक्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्यां॥ अत्र उत्तरार्द्धे उपोषितस्यान्नोपयोग इव प्रियालोकजन्मापि वृत्तेरभ्यवहारः क-
264 थ्यते॥ करुणानंतरे नुभवार्थो यथा॥ अणुमरपत्थिआए पच्चागअजीए म्मि पिअअम्मि विहवमंडणं कुलबहूअ सो-
हग्गं अंजाअं॥ अत्र यथेयं मत्स्मारणाभूतैव मस्या अहमपि जीवितमेवेति पत्यावि स्रम्भजो रागः पूत्याः पुनः प्रेयापि यत्सं-
गमो मयाभिलषितः सोयं जीवंस्यैव जीवितेश्वरः समासादित इति विस्रंभादति सुखमेवानुभूयते॥ अत्र प्रथमानुरागा-
नंतरे संभोगः संक्षिप्तो यथा॥ अपेतव्याहारं धुतविविधशिल्पव्यतिकरं करस्पर्शारंभप्रगलितदुकूलांतशयनं
मुहुर्बद्धोत्कंपं दिशि दिशि मुहुः प्रेरितदृशोरहल्यासुत्रामणोः क्षणिकमिह तत्संगतमभूत॥ अत्र संक्षेपो निगदेनै- २६५
व व्याख्यायते॥ सख्य मानानंतरे संकीर्णो यथा॥ अणुणिअखणलद्धसुहे पुणो वि संभरिअमण्णुदूमिअविहलो॥

॥ग्दमाणलवईणा चिरेण पअणग रुओ पसप्पइ रोसो॥ अत्रावस्थितनाम्नइ सञ्चरतिर्व्यलीकस्मरणादिभिः सकीर्यंते
॥प्रवासानंतरसंप्रर्णो यथा॥ शापांतेमिमुज्ञ। शयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौमासानेतानगमय चतुरोलोचनेमीलयित्वा
॥पश्चादावाविरहगुणितंतंतमात्माभिलाषनिर्विश्याव:परिणतशरच्चंद्रिकासुक्षपासु॥ अत्रामुना विरहिवाकोनाpi
पिनिर्वक्ष्यावइतिमेविप्रलंभालोपाधिःप्रवेशानंतरेप्पविरुद्ध्यमानेनतंतमात्माभिलाषमित्यादिना तदानीं तनमोगस्य
स्यसंपूर्णत्वंवर्ण्यते॥ करुणानंतरेसमृद्धि यथा॥ तेर्ष्यितोपप्यतिकस्वेजह्रुकन्याशार घोदेंह सागाद मरगणान
लेख्यमासाद्य सद्यः॥ पूर्वाकाराधिकचतुरया संगतःकांतयासौ लीलागारेष्ववसत पुनर्नंदनो भ्यंतरेषु। अत्रेन्द्र
राद्वैनैदुमतयजयालोकांतरप्रत्युज्जीवनेनसंभोगसमृद्धिःप्रतिपाद्यते। प्रथमानुरागानंतरेसहार्थान्वयोयथा।

=मुखपेशकः प्रतिक्लस्थाःसापिनवुं प्रियरूपस्पर्शानोन्मीलिकाः भावपिक्तार्थैः किंप्रियीमपुरुणसहिलमितिमन्येते ।। १०

२६५ मुँह पेच्छ ओ पई सेसा वि हु पिअस्स अहं सराम्मर आ।। दो वि कअत्था पुहविं अपुरिसमहिलं ति मसंति ।। अ
त्र पर्वादूई रंजयत्यर्थः। उत्त राई रा जयत्यर्थः। प्रथमानुरागे सह सिद्धभावेन सिद्धस्तदनंतरे पितथै वानुवर्त्ततं। तत्रै
265 व पश्चादर्थान्वयो यथा।। अद्यप्रभृत्यवनतांगि तवास्मि दासः क्रीतस्तपोभिरिवादिनिं चंद्रमोलौ।। अद्राय
सा नियमं जं क्लमम्मुत्ससर्ज क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते।। अत्र रंजयत्यर्थः प्रथमानुरागे पुंसि पश्चाद्भावेन
सिद्धस्तदनंतरेपि तथैवानुवर्त्तते। अत्र वानुरूपार्थान्वयो यथा।। शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधि
मनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ।। अत्र रा २६५
जसिद्धिस्तदनंतरेपि नथैवानुवर्त्तते तत्रैव गतार्थान्वयो पथा।। स्थानेन नपोदुश्चरयेतदर्थमपर्णया पेलपयाभि

नमं।। यादृशमप्यसलभेत नारी सास्यात्कृतार्था किमुतां कशय्यां।। अत्र पूर्वार्द्धे रंजयत्यर्थः प्रथमानुरागता
र्थत्वेन सिद्धस्तदर्थवानुवर्त्तते। सोयं करणसाधनः प्रत्ययोस्त्रिपक्षेक्तः। भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सहार्थादि
२ विशिष्टोनिर्दिष्टामिर्वा अनुरागशब्देनोच्यमानानंतरेपि समासस्सामर्थ्यादनुवर्त्तते। कः पुनरत्र समासः षष्ठी
लक्षणस्तत्पुरुषः प्रथमानुरागस्यानंतरमिति प्रथमानुरागानंतर इति। कात्र वृत्तिः अजहत्स्वार्था न त्वत्र ना
यकौ मिथः समागतावपि प्रथमानुरागमुत्सृजतः युक्तं पुनर्यदजहत्स्वार्थपरार्थाभिधानरूपा वृत्तिः स्यात्
। अवश्यं त्वनेन परस्यार्थमभिदधता स्वार्थो न त्यक्तव्यः। बाढं युक्तं। एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुको द्वितीयामि
क्षामासाद्य पूर्वां जहाति संचयायैव यतते। एवं तर्हि द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति कस्याविभक्तेः

२६६ षष्ठ्यान षष्ठीसमर्थोनंतरः तर्हि प्रथमायाः न प्रथमासमर्थः प्रथमानुरागः संबंधाधिक्यात् । अतिरोहितः सोर्थोऽत्रां
तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति सामर्थ्यं भविष्यति । एवं इह प्रथमानुरागानंतरे इत्यस्मात्समुदायाद्विभक्त्या
266 उत्पन्नेव्यंतेन समुदायेन एकोर्थसपिंडो मूर्तिं इवाविभागो सन्नुपात्तः तदेकविभागोवपक्वार्थशक्त्यानुगृहीतः
पृथग्व्यपदेश्यावयवशक्तिरभिधीयते । तस्मिंश्च समुदायार्थे एकत्वं समवेतमनेविद्यमानायामप्यवयवसं
ख्यायां तदाश्रया सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति । मानानंतरे प्रजार्थोन्वयो यथा । नस्पष्टो पि त्रिदशसरिता हूरमीर्ष्यानुबंधा
न्मान्युत्कृष्टो भुजगपतिर्नीतर्ज्जनाभिर्जयायाः ॥ मानस्यांते नयनसलिलैः क्षालितः शैलपुत्र्या पत्युर्मौलौ मति
युजि जयत्यात्मनः पादपांसुः ॥ अत्र पादपतनादि पूजामात्रसिद्धा तदनंतरेप्यनुवर्त्तते ॥ अत्रैव मानं प्रतिप्रियतवा २६६

=अनयंति ये मुहूर्तं कुपितां दासा इव ये प्रसादयंति ते एव महिलानां प्रियाः शेषाः स्वामिन एव वराकाः॥ = सुरकुसुमैः कलुषितां यदि तैरेव पुनः प्रसादयामि त्वां। ततः प्रेम्णः कृशोदरि अपराधस्य च नैव सदृशमनुरूपं ७ =

भिमानान्वयो यथा॥ विहायैतन्मानव्यसनमनयो स्तनकुचयोः श्रियेयः प्रेयांस्तेयदि वयसनुल्लंघ्य वचसः। सखी
भ्यः स्निग्धाभ्यः शिवमितिनिशम्येणनयनानिवार्याभोदत्तेनयनसलिलैर्मानसुहृदे॥ अत्र मानं प्रतिप्रियत्वा
भिमानो मानानंतरेप्यनुवर्त्तते। अत्रैव प्रेमावरोधार्थान्वयो यथा हुंमेति जे मुहुत्तं कुविअं दासव्व जे पसाअं
ति। ते च्चिअ महिलाणं पिआ सेसा सामि च्चिअ वराआ॥ अत्रास्यामपि प्रेमास्तिनवेति जिज्ञासुः प्रियः प्रि
यां केली गोत्रस्खलनादिना दुनोति स्म च प्रेम वृसवव्ययस्मैकुप्यति स चोपलब्ध प्रेमा तदा सेवदेनां प्रवा
सयति। अथैषात्मनि प्रेमास्तित्वमवबुध्यते। सोयं मानसिद्धार्थस्तदनंतरेप्यनुवर्त्तते॥ तत्रैव प्रेमप्रमाणा
र्थान्वयो यथा॥ सुरकुसुमेहिं कलुसिअं जइ तेहि चिअ पुणो पसाएमि तुमं। तो पेम्मस्स किसोअरि अ

वगाहस्स अणामेकअं अणुरूअं ॥ अत्र रुक्मिण्याः सुरकुसुममंजरी दत्ता मम तु सुतरुरेव प्रेयसा प्रतिपन्नः तदहम
स्याः सहस्रगुणेन प्रियतमेति सत्यभामा स्वप्रेमाणां मिमीते स चायमर्थो मान सिद्धस्तदनंतरे ऽपि समास सामर्थ्यादे
नुवर्त्तते। कः पुनरत्र समासः षष्ठीतत्पुरुष एव काहन्तिः प्रथमानुरागानंतरमजहत्स्वार्थैव युक्तं तत्र विस्तंभणादावपि
प्रथमानुरागस्य विद्यमानत्वात्। इह तु मान निवृत्तौ मानापगमादयोज्यायंते। अन्यथाहि शेषणां भविष्यति। तद्य
था। घृतघटस्तैलघट इति निषक्ते ऽपि घृते तैले वायं घृतघटो ऽयं तैलघट इत्यन्वयात्पूर्वपदार्थो विशेषणं भवति।
। भवति तत्र यावद्यावली वार्थमात्रा इहापि तत्तुल्यमेव। तथाहि। संकअग्गहतं सुम्मामि आणाणापि अइ पिअ
अमविइस्सं ॥ थोओ अत्थोअं रोसो महं वमाणं सिरी मरणं। सकपायेरे व वा केनीयकं निस्तुदंती शयनीयं गच्छंदि

= सकच्यरच्चुस्ना वनामितानना पिवति प्रियतमवितीर्णं· स्तोकं स्तोकं बोधोव्य भैमि वमानिनी मदिरां· २८ २६७

तिमानन्शेषान्वयोदृश्यते॥ प्रवासानंतरे प्रियान वसत इत्यर्थस्यान्वयो यथा॥ वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममनुः
नैकवेणुः॥ अतिनिःकरुणस्य दुःखशीलायमदीर्घविरहज्वरं विभर्त्ति॥ अत्र दुष्यंतेन शकुंतलायाः प्रवासे विभू
षणाद्यग्रहणं यद्व्रगतं तदनंतरंप्यनुवर्त्तमानप्रेमप्रकर्षायमेव ति॥ अत्रैव युवानः प्रियासन्निधौ न वसंतीत्यर्थस्या
न्वयो यथा॥ समर्थपयत्स्वथमं प्रियां प्रतिक्षणेन तन्मे परिवर्त्तते न्यथा॥ अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्प
र्शविभाविता प्रियः॥ अत्र पुरूरवाः प्रवासान्मत्त उर्वशीबुद्ध्यालतादिकं पद्यदा समादयति तन्नदनेकशोन्यथा
बभूवतन्नत्संस्कारश्चायं यस्या लतारूपपरिवर्त्तनं प्रत्यायितसोयं प्रियासन्निधौ यूनामवासः प्रवासः संसिद्धस्तदनं
तरेप्यनुवर्त्तते॥ अत्रैवोलकादिभिश्चेतो वासयतीति॥ अर्थस्यान्वयो यथा॥ अघोदुष्कार आर अय्युणाविततिं

=अघोदुष्करकारकपुनरपिचिंतांकचो घिगमनस्य अभावितभवं तिमनदआवेशपास्तवंगिलक्षिकुनाः १२=
लोकगंजक १२

२६८ करे सिद्धस्तदनंतरेप्यनुवर्त्तते॥ अत्रैवोत्कंठादिभिश्चेतो वासयतीति। अत्र प्रवासोद्धृतमृशोत्कंठादिश्छिन्नवा
सनाः प्रवासनंतरेपि तस्यानोपशाम्यतीति विच्छेदकारणेनापि नासूच्यते॥ अत्रैव प्रमापयतीत्यर्थस्यान्वयो यथा
218 ॥ त्वद्वियोगोद्भवे चंडि मया तमसि मज्जिता॥ दृष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना॥ अत्रोर्वशीविरहेद्धरूर
वा उन्नरीकामावस्थामापन्नः प्रियाप्राप्तौ प्रत्येव प्रत्युज्जीवितस्तदेवानुसंधत्ते। सोयं प्रमापणार्थः प्रवासस्सि
द्धः तदनंतरेपि समासस्सामर्थ्यादनुवर्त्तते। कः पुनरत्र समासः षष्ठीतत्पुरुष एव का हानिः न तावदनुत्सृष्टस्वा
र्थेन हि प्रोष्यसमागतयोः प्रवाससंबंधोपि विद्यते। उत्सृष्टस्वार्थं तदिह भवतु युक्तं पुनर्यदुत्सृष्टस्वार्थेना
मवृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तं। एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोयं परकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वकर्मोत्सृजति। तद्यथा। तक्षा २६८
राजकर्मणि प्रवर्त्तमानस्तक्षकर्मोत्सृजति। नन्वेवं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति। नैष दोषः उत्सृजन्नप्ययं स्वार्थं नात्यंतायोत्सृजति यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तमेवोत्सृजति

राजकर्मणि प्रवर्त्तमानस्तत्क्षकर्मोत्सृजति।नतुहसितविहसितकंपनादीनि।नचायमर्थःपरार्थविरोधीविशेषणंनामतस्या
न्यौत्सृक्ष्यति॥करुणानंतरेअनुभूतप्रादुर्भावानयार्थोयथा॥जयंतिजायाश्लिष्टस्यशंभोरंभोधिमंथने॥मग्नामृ
तविषास्वादमदमूर्छामनोमुदः॥अत्रदाक्षायण्याहेभवतीत्वेनकरुणानंतरंत्वंतत्रकरुणेदुःखेनमूर्छादयःप्रादु
रासन्।इहत्वानंदेनतेप्रादुर्भवंति॥तत्रैवोच्चरणान्वयार्थोयथा॥क्रामंतीयदुपेक्षितामपिपुरतःकामोयदग्रेहतः
श्लिष्टंयन्नपेशलवपुर्यद्दर्पिवशोक्ताबहुच्छद्मना॥तत्सर्वंप्रणतस्यमेद्यदर्पितेदाक्षायणिक्षम्यतामित्युक्त्वोच्चर
णाब्जयोर्विजयतेतुष्यन्शिवायाःशिवः॥अत्रचकरुणावस्थायांप्रियापादाब्जयोर्लुंठताशोकेनयोविलापःकृ
तःसरहःप्रकर्षालापत्वेनपरिणमति॥अत्रैवमानावस्थापतान्वयार्थोयथा॥अखंडितंप्रेमलभस्वपत्युरित्युक्त्वा

२६८

269

२६८

नैताभिरुमास्मनन्मा॥ तथा तु तस्यांईशरीरलाभाद्धः कृताः स्निग्धजनास्त्रिषोपि॥ अत्रैव॥ यदैव सर्वज्वलने शरीरं सा
दक्षरोषात्सुदती ससर्ज॥ ततः प्रभृत्येव विमुक्तसंगः पतिः पशूनामपरिग्रहोभूत्॥ इति करुणावस्थायामति स्नेहे
नापरिग्रहत्वे साहसेपन्ममनोवस्थापितं तदिहाईशरीरप्रदानमहासाहसमेवावतिष्ठते॥ तत्रैवाभ्यंजनान्वयार्थो
यथा॥ भिन्ने सद्यः समाधावुपरमति परज्योतिषि स्यंदसंज्ञे संज्ञामापद्यमाने मृदुमनसि मनागुन्मिषत्स्वेंद्रियेषु
॥ व्यापारे पारवश्यं विसृजति महति ब्रह्मसब्रह्मचारी वामाईस्पर्शजन्मा जयति पुररिपोरंतरानंदपूरः॥ अत्र यत्क
रुणावस्थायां मनः शोकप्रकर्षेणाभ्यक्रमासीत्तदिह प्रियाश्लेषजन्मना परमानंदेनाभ्यज्यते। सोयं करुणधर्म
समन्वयः तदनंतरेपि समाससामर्थ्याद्भवति। कः पुनरत्र समासः षष्ठीतत्पुरुष एव कार्हवृत्तिः जहत्स्वार्था॥ नत्व

२७० न्नकरुणार्थस्य गंधोपि कथंतर्स्यन्वयः। यथा मल्लिकापुटश्चंपकपुटइति। अत्र निःकीर्णास्वपि सुमनस्सु मल्लि
कादिवासनावशाद्विशेषणं भवत्ययं मल्लिकापुटोयं चंपकपुटइत्येवं निवृत्तेपि स्वार्थे वासनावशात्करणोनं
२२० तरस्य विशेषणं भवति। अस्तु वा प्रथमानुरागादिष्वपि जहत्स्वार्थैव वृत्तिः। नन्वेवं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्र
स्यानयनं प्राप्नोति। नैष दोषः। वृत्तौ समर्थाधिकारः क्रियते। सामर्थ्यं च भेदः संसर्ग [redacted] उभयं वा तत्र राजेत्युक्ते
सर्वं स्वं प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः। इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वा
मिभ्यः पुरुषोपि राजानमन्येभ्यः। एवमस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि राजार्थो निवर्तते कामं निवर्ततां न जातुच्चि २७०
त पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति। प्रा क्वृत्तेरकृतार्थस्य निवृत्तौ सामर्थ्याभावाद्वृत्तिरेव न स्यात्। वृत्तिर्निमि

भ्यः स्वेर

त्ताचनिवृत्तिस्तस्माददोषइति।तत्रराज्ञःपुरुषइत्यत्रयदातावदवधृतपरायत्तवृत्तिरयंपुरुषोनस्वतंत्रस्तदास्वामिसंस
र्गस्यावगतत्वात् स्वामिविशेषस्तानायोपादीयमानोराजशब्दःस्वाम्यंतरेभ्यःपुरुषंव्यावर्त्तयतिसोयंस्वाम्यंतरव्यवच्छेदो
नञ भेदइत्युच्यते।यदापुनरवगतपरायत्तभावस्यपुरुषस्यस्वामिसंबधद्योतनायराजशब्दःप्रयुज्यतेनतदाविशेषसंसर्गस्यात्रा
ब्द्योपादानत्वादनवकाशोविशेषांतरसंपातइत्यशब्दास्वाम्यंतरनिवृत्तिरवसीयते।यदात्वर्थांतरनिवृत्तिंस्वात्मसंस
। र्गंचाभिसंधायोपसर्जनपदानिप्रयुज्यंते तदाशब्दार्थसामर्थ्ययोःप्रतिपत्तिनिबंधनयोरभेदापेक्षायांभेदसं
सर्गसमुदायःसामर्थ्यंभवतियथानीलंचतदुत्पलंचेतिनीलोत्पलं।प्रथमश्चासावनुरागश्चेतिप्रथमानुरागइति।
प्रथमानुरागानंतरइत्यादिषुचभेदसामर्थ्यंयथाराज्ञोभृत्यइतियतोनंतरइत्युक्तेऽवधृतमिदंकस्याप्यवधेरनं

यत्र

२७१ तरेऽयं नस्त्वतंत्र इति सर्वोऽवधिः प्रसक्तः प्रथमानुरागस्येत्युक्ते सर्वः संबंधी प्रसक्तः इहेदानीं प्रथमानुरागानंतर इत्युक्ते प्र
थमानुरागोऽनंतरं निवर्त्तयत्यन्येभ्योऽवधिभ्यः अनंतरः प्रथमानुरागं निवर्त्तयत्यन्येभ्यः संबंधिभ्यः तत्र योऽसौ भेदस्तत्सामर्थ्या
त्तन्निमित्ता च वृत्तिः भेदनिमित्तायां च वृत्तौ समासांतर्हस्याभिमुखस्य भेदमुपजनय्योपसर्जनस्य प्रथमानुरागस्यार्थो निव
र्त्तते। यस्यापि प्रधानस्यानंतरस्यार्थावधिमतेन निवर्त्तते सोऽप्यवधिमवच्छिनत्ति· एवमुभयतो व्यवच्छेदे निर्ज्ञाते नंतरवि
शेषे समुदायार्थे चान्यस्मिन्नर्थे दुर्भवति यदि प्रथमानुरागाद्यर्थो निवर्त्तते कामं निवर्त्ततां न जातुचिदवधिवन्मात्रस्य सं
प्रत्ययो भविष्यति। ननु चान्वयव्यतिरेकाभ्यां जहत्स्वार्थत्वं नोपपद्यते। तथाहि प्रथमानुरागानंतर इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः २७१
श्रूयते प्रथमानुरागेऽस्त्यनंतरेति च प्रतीयमानविभागः अर्थोऽपि कश्चिदवगम्यते कन्याविस्रंभणादिरवधिमत्त्वं च

मानानंतरेऽस्तुकेकश्चित्।शब्दभागोहीयतेकश्चिदुपजायतेकश्चिदन्वयीप्रथमानुरागेनिर्हीयतेमानेस्तुपजायतेऽ
अनंतरेऽस्त्वन्वयी॰ अर्थोपिकश्चिद्धीयतेकश्चिदुपजायतेकश्चिदन्वयीकन्याविस्रंभयते।यउपजायतेतस्यापम
र्थोणादिर्हीयते।मानशैथिल्यादिरुपजायते।अवधिमत्त्वमन्वयितेनमन्यामहेयःशब्दभागोहीयतेतस्यास
वर्थोयोर्थोहीयते।यउपजायतेतस्यापमर्थोयोर्थउपजायतेयोन्वयीतस्यासावर्थोयोर्थोन्वयीति।नैवं।यतो
मानशैथिल्यादिरुपजायते।अवधिमत्त्वमनन्यथासिद्धाभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांशब्दार्थयोःसंबंधावधार
णामन्यथासिद्धौचेमौ।तथाहियत्रबृंहितंहीयतेद्वेषितमुपजायतेरेणुचक्रमन्वयि।तत्रहस्तिनोहीयंतेअश्वा
उपजायंते।पिपीलिकाअन्वयिन्योनचतावतारेणुचक्रादिपिपीलिकाःकारणंभवंति।यत्रवाक्षीरंहीयतेदध्यु

२७२ पजायते। पात्रमन्वयितत्रमाधुर्यं हीयते ऽम्लतो पजायते। इति रत्नयिनी नैतावता पात्रस्य तृप्तिः कार्यं भवति। अवधृतं
२७२ हि सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते। यथा लोके बधिरोपि चक्षु— ष्मानालोकयति सत्यपि श्रोत्रउपहतचक्षु
र्नालोकयति रूपंमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रसन्निधाने रूपालोकनं चक्षुष एवावस्थाप्यते। नश्रोत्र
स्य यस्य केवलस्यार्थोवगतः पदार्थान्तरसन्निधानेपि तस्य स एव। नहि रसनमसन्निधौ दर्शनस्य मधुरादिव्य
ञ्जकं दर्शनसन्निधौ नीलादिव्यक्तिं प्रति सामर्थ्यं लभते प्रथमानुरागशब्दस्य च केवलस्योत्कंठादिषु मान
शब्दस्येर्ष्यापितादिष्वनंतरशब्दस्य पुनरवधिमत्त्वेव सामर्थ्यमवधृतमतस्तेषां तावानेवार्थो भवति यः पुनः २७२
पदयोरन्योन्योपश्लेषाद्धि संभ्रमादिर्मानशोथित्यादिर्वावधिमद्विशेषोन्यावधिकः प्रतीयते वाक्यार्थः

सम्भवतीति यदि च यथानपेक्षितावयवार्था वृक्षश्रोत्रियशाकगोपादयः स्वसामर्थ्यनियतमर्थमाचक्षते त
थासंघाता एवैते प्रथमानुरागानन्तरादयः राजपुरुषादयश्चानपेक्षितावयवार्था यथासामर्थ्यमर्थेषु निवि
शन्ते। ननु चोव्यपदेश्यपूर्वापरविभागाभिन्नार्थाभिधायिनो वृक्षादयः प्रतीयमानभागभेदानुयाताः संबन्धि
पदार्थोपहितभेदं वृक्षाभिधायिनः पुनरिमे तत्कथं प्रथमानुरागानन्तरादयो वृक्षादिवत् रूढिशब्दा भवितु
मर्हन्तीति तदसन्नात्। रूढिशब्दा यौगिकाश्चेति हि विभागो ऽभेददर्शिदर्शिनाभ्यामभिनिविशते ऽभिनिविष्टबु
द्धेः प्रतिपादनोपाय एव। अपथाभिनिविष्टोस्यायं क्रमेण तस्माद्यथान्निवर्णयितव्यः ततोस्याप्रत्यभिज्ञाय
मानप्रकृतयः श्रोत्रियपक्षत्रियादयो दर्शयन्तो न स्वतन्त्रप्रकृतिरूपमवसीयते। यतः प्रकृत्यर्थावच्छिन्नः प्रत्य

२७३ याथौभिधीयते। ततोनवसीयमानावयवविभागारूढयः काश्चिदुपन्यस्यंतेयत्रांत्यंतमसंभवोवयवार्थस्ययथा
शक्रगोपास्तैलपायिकाश्चंउपइतिपुनः कदाचित्सन्निहितावयवार्थाजातिविशेषाभिधायिनः सप्तपर्णहृत
273 मालादयउदाह्रियंते। यतःप्रपलाशोप्यनुद्भिन्नपलाशोपिचवनस्पतिःसप्तपर्णान्यस्यपर्वणीतिसप्तपर्णो
इत्याख्यायते। तथानिःकीर्णकुसुमस्तरुरनारब्धकलिकाजालोपिहृतमालानेनेतिकृतमालइत्य
भिधीयते। अर्थपंचांगुलमिवास्यकर्णाइवपर्णमस्येतिउपचरितार्थावयवाजातिवाचिनएवंपंचांगुलोश्व २७३
कर्णादयोवर्ण्यंते:तेषुहिपंचांगुलादिव्यपदेशः प्रोद्भिद्यमानप्रवालमालमपियावदनुवर्तंते। ततःस
न्निधीयमानेप्यनाश्रीयमाणाहृत्रिपदार्थालोहितशालिःगौरखरइत्यादयोनिगद्यंते। तत्रहिसत्रपिव

र्गाविशेषः समुदायस्य जातिवचनत्वात्। शब्दार्थत्वेन नावसीयते। तदेवमयं शाकलीकृतनदृत्रिपदार्थाभि
निवेशाः प्रथमानुरागानंतराद्यविवराजपुरुषादावप्यवयवाभिनिवेशं शक्नते त्याजयितुं॥ अतएव प्रथमानु
रागादीनां विप्रलंभसंभोगादीनां च पारिभाषिकापि संसर्गः सन्निधीयत इति॥ प्रकीर्णकेषु स्हृदयंतीव्रतम
ष्टमीचंद्रकः स हि चैत्रचतुर्थीतोष्टम चतुर्थ्यामुपादीयमानः कामिनीभिरर्च्यते यथा॥ अंवसहि अजरणोप
इरणासलाहमाणेणए च्चिरं हसिओ॥ चंन्दोत्तितुज्झमुहदिस्सकुसुमंजलिविलकवो॥ यस्यांयेवस्त्रस्तरेष्व
बलालोलंनिसाकुंदचतुर्थी यथा॥ लुलिआगहवइधुआदिर्ण्णवफलं जवेंहिसेविसेसं॥ गगिहंअणि
वारिअसेवगोहणांचचराछेत्तम्मि॥ वंसंतावतारे दिवसः सुवसंतको यथा॥ छंणापिट्ठधूसरत्थणिम

= भवराजनःपताश्चापमानेनेयश्चिरं हसितः। चंद्रधितनमुखस्य कुसुमांजलिविलक्षः॥ ४ - लुलितागृहपतिसुता स्नानिव फलं यथैः काविमोकंदरानीम निवारितं चगोधनं च ॥ तुकेत्रे ॥ ५ - क्षणापिष्टधूसरस्तनिमधुमत्ताक्षि कुवल

माधवलोकः कर्णलतन्मूतमंजरिस्रक्ष्विमंडितो ग्रामः ॥ १८

अंदोलनसणेत्तिनपाद्येतप्पिमुग्धया आत्मस्मेतकर्तुंकरमेनणनि[illegible]जादोला-२८-करवाहनिमसावर्जितंशाल्मली वर्मितंप्रियंपवितस्वलयनि-शालिकाछतं [illegible] मुग्धवधूः स्वेरजलार्द्रेणहल्लेन-४--- [illegible]

२७४ हुमअतंबच्छिकुवलआहरणे।कस्सकअचूअमंजरिपुन्तितुएमंडिआगामो॥पत्रस्त्रियोदोलामारोहंदि

274 सा आदोलनचतुर्थी यथा॥अंदोलणक्खणोहिआएदिट्ठंतुममम्मिमुद्धाए।आसंघिज्जइकाओकरपे

ल्लणनिच्चलादोला॥एकमेववस्तुकुसुमनिर्भरंशाल्मलिवृक्षमाश्रित्यसनिमीलितकादिभिः खेलनं

क्रीडाएकशाल्मलीयथा॥कोइसोत्तिपलोट्टुं संवलिवल्लिअपिअपरिक्खसरा।हलिअसुअंमुद्धव

हूसेअजलोल्लेणहत्थेण॥त्रयोदश्याकामदेवपूजामदनोत्सवोयथा॥गामतरुम्मिपिअपरिक्कस

राहलिअसुअंमुद्धवहूसेअजलोल्लेणहत्थेण॥त्रयोदश्याकामदेवपूजामदनोत्सवोयथा॥गामत २७४

रुणीओहिअअंहरंतिपोढाणत्थणहरल्लीओ।मअणूस्सविम्मिकोसंभकंचुआहरणमेत्ताओ।

[illegible]

=अथ धाविता संधामरेन सर्वांगिकं प्रतीक्षंते॰ फाल्गुन महोत्सव त्वेयार्हपनि सुतरल कर्दमं॰ ७ = उक्तंमपि त्वाद्दोहदविकसितायोकाविंदुवदनया॰ विधेर्निष्फज कंकेल्लिक वल्ल्याष्ट सक्तसौविन॰ ४ = रचित मपिना यज्ञयो भवेत्ततियोग्यंक कामिनी॰

॥गंधोदकपूर्णवंशनाडीश्रृंगकादिभिर्यूनां प्रियजनाभिषेककर्दमेन क्रीडा उदकक्ष्वेडिका यथा॥
अंहंधाविऊण संसामएण सव्वंगिअं पडिच्छंति। फग्गुमहे तरुणीओ गहवइसुअहत्थचिक्खि
ल्लं॥ यत्रोत्तपस्त्रियः पादाभिघातेनाशोकं विकाश्यतत्कुसुममवतंसयंति सोऽशोकोत्तंसिका यथा॥
उत्तंसिऊण दोहलविअसिअसोअमिंदुवअणाए। विरहिणीण फलंकंकेल्लिकरणा सहोसमुप्पसि
ओ। यत्रांगनाभिश्चूतमंजर्यो विरुज्यानं यबालणत्वेन दादायमवंतंस्यते सा चूतभंजिका यथा॥ रइअम्मि
ताण सोहइ रइजोग्गंकामिणीण वच्छं। कस्स जावण रइज्ज इक्कवे। लघोणं तपल्लव सहआरं॥ यत्रयुव
तयो मदिरागंडूषदोहदेन वकुलं विकाश्य सम्पुष्याणपवचिन्वंति सा पुष्पावचायिका यथा॥ पीणत्थण

=र्गतस्तनेषु केसरदोहदस्तनोन्मुखानि पतत्कं तुंगधियः वारयः पतनस्य यत्कंतंत नवागानं ॥१॥ नवजलताः महान्तं अंगेयत्र यच्च देववरो दातुं रोमांचदंडराजी तत्र तत्र घयस्येव यत्नः ॥२॥ विह्वल पलस्ताने पथ्यं भ्लायते मंडनंगतिः स्खलति मनक्षणे

२७५ ए संतुके सरदो हलदारागुम्मुही अणिवलंतो। तुंग सिहरगापडणस्स जं फलं तं तए पत्तं॥ यत्र कस्ते प्रियतम इति
275 एत्थुक्रिः पलाशादिनवलताभिः प्रियोजनो हन्यते सोचूतलतिका यथा। णवलआपहरं अंगे जहिं जहिं मह
इ देवरो दाउं॥ रोमंचदंडराई तहिं तहिं दीसइ वहूए॥ पंचाल्यनुनयंती भूतमातृकायथा। विहलेइ सेणे
वच्छं तम्मा अरमंडणं गई खलइ॥ अअ वहुणणाव णम्मि सुहआमाणं पुलो एसु॥ वर्षासु कदंबनीप हा
रिद्रकादिकुसुमैः प्रहरणभूतैर्हि धौवल्लं विभज्य कामिनीनां क्रीडाः कदंबयुद्धानि यथा॥ सहि आरि
पिअविसज्जिअ कलंबरअभरिआणि वरुच्छुआ॥ दीसइ कलंबथवओ घथणाहरो हलिअसोणहाए
॥ प्रथमवर्षणप्ररूढनवतृणांकुरास्तु स्थलीषु शाद्वलमध्ये मुक्तपीतानां कृत्रिमविवाहस्स॥ जावपं २७५
=सर्वाभिः प्रियविसर्जितकदंबरजोभरितानिर्गतो च्छ्वसितः॥ दृष्टमनेक कदंबस्तवकः स्तनेन नो रा जिकरुषापासः॥३॥ तावृ(?)हादिश्री उर्वशीवपत्रिका ॥ तत्र च वयवरण विधानादौ नेषामेवं विभाः परिहासा भवंति॥ यथा॥ तां कुल
मान मातापि वदेविवाहस्य यावतं हुमनव परानि भवं तिकुमार्या अंगानि॥१॥

=स्थलंति प्रियतमाः प्रियतमानां वदनाद्विलसितार्धनि हृदयानी बकुसुमायुधमालोक्यनानेकरंध्राणि॥२= मलमेवकाष्ठमयःसुरनाथो येन हालिकदुहित्राः क्लोक मजदलकोमलैः स्पृष्टो न पल्लवितः॥३= अथ लवण्यस्वरत्नः कर्पूरं कथमपि

उणहवअ्राइं होंति कुमारी अ अंगारं ॥ अभिनवबिसांकुरोद्भेदाभिरामसरःसमाश्रित्य कामिमिथुनानां क्री
डा बिसखादिका यथा ॥ गेएहंति पिअअमा पिअअमाणा चअएणा हि बिसलअद्धारं ॥ हिअआरं विकु
सुमाउहबाणकआणे अ संहुाइं ॥ शाक्रोत्सवदिवसः शाकार्चा यथा ॥ सच्चं चिअ कट्ठमअो सुरणाहो जे ण
हलिअधीआए ॥ हत्थं हि कमलदलकोमले हि छित्तो ण पल्लविअो ॥ आश्विने पौर्णमासी कौमुदी यथा
॥ अँह तरमहत्थ्यदि सौक हविखलं नमत्तजणमसे ॥ तिस्मा थणो बुजाओ विलेवणं कोमुई वासो ॥ दीपो
त्सवो यक्षरात्रिर्यथा ॥ अँमेविहि होंति छणारंगउ णादी आलिआ सरि छोदे ॥ जत्थ जहिछं गमरपि अव
सदीदी अवमिसेण ॥ संमीधान्यभृष्टकधान्यानां मलिअछुसदो हसा पामरजुवाणो ॥ प्रथम एव क्षुभक्ष

अन्येपि खलु भवंति क्षणा न पुनर्दीपालिकासदृशास्ते यत्र यथेष्टं गम्यते प्रियवसतिर्दीपकमिषेण॥२= मार्दीणामेवाग्निपक्कानामभ्यवहारोभूषणवादिका यथा॥ वोअँगिणाकरोमेउक्कानिपुणपुणोछिअकोसि॥ तलिअकुआ॰
श्रीपादिनाकरोमेरु धत्ति पुनः पुनः कापयति हालिकसुतामध्ये च्छ्रम दोह दिनी पामरयुवा॥१= माथारयःशमीधान्यं भृष्टकधान्यमेवादरस्समश्नन्॥१=

स्तबकान्मनजनमध्ये तस्याः स्तनेक्षुआमो विलेपनं कौमुदी वासः॥५=
पञ्चासः॥१

=दैवतस्मरान्मृदुकं अश्रुमजिनेन दत्तातिरसेन प्रथमं हृदयं वधूका पश्चात् दिसुंभदंतव्रणं ॥१॥ गंडो देशमाश्रित्य मुह्यते ॥१॥ पिशुनयति कामिनीनां जललीनप्रियावगूहनसुखकेलिः कंटकितकपोलफुल्लनिश्चलाक्षी णि वदनानि ॥२॥ न निर्भ्यते...ः प्रेक्षिष्य

२७६ णं नवेक्खुभक्खिकायथा । द्दिं अरस्ससट अमठ अंसमरलेनदेइहत्थेण । पढमं हि अअं वहु आपच्छा गं
उंसदंतवणं । ग्रीष्मारोजलझायावगाहनं तोयक्रीडायथा ॥ पिसुणेंति कामिणीण जललुक्कपिआव
ऊहहासुहंहिल्लिं ॥ कंटइअकवोलफुल्लणिच्चलच्छीं खअणाणं ॥ नाद्यादिदर्शनं प्रेक्षायथा । णंचिंहिर
णाडोपेच्छिहिइजणावओमोरओनायकस्सो विहसिहिइजररंगविहडणअरीगहवरधुआणपवचि
। हिरा ॥ आलिंगनादिग्लहादुरोदरादिक्रीडाद्यूतानियथा ॥ आश्लेषप्रथमक्रमेणविजितेहृष्टाध
रस्यार्पणे केलीद्यूतविधौपणं प्रियतमे कांतां पुनः पृच्छति ॥ स्रां नहीसनिरुद्धसंभृतरसोद्भेदस्फुरंड्डंडपा २७६
नूलीजातिविस्तारणायनिहितः स्वेदांबुगर्भः करः ॥ रागोद्दीपनायमाध्वीकादिसेवामधुपानं यथा ॥ थोआ

=सौकारूढ्नमधुमदाक्षणाणप्रश्रयापराधदत्तोछ्यासा। हसित्वा संस्थाप्यते प्रियेण संस्मृतलज्जिताकापि प्रिया।१= इयाकुपितानुनयाप्रियामहस्वजनप्रेरणमपिविसोढंयस्यानिभृतमेयोनालीप्रियाप्रेम्णागलघूकृतआत्मा।२=

रूं ७ महुमआसवणपल्लट्टावणहदिस्सुल्लावा॥हसिऊणसंठविज्जइपिएणसंभरिअलज्जिआकाविपिआ
॥प्रेमप्रकारेषु विप्रियादभिरप्पाविनाशनी योनिस्सोयथा॥दिट्ठाकुविआणुणआपिआमहस्सजणावेल्लणं
म्मि विसहहिआंजस्सतोसमुम्माइउरेसिरीअपेम्मणलद्धुजइओअप्पाणो॥तपेश्वरणादिजन्मानेमित्तिको
यथा।इयषेसाकन्नुमनर्घ्यरूपंतां समाधिमास्थायतपोभिरात्मनः॥अवाप्यतेवाकथमन्यथाद्वयंतथाविधं
प्रेमपतिश्चतादृशः॥अनिर्द्धारितविशेषःसामान्योयथा॥कविआउपमस्समुही।उविसमाणीओ॥जह
गहिआतहहिअअंधीरंतिअणिघुअंबाला॥निर्द्धारितविशेषप्रकारोविशेषवान् यथा॥णविनहअणालं
वंतीहिअअंदुम्मेइमाणिणीएणीअहिअंजहहरविअंमिअगरुअरोसमज्जत्थभणिषण॥इंगितादिभि

=कुपिताअपिप्रसन्नाअथवारुदितमु न्योपिसमानाः। यथाग्रहीतातथाहृदयंधारयंतीबालानिर्वृतंवाजाः।३= नापितयानालपंतीहृदयंदुनोतिमानिन्यधिकं। यथाइनविज्ञंभितरुककरोषमध्यस्थभणितैः।२=

=दिवसेदिवसेक्षुभ्यतिसंकेतकभंगवर्द्धिताशंका॰आपांडुरावतस्तुग्वीकमजेनसमंकलभगोपी॰१ ~यदिभवसिननस्पृशियातदिवसंनिस्सहैरंगैः॰नवम्स्ताया॥ः पीनेनपेमूसेणमनापाईवाकिंस्वपिषि॰२ ~पाडीवलिका॰२ ~अमत्वापरवसुनजाम॥सोभाग्यं

रप्पनवगम्यः प्रच्छन्नोयथा॥ दिअहे दिअहे रूसइ संकेअअभंगवड्ढिआसंका॥ आवंडुरोवणामुही कलमे

णसमंकलमगोवी॥ स ख्यादिभिरवगतः प्रकाशोयथा॥ जंइ होसि ण तस्स पिआ तादी अहं णीसहेहि अं

गेहि॥ णवसूअपिअपेऊसमत्तपाडिच्चिकिंसुअसि॥ कारणो पाधिकः कृत्रिमोयथा॥ ऐदं सणेणपु

त्ते अ सुहु विणोहाणुबंधगहिआइ॥ हत्थउडपाणिआइं विकालेण गलंति पेम्माइं॥ कारणानिरपेक्षो

ऽकृत्रिमायथा॥ जं ह्ज ह्जरापरिणओ होर पईदुगाओ विरूवो वि॥ कुलपालिआए तह तह अहिअअ

रं वल्लहो होइ॥ जन्मांतरसंस्कारजनितः सहजोयथा॥ आंतिआ पुलओ ब्रेऊ सव्वन्निपराअपरिधूसर

म्मि विगहण॥ पिअदंसणे पवढ्ढइ मम्मथो णाविरुम्मि णी अपहरिसो॥ उपचारापेक्षप्रकर्षआहा

~अदर्शनेन पुत्रक सुष्टुपितेहानुबंधगृहीतानि॰हस्तपुटपानीयानीवकालेनगलंतिप्रेमाणि॰५ ~यथायथाजरापरिणतोभवतिपतिर्दुर्गतोविरूपोपि॰कुलपालिकायास्तथातथाअधिकवल्लभोभवति॰२ ~आनीतपुलकोद्भेदः सपत्नीम

२७७

= यथा हएपाअकेतवंचउकंपियंचकुर्वाणेमयि। अश्रुतार्थानीवजायायामागटिनिधिथिसानंगानि॥ १२ ॥ ताम्रमुनवरुताभोगोपभायथाकनकोतामनः कुमारीणांनथालभात्क्ष्मावासश्वमनमथोहृदयमाविशति॥ २॥ मापितयाऐकस्तानिरंहस्य

र्योयथा॥ घरिणीअकइअधंचउल्लप्पिअअमेकुणंतस्मि॥ अकअत्थाइंविज्जाआरंहत्तिसिढिलिआ
इंअंगाइं॥ योवनजोयथो॥ तंवमुहकआहोआजहजहथणआकिलेंत्तिकुमरीणं॥ तहतहलद्धावासो
घवम्महोहिअअमाविसइ॥ उपवाराननपेक्षोविस्रंभजोयथा॥ णवितहछेअरआइंहरंतिपुणरुत्तरा
अरमिआइं॥ जहजत्थवतत्थवजहवतहवसंभावरमिआइं॥ प्रेमपुष्टिषुचक्षुःप्रीतिर्यथा॥ उत्पत्तिर्देव
यजनाद्ब्रह्मवादीनृपःपिता॥ सुप्रसन्नोज्ज्वलामूर्त्तिरस्याःस्नेहंकरोतिमे॥ मनःसंगोयथा॥ एषामनोमेप्रस
भंशरीरात्पितुःपदंमध्यममुत्पतंती॥ सुरांगनाकर्षतिखंडितामूर्त्तिरस्याःस्नेहंकरोतिमे॥ मनःसंगोयथा॥ एषा
मनोमेप्रसभंशरीरात्पितुःपदमध्यममुत्पतंती॥ सुरांगनाकर्षतिखंडितागात्सूत्रंमृणालादिवराजहंसी॥ सं

=तां पुलकितां प्रेक्षते तां [illegible] प्रेक्षते तामेव निर्ध्यानित स्मा[illegible]पुलकितोत्तमं तिष्ठति च तस्याः समये अन्यामपि चिंतयति सैव हृदये। १= अम्ब नमय गगनसेखर रजनीमुखतिलक चंद्र देस[illegible] स्पृशे यैः प्रियतमो मामपि तैरेव करैः। देहीति साभ्यर्थनमं बोधने। २=

कल्लोत्पत्तिर्यथा।। तं पुलइअं अपि पेच्छइ तं चारि।।ऽसा अइइत्ती अगेण्हइ गोत्तं।। ठाइ अ तस्स समअ अ णो अस्सं पि वि
चिंतअम्मि सच्चिअ हिअए।। प्रलापो यथा।। अंम अम अगअणसेहर रअणीमुहतिलअ चंद दे च्छिवसु च्छित्तो
जेहिं पिपि आममं पि तेहि चिअ करेहिं।। जागरो यथा।। तुह विरहुज्जागरओ सिविणे विणिमं देइ दंसणं सुहअ
।। वाहेण जहाण्हो अणा विलोअणं पि मे विहअं।। कार्श्यं यथा।। अंगइ कोवणा वि सा स्सूरू आ विआ अवई
ए सोह्लाए।। पाअ पउराणा आ ए दोसु विगलिएसु वलएसु।। असमाप्तिर्विषयांतरे यथा।। अंसमत्तो विसमप्प
इ अपरिअगहिअलद्धुआ परगुणालाओ।। तस्स पिआपडिवद्धो णा समप्पइ रइ सुहासमत्ता वि कहा
लज्जा।। विसर्जनं यथा।। अंगणि अमेसजु अणा वा अवोलीण लोअमज्जाआ।। अह सा भमरिसामुह

=तव विरहोज्जागरकः स्वप्ने पि स्वप्नेपि न ददाति दर्शनं सुखवानि। बाष्पेण यथालोकन विनोदनमप्यस्या विहतं। ५= अतिकोपनापि श्वश्रू रोदिता गतपतिकया स्नुषया। पादपतनेन मानर्दयोनापि गलितयोर्वलययोः। ४= असमाप्तेपि समाप्यते=
=अपरिगृहीतलघुकपरगुणालापः। तस्मात्प्रियाप्रतिबद्धानसमाप्यते रतिसुखवाः समाप्तापि कथा। ३= अगणितशेषयुवाजन कव्यतिक्रांतलोकमर्यादा। अथसा भ्रमति दिशामुखप्रसारिताक्षी नवकेतन। १=

अन्यथा नयाकस्तत्स्वपादैर्विद्धमानगतः उत्कसंतापः मदनविनोदेन विना विरम यितुं विरहदुःखं ॥ १८ अवलंबध्वंमामांकध्वंनेयंप्राणांधितापदिश्रमाति अकस्मात्स्वजितोक्रांत्तत्रक्तहृदयापथिकजाया ॥ १९ यन्म... नचक्रतःकदंबवो

पसारिअच्छीतुहहकरणा व्याधिर्यथा ॥ अंसाहणतीरइच्छि अपरिवड्ढंतुंगअगरुअसंलावं ॥ मरणविरणोएणविरण
विरमावेउविरहदुःखं ॥ उन्मादो यथा ॥ अंवलंबहमांसंकहणइमगतंघिआपरिब्भमइ ॥ अत्यक्कगज्जिअउत्तं
तहित्थहिअओपहिअजाआ ॥ मूर्च्छा यथा ॥ जंमुच्छिओणंअसुओकलंबगंधेणतंगुणेपडिअं ॥ इअरह
गज्जिअसद्दोजीएणविणणवोलितो ॥ मरणं यथा ॥ अज्जंपितावएक्कंमासंवारेहपिअसहिरुअंतिं ॥
पहिकणतंभिणएजरणमरिस्संसारोरस्सं भारमाविप्रलंभजन्मानोद्वादशापिप्रेमपुष्टिमयः संभोगेषु स्वा
नुरूपामेवप्रेमप्रकर्षभूमिकामास्कंदयंतिनायकं ॥ पुकथाव्यापीनायको यथा ॥ गुरोः शासनमत्येतुं न शशा
कसराघवः ॥ पौरावणशिरश्छेदकार्यभारेप्यविक्लवः ॥ प्रतिनायको यथा ॥ जेतारं लोकपालानां तैमुखै

=नयासविशेषद्भृनितमपत्नीहृदयया निर्वर्समानकोहं प्रियगुरुकृतया निमित्तं सौभाग्यगुणनामग्रभूमांपदं ३ = नाक्किरपाकुसुमदामहृदिपणिनिर्गन्धमनुनाभिगंधामोदं आत्मनानीनमपिद्भूतिनमप्राप्यिनीहृदयेन काक्वेऽपैविनीतं ४ =

रचितेश्वरं॥ रामस्तुलितकैलासमरातिं वक्रमन्यत। उपनायको यथा॥ सहत्वा वालिनं वीरं तत्पदे चिरं काङ्क्षिते॥ धातोः
स्थान इवादेशं सुग्रीवं सन्यवेशयत्॥ अनुनायको यथा॥ समारुतसुतानीतमहौषधिहृतव्यथः॥ लंकास्त्रीणां पुन
श्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः॥ कथाव्यापिनी नायिका यथा॥ तीए सविसेसदूमिअसवत्तिहिअआइ णिव्वरोअंतमि
णोहं॥ पिअगरुइआइ णिअं सोहग्गगुणाण अग्गभूमीअ पअं॥ प्रतिनायिका यथा॥ तंतिअसकुसुमदामं हरि
णा णिम्महिअसुरहिगंधामोअं॥ अप्पणइअं पि दूमिअपणइणि हिअएण रुप्पिणी अविरस्सं॥ उपनायिका
यथा॥ देवीस्वीकृतमानसस्य नियतं स्वप्नायमानस्य मे तद्गोत्रग्रहणादियं सुवदना यायात्कथं न व्यथां॥ इत्थं य
त्रणया कथं कथमपि क्षीणा निशा जाग्रतो दाक्षिण्योपहतेन सा प्रियतमा स्वप्नेऽपि नासादिता॥ अनुनायिका यथा

=अयं लाक्षीयतां मध्य एतस्या नीलोत्पलनैर्मल्यरूक्षोभ्यां अक्षिभ्यां योनदृश्यपनेयनं नतनभरकायमसराभ्यां ३ =अवरूढितप्रूर्वदिमेसमं श्यो त्वया मेदितमदोषगुरवे मातर्नक्षीयते त्वजनी अपनदिमाभिगुनवमाम्मिते मृगांके ५=उपरक्तपंकज दुनंवीमम्

॥ श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्वये त्वयि प्रत्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोस्मि जामातरि ॥ तेनेयं मदर्थं तिका द्य भवतः प्रीत्यै भवत्येष ते मित्राय प्रथमानुरागघटिता प्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥ आभासेषु नायकाभासो यथा ॥ कंठस्स मा झिज्जउ मज्झो इमी अकंदो हदल सरिच्छिहिं ॥ अच्छी हिं जो णादी सइ घणथणहरुद्ध पसरेहिं ॥ नायिकाभासो यथा ॥ कृतसीतापरित्यागः सरत्नाकरमेखलां ॥ बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलां ॥ उभयाभासो यथा ॥ अंवरुहि अपुव्वा सिसतमयं जो एहा एसे विअप ओ संमुहे ॥ मा रणासिज्जउ अरणी वरादिसा ऊंतपत्थि अम्मि मिअंके ॥ तिर्यगाभासो यथा ॥ औंरं तपंक अमुहिं वम्म हणाडिअं वसलिलसअणाणि सरां ॥ अलि अरतीरणलिणिवाआरगमे रत्तहवरिंचकाओ ॥ नायकेषु सर्वगुणसंपद्योगादुत्तमः स यथा ॥

२८० एमोपंजगतीह विक्रमगुणोर्यातः प्रसिद्धिं परामस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तं॥ बंदीवैषयशांसि
2८0
गायति मरुद्यस्यैकबाणाहतिश्रेणीभूतविशाललूतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः॥ पादोनगुणसंपद्यो गात्म
ध्यमो यथा॥ किन्नोव्याप्तदिशांप्रकंपितभुवामक्षौहिणी। नां फलं किंद्रोणेन किंमंगराजविशिखैरेवं यदि क्ला
म्यसि॥ जीवद्भ्रातृशतस्य मे भुजवनच्छायां सुखामाश्रिता त्वं दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी शंकास्पदं किं तव॥ अ
र्द्धगुणसंपद्योगात्कनिष्ठो यथा॥ एकस्मिन्शयने मया मयसुतामालिंग्य निद्रालसामुन्निद्रं शायितेन मच्चर
णयोः संवाहनव्यापृता॥ पादाग्रेण तिलोत्तमा स्तनतटे सस्नेहमापीडिता हर्षादेव समर्पितानि पुलकान्यद्या २८०
पि नो मंचति॥ सत्वप्रधानः सात्विको यथा॥ शान्त्या वक्षसि मग्नया सह मया मूढे लवंगाधिपे निद्राणेषु चवि

द्रवत्सु कपिषु ग्रामावकाशो दिद्विषिमा भैषीति निरुंधतः कपिभयं तस्योद्भटभ्रूस्थितैर्मर्मच्छेदविसंष्ठुलाक्षरजल्पउ
वाचस्त्वया न क्षमिताः॥ रजःप्रधानो राजसो यथा॥ सामंतमौलिमणिरंजितचरणासनांगामेकातपत्रमवनेर्नतथाप्रभु
त्वं॥ अस्याः सविचरणयोरधिगम्य सम्यगाज्ञाकरत्वमहमद्य यथा कृतार्थाः॥ तमःप्रधानस्तामसो यथा॥ तपोव
नास्त्वं वाप्यपदिशति यः कश्चिदिह वः सदर्पाद्दुद्दामद्विषमसहमानं कलयतु॥ आमांनिःसीमध्वजदशरथी कृ
तयवस्तु धामत्वमस्तकुल्यामपि परमुरगमः शमयति॥ अनेकजो निःसाधारणो यथा॥ स्नाता तिष्ठति कुंतलेष्व
रस्तु तावारोंगराजस्त्वमस्तु घूर्णेत्रिरियंजिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च॥ इत्थं ततः पुरसुंदरीः प्रतिमया विज्ञाय विज्ञा
पिते देवं ना प्रतिपत्तिमूढमनसा द्विद्वाः स्थितं नाडिकोः॥ अनन्यजो निरसाधारणो यथा॥ आविवाहसमय

२८१ ऊर्हैवनेशेशश्चैतदनुमोवनेपुनः ॥ स्वापहेतुरनुपासितोन्यथारामबाहुरुपधानमेषते ॥ अहंकारप्रधानोधीरोद्धतो
281 यथा ॥ चक्रंवामधुहाहतोंतगृहिणीदत्तायपंचालंवज्रंभूधरपक्षशोणितसुरापानोन्मदंवाहृषा ॥ शूलंवासु
रक्तबिंदुनिचितंशहत्वातुमूलासुधोधृष्टद्युम्नमहनिहम्भिसमरेकश्चित्तरित्रायतां ॥ रत्युपचारप्रधानोधी
रललितोयथा ॥ आधातुंविनयंनिरागसिनरेकुप्यंतुनामेश्वरास्त्वित्वस्याशयशुद्धिरेवसुकराप्रायःप्रभूणांपुरः
॥ मिथ्यामानिनिमन्यसेयदितदानित्यंमनोवर्त्तिनी ॥ ध्यातातामरसाक्षिचित्रफलकंकावात्वदन्यामया ॥
उपशमप्रधानोधीरप्रशांतोयथा ॥ कुलममलिनंभद्रामूर्त्तिर्मतिःश्रुतिशालिनीभुजबलमलंस्फीतालक्ष्मीः २८१
प्रभुत्वमखंडितं ॥ प्रकृतिसुभगाह्येतेभावाअमदस्यचहेतवोव्रजतिपुरुषोयैरुन्मादंतएवनवांकुशाः ॥ वि

श्रेष्ठोदारकर्माधीरोदात्तः सयथा॥कपोलेजानक्याः करिकलभदंतद्युतिमुषिस्मरस्मेरंगंडोड्डमरपुल
कवक्त्रकमलं॥मुहुः पश्यन्शृण्वन्रजनिचरसेनाकलकलंजटाजूटग्रंथिंदृढयतिरघूणांपरिवृढः
॥कैतवप्रधानःशठोयथा॥दृष्ट्वैकासनसंगतेप्रियतमेपश्चादुपेत्यादरादेकस्यानयनेनिमील्यविहित
क्रीडानुबंधछलः॥ईषद्वक्रितकंधरःसपुलकःप्रेमोल्लसन्मानसामंतर्हासलसत्कपोलफलकांधूर्तो
परांचुंबति॥कृतापराधोप्यविलक्षोधृष्टोयथा॥शतंवारानुक्तः प्रियसखिवचोभिः सपरुषैः सहस्त्र
निर्धूतःपदनिपतितः पार्ष्णिहतिभिः॥कियत्कृत्वोदृष्टाः पुनरिहनवेद्मिभ्रुकुटयस्तथापिक्लिश्यन्मांक्ष
णामप्येनधृष्टोविरमति॥हृदयंगमप्रवृत्तिरनुकूलोयथा॥मुंचकोपमनिमित्तकोपनेसंध्ययाप्रणमि

=हसितानिमांसलकोमलानिविष्कंभकोमलंवचनं॰सद्भावकोमलंप्र[illegible]ंजोकितंचनमामः॰महिलानां॰६=निजदयितदर्शनोत्क्षिप्तपथिकान्येनव्रजपथा॰गृहपतिर्घनकादुर्लंघवागुरा हस्यामे॰५=लंकिजक्षणाद्दिनम्मसेलंकिजोपहसासि

२२२ 282 तोस्मिनान्यथा॥ किन्नवेत्सि सहधर्मचारिणां चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः॥ औपरोधिक प्रवृत्तिर्दक्षिणो यथा॥ अनेनं कल्याणिमृणालकोमलं व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणं॥ प्रसाद माकांक्षति यस्तवोत्सुकः स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते॥ नायिकागुणेषु सर्वगुणसंपद्योगादुत्तमा यथा॥ हसिआं रससमं सत्तकोमलाइं वीसंभकोमलं च अणं॥ सब्भावकोमल पुलाइंअं चणाणिमोसमहिलाणं॥ पादेन गुणसंपद्योगान्मध्यमा यथा॥णिअदाइ अदंसणुक्खित्तपहिअ अस्सेणवच्च सुपहेण॥ गहवइ इव हुआदुल्लंघिवानराइ अइहग्गामो॥ अर्द्धगुणसंपद्योगादधमा यथा॥ तं किं रखणाविरज्जसि तं किरनुवहससि अलमहिलाओ॥ एहेहिं वारवालिइ अंसमइमलं समुप्पिसि यो॥ वयःकोशलाभ्यामसंपूर्णा मुग्धा यथा॥ सहिं आ राम २२२

=सखीभिर्भण्यमानास्तनके लग्नंकुसुमपुष्पमिति॰मुग्धवधूकाहसनेन मस्कोटयंतीनखपदानि॰१=

=प्रतिपक्षमन्युपुंजौ लावण्यपुंजौ अनंगगजकुंभौ· पुरुषशतहृदयधृतौ किमिति स्तनंती स्तनौ वहसि·२= खिन्नस्य स्थापयत्युरसि पत्युर्ग्रीष्मापराह्णरमितस्य· आर्द्रं गलत्कुसुमं स्नानसुगंधं चिकुरं·३= नापि तथानालपंती हृदयं दुनोति मा नीत्याधिकं· यथा दूरविजृंभितगुरुकरोषमध्यस्थभणितैः =१८:

हिंभस्समा णाय णाए लग्गं कुसुंभपुप्फं ति मुद्धबहु आहसिज्जइ पप्फोडंती णाहव आशं ॥ वयसा परिपूर्णा मध्य
मा यथा ॥ पडिवक्खमस्सुउजे लावस्सउडे अंणंगगअकुंभे ॥ पुरिससअहिअअधरिए कीस थणंती थणे
वहसि ॥ वयःकौशलाभ्यां संपूर्णा प्रगल्भा यथा ॥ खिंस्सस्स ठवेइ उपइ णो गिम्हावरणहरमिअस्स ॥
ओल्लं गलंतउप्फं ण्हाणसुअंधं चिउरभारं ॥ यत्नापनेयमानाधीरा यथा ॥ णा वितह अणालवंती हिअ
अं दूमेइ माणिणी णीअ ॥ हिअंजह दूरेविअम्हिअगरुअरोसमज्झत्थभणिाएहिं ॥ अयत्नापनेयमा
नाऽधीरा यथा ॥ अवलंबिअमाणपरम्मुहीअतस्स माणिणि पिअस्स ॥ पुट्ठिपुलउग्गमो तुह कहेइ
समुहट्ठिअं हिअअं ॥ आत्मीया स्वा यथा ॥ घरिणीए महाणसकम्मलग्गमसिमइलेण हत्थेण ॥ छि

=अवलंबितमान[redacted]पराङ्मुख्या आगच्छतो मानिनि प्रियस्य· पृष्ठपुलकोद्गमस्तव कथयति संमुखस्थितं हृदयं·२= गृहिण्या महानसकर्मलग्नमषीमलिनेन हस्तेन· स्पृष्टं मुखं हसंत्येतेन चंद्रावस्थां गतं पत्युः·१=

=इतिविवरनिर्गतस्यजरंउःसाधयतीवतस्रणेभ्यः।अत्रगृहेहालिकवधूर्देवेनावन्मात्रस्मणीयमाति॥२=बालसकुर्लजितयाअधानार्यस्तंवर्ध्याविभेमिगृहे एकाकिनीति निर्गछगम्यातीकाछ॥१२=
नव

२८३ तंमुहं हसिज्जइ चंदो व स्संग अपंइ एा॥ परकीयान्यदीयायथा॥ वंइ विवरणिगग अइलोरस्सो साह इ थे
तरुणाणं॥ एस्सघरे हलिअवहू एइहमेत्तत्थ णीवसइ॥ पाणिग्रहीता ऊढायथा॥ वं[redacted]सम्मा
२८३ दुल्लालिआए अज्ज अणज्जंकं अंणांववहूए॥ भाआमिघरे एआइणि त्तिस्सि त्तोपईरुद्दो॥ कुमा
रीअनूढायथा॥ कंस्स करोबहुपुण्णफलेकतरू णोतुहंणि सम्मिहिइ॥ यणपरिणाहे वम्मह णि
हाणाकलसेव्वपारो हो॥ प्रथमोढाज्येष्ठायथा॥ पंणअंपढमपिआए रक्खिनकामोविमधुरमधुरे
हिं॥ छेअवरोविणालिज्जइ अहिणावबहु आविलासेहिं॥ पश्चादूढाकनीयसीयथा॥ उंट्ठंतमहारंभे राम
थणाएरुद्दुणामुहवहूआए॥ ओसिस्तकवाली एणा ससि अंपढमघरिणीए॥ अहंकारवइिरुद्ढता य २८३
=कस्यकरेप्वहुपुण्यफलैकतरो त्व निर्वेक्ष्यति।स्तनपरिणाहेमन्मथनिधानकलशइवप्ररोहः॥१४=प्रणयंप्रथमप्रियायारक्षितुकामोपिमधुनमधुरैः।छेकवनोदिवसःघनेः।अभिनववधूकाविलासैः॥१५=उत्तिष्ठन्महारंभेके

नवोढामुखकमलायाःअवविनलकमलाप्रिमितिमुखकमलाकृ...

=अस्समहिलाप्रसंगं दे देवकु कुरुष्वास्मद्दयितस्य पुरुषाएकांतरमानखलु दोषगुणौ विजानंति १= आनाति ज्ञापयितुं अनुनयविधुरितमानपरिशेषं रतिविक्रमे विनयावलंबनं सैव कुर्वाणा २= यदा प्रियोन घ्यपते भरणन्हलोकस्यतेमानः अथ छद्मे
·साभ्यर्थनसंबोधनं १=

था॥ अँस्समम हिलापसंगं दे देक्क करे सु अम्ह दर अस्स॥ पुरिसा एकंत्तरमा णा हु दोस गुणो विअ णांति॥
गूढमान ईईं रुदात्ताय था॥ जाँ णाइ जाणावेउं अणुणाविहोणारी अमाण परिसेसं॥ रइ विक्कमंस्मि विणाअ
वलंबणां सच्चि अ पंकुणंती॥ निर्वाणामानाशंताय था॥ जँइ आपिओ णाटीस इ भरणह हलोकस्स कोरए
माणो॥ अहदिउम्मि विनाणो तातस्स पिअत्तणं कंसो॥ श्लाघनीयमाना ललिताय था॥ हँसिएहिं उआ
लंभा अच्छुवआरेहि रुस्सिअच्चाइ॥ अंसुहिं भंडुणाइ एसोमस्सो सुमहिलाणं॥ अनियनाने कोपभोगथा
सामान्याय था॥ ~~हसिएहिं उआ~~लंकं डइ एधूमं धारे अच्छत्तणा मग्गिणो समप्पिहिइ॥ सुहकमल चुंब
णा लेहलम्मि पासट्टिए दिअरे॥ पस्संतं रंमो म्मा पुनर्भूर्यय था॥ नं हसा जाणाइ या वालो एपच्छ समविणां अ

प्रियतमस्यापि वक्त्रं कृतः २=

प्रमापितसूचे श्रवेलोकयत्य नित्यकर्मणां २

=हसितैरुपालंभा अस्तुपकारैः रुषितव्यानि अश्रुभिः कलहा एषमार्गः सुमहिलानां ४= कडुके धूमांधकारे भुनोजन मग्नेः समार्प्यते मुखवकमलचुंबनाभिलाषिणि पार्श्वस्थिते देवरे २= तथा सा जानाति पापा लोकं मध्यछन्न मविनयं कर्तुं यथा

=सुंदरमणदर्शनरसवर्द्धितगुरुकमन्मथ[illegible]विलासं-सुविदग्धवेषावलितानमितंकोवर्णितुंशक्नोति- १= सामन्यसुंदरीणांविभ्रमभावहस्यविनयएव-धूमएवप्रज्वलितानांबहुमतस्सुरभिदारूणामगुरूणां- ४=

२२४ काउं॥ जह पट मंचिअ सच्चिअ लिहमज्झेचरित्तवसीरा॥ कलाचतुःषष्टिविद्गरीकायया॥ सुंदरमण

दंसणारसवड्ढिअगरुअवम्महविलासंसुविअड्ढवेसविलआरमिअंकोवस्मिउंतरइ॥ रूपयौवनमात्रो

२२४ पजीविनीरूपाजीवायथा॥ अयमेवदह्यमानस्मरनिर्गतधूमवर्त्तिकाकारः॥ चिकुरभरस्तवसुंदरिका

मिजनंकिंकरीकुरुते॥ कुट्टमितादीनांकर्त्री विलासिनीयथा॥ सामनस्ससुंदरीणं विब्भममावहइअ

विणओच्चेअ॥ धूमच्चिअपज्जलिआणबहुमओसुरहिदारूण॥ यथोक्तलक्षणासुखंडितायथा॥

पंचसागअणुरत्ता अवहत्तइलोअणंगण अलोअणाणंद॥ अस्मत्थयरवविअसवरिणाहभूसणदि राम

णावइणामोदे॥ कलहांतरितायथा॥ अहसोविलक्खहिअओमएअहयाइअगणिअप्पणाओ २२४

=प्रभवागतअनुरक्तो[illegible]त्रैलोक्यलोचनानंद- अन्यत्रक्षपितशर्वरीक नभोभूषणादिनं पतेनमस्ते- २= अथसविलक्षहृदयोमयाअभव्ययाअगणितप्रणयः पर्वाघनेर्नतशीलाभिर्युष्माभिरुपेक्षितोगच्छन्-१=

=पक्षांतरेत्रैलोकलोचनानंद- ·पक्षांतरेनरवभूषणा- =दिवाकर-पक्षांतरेदैवेवद्यमान-

=स्वानि प्रियः इति निमिषमिव ज्ञास्यते यामिन्याः प्रथमार्द्धे। येषां संतापपरवशायाः वर्षमिव व्यतिक्रान्तं।१।= सा लोका एवं सति गृहिणी गृहस्वामिनो गृहे तावत् नेष्यतोपि पादौ धुवति हसंती स्मितः।२।= गमिष्यति तस्य पार्श्वं मा विघ्नयत ताणि वर्द्धतां स्वाङ्गाकः। दुग्धे दुग्धमिव चन्द्रिका

गातुहदं सरांविअग्गइपम्हुरिणिहराणठाणं वा॥ वासकसज्ज्ञा यथा॥ एहिइ पिओत्ति णिमिसं व जग्गि
अं जामिणी अ पटमद्धं॥ सेसं संतापपरव्वसाए वरिसं व वोलीणं॥ स्वाधीनपतिका यथा॥ सा लोए च्चिअ
सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण॥ णेच्छंतस्स वि पाए धुअइ हसंती हसंतस्स॥ अभिसारिका यथा
॥ गम्मिहिसि तस्स पासं मा झूरसु तरुणि वड्ढउ मिअंको॥ दुद्धे दुद्धम्मि व चंदिआए को पेच्छइ मुहं
ते॥ प्रोषितभर्तृका यथा॥ गिम्हे दवग्गिमसिमइलिआइं दीसंति विंझसिहराइं॥ आससु पउ
त्थपइए ण होंति णवपाउससज्झाइं॥ विरहोत्कण्ठिता यथा॥ अस्मिन्नेष महे न वर्त्तत इदं यत्कामदेवोत्से
स्थियं पुत्रि निरन्नया तदधुना किंचिन्मुरे वरीयतां॥ इत्युक्ते जरतीजनेन कथमप्यध्वन्यवध्वा ततः पर्य

=भोच्छरे लंबदशाकलापंप्रावारकं स्त्रक्षातेन छन्नं· मां मंचपक्ष पिच्छेन वीड़का मांचुकुस्सुकुस्सुकुस्सुकुस्सुकुइ ति॥=

स्नेहनिकल्पितश्मश्रुकवलोधौतश्च धारांबुभिः॥ हीनपात्रेषु शकारो यथा॥ पलिच्चले लंणावदशाकलाअंपावालं अस्तुत्त शहे रागछत्रं॥ मंशं चरवादं तुह ओ हृच्च कामहचुकुस्सुकुस्सुक्कुचुकुस्सुकुंति॥ ललको यथा॥ कम्बलिवासि एक त्रिकुटं मलदं निधिद्दि त्तुद्दि एमइवे आलसि॥ लत्तिं सोवारजगिरकं तुमंसहिं खरा विद्दुपोप्फलिरा लोकोसिरा आगसि॥ अमात्यादिरासन्नाहः पारवडादिवीपीठमर्दः॥ तयोरमात्येषुमल्यवान्यया॥ हावत्सः खरदूषणात्रिशिरसोवध्याः स्यपापस्यमे हाहावत्सविभिषणात्वमपिमे कोर्यशाहेयः स्थितः॥ होमहत्सलवत्सरावणमहत्वद्ध्यामिते संकरं वत्सेनैकशिहाहतास्तिनचि विरंचीन्सुचकान्दक्ष्यसि॥ पाषंडेषु भैरवानंदो यथा॥ टंसेमितंपिससिणंवसहावइसंथभेमितस्मविरस्सगइस्सहहे॥

=दर्शयामितमपिभ्राशिनं वसुधावती एंक्लामामितस्यापिरवेरपिगतिं नमो ईं· आनयामियक्षसुरासिद्धगणंगनाक्षाम्नास्तिम्नमिवजयेममयनसाध्यं॥=

=ऊ॥ पुल्लुकरंककलमकूरसमं वहंति ये सिंदुवार विटपा मम वल्लभास्ते। ये गालितस्य महिषीदधिनः सुघृष्टास्ते किं च मुग्ध विचकिल प्रसूनपुंजाः॥२=

आणेभि जकव सुरसिह्नगणांगणा। ओतदंगस्थि मूपिवले येम हुंजणासज्जं॥ वैहासिकः क्रीडनको विद्यास्यधस्य विदूषकः॥ यथा॥ पुल्लुकरंकमलकूरसमं वहंतिजे सिंदुवारविडआम हवल्लहा दे॥ जेगालितस्स महिसी दहिणो सरिघा रुच्चंति मुद्ध वि अइल्लपसूणपुंजा॥ मान्यः कुलत्रवान् भुक्तविभवो गुणवान्विटः॥ सयथा॥ इाकार किं प्रार्थनया प्रावारेण भिषेणावा॥ अकार्यं वर्जमेवं ब्रूहि किम भीष्टं करोमि ते॥ धात्रेयकादिस्थैष्टो यथा॥ चंद्रापीडोप संजातपीडः कादंबरीं प्रति॥ प्राहिणोत्पत्रलेखा केयूरकेणकेयूरकमुपस्थितं॥ पताकास्तु स्वात्मोपयोगिन्यन्योपयोगिन्यनुपयोगिनी पताकेत्वापताकेति प्रकरीति प्रकीर्त्यते॥ तासु पताका हनुमान्यथा॥ दिष्ट्यासौ यं महाबाहु रंजनानंदवर्द्धनः॥ यस्य वीर्येणकृतिनो वयं च

२८६ 286

भुवनानि च॥ आपन्नाका प्रकर्यै मारीचजटायुवोर्यथा॥ रक्षसां मृगरूपेण रंजयित्वास राघवौ॥ जहार सीतां प
क्षी द्रुम यासक्षण विघ्नितः॥ सहजा पूर्वजा गंतुः सर्वा ह त्रिविधोच्यते॥ तासु लवंगिकादिः सहजा यथा उज्ज्व
ला लोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते॥ मलीमसमुखी वर्त्तिः प्रदीपशिखया यथा॥ कामंदक्यादिः पूर्वजा
यथा॥ तथा विनयनस्त्रापि मया मालत्युपायतः॥ नीताक तिपयाहोभिः सखी विस्त्रंभसेव्यतां त्रिजटादि र
गंतुर्यथा॥ जं णाइ सिरोह भणिअं मारअणि रित्ति मेजुउछ सुवअणं॥ उज्जाणं म्मि वणाम्मि अजं सु
रहितं लआ णाघिप्प इकुसुमं॥ नायकगुणोषु महाकुलीनत्वं पुंसो यथा॥ वासिष्ठैः सुकृतोद्भवोध्वरश
तैरस्त्यग्निकुंडोद्भवो भूपालः परमार इत्यधिपतिः सप्ताब्धिकांचेर्भुवः॥ अद्याप्यद्भुतहर्षगद्गदगिरो गा राम २८६

=जानकिस्के हभणितंमारजनीचरी तिजुयुष्मसेवचनं उपानेपिवने पिचपक्कुरभितलतानांगृह्यते कुसुमं॥३=

मंतियस्योद्भटं विश्वामित्रजयोर्जितस्य भुजयोर्विस्फूर्जितं गूर्ज्जराः॥ औदार्ययथा॥ दिङ्नातंगघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते सिद्धा सापि वदंत एव हि वयं रोमांचिताः पश्यत॥ विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो यस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तंगतं॥ महाभाग्यं यथा॥ दोर्निर्ष्येषक्षिट्शरीरवज्रशकलप्रत्युप्रस्टव्रणाग्रं युद्धासिनिभग्नमोघमघवन्मातंगदंतोद्यमे॥ भर्त्तुर्नरेंद्रनंदेवता विरचितस्रग्दाम्निभूम्नेः स्तुतावीरश्रीरिवतस्य वक्षसि जगद्वीरस्य विश्राम्यतु॥ कृतज्ञता यथा॥ कृतककुपितैर्बाष्पांभोभिः सदैन्यविलोकितैर्वनमसिगता यस्य प्रीत्या धृतापि तथांबया॥ नवजलधरश्यामाः पश्यन्दिशो भवतीविना कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये सतव प्रियः॥ रूपसंपद्यथा॥ व्यूढोरस्कोवृषस्कं

धःशालप्रांशुर्महाभुजः॥अयन्निव॥रघुःक्रमोद्योवनभिन्नशैशवःपुपोषगंभीरमनोहरंवपुः॥वैदग्ध्यसं
पद्यथा॥कोयंभामिनिभूषणांकितवतेश्रोणाःकथंकुंकुमात्कूर्पासांतरितःप्रियेविनिमयःपश्यापरंरंका
स्तिमे॥पश्यामीत्यभिधायसांद्रपुलकोमन्द्रंन्मडान्याःस्तनौहस्तेनप्रतिनिर्जिनेंदुरवतातद्धूतेहसन्वोहू
रः॥शीलसंपद्यथा॥कात्वंशुभेकस्यपरिग्रहोवाकिंवामदभ्यागमकारणंते॥आचक्ष्वमत्वावशिनां
रघूणांमनःपरस्त्रीविमुखप्रवृत्ति॥सौभाग्यसंपद्यथा॥असौविद्याधारःशिशुरपिविनिर्गत्यभवना
दिहोपातःसंप्रत्यविकलशरच्चंद्रमधुरः॥यदालोकस्यानेभवतिरुन्मादतरलैःकदाक्षैर्नारीणांकुव
लयितवातायनमिव॥मानितायथा॥यदास्यकामंभवतासमाच्यतामितिक्षयंनैतदनल्पचेतसां॥कथं

[redacted]

प्रसत्याहरणेषु विराणांश्रियाः परानुवृत्त्यामलिनीकृताः श्रियः॥ उदारवाक्यत्वंयथा॥ ख्याता एव वयंजगत्सु
चरितैर्वाग्मिभः किमाख्यायते सयत्नो भवद्भाक्तिरस्ति भवतः सत्यं मनुष्यो भवान्॥ शास्त्रैरन्यधीयमानयज्ञा
मः प्रायो वयं तेषु च प्राहस्तेन नु संति ते पि गिरयो ये वानराः शस्त्रिणाः॥ स्थिरानुरागिता यथा॥ न ततः केर
प्युक्ते परिणायविधौ काष्ठमुनिभिः पुराणो रात कल्पितहृदयेन क्षितिभृता॥ विनावाच्यं नैतत्स्वमतिनिधा
याननमघः पतद्बाष्पैर्भोभिर्निखिलमिवदन्त प्रतिवचः॥ नायिकागुणोषु स्त्रियामहाकुलीनता यथा॥ मा
नुषीषु कथंवास्याद्स्य संभवः॥ न प्रभातरलंज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥ औदार्यं यथा॥ भ्रूभेदे सहसोक
ते पि वदनं नीतं परां नम्रतामीषन्मां प्रतिभेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरं॥ अंतर्वाष्पजलिकृतं प्रभुन

पुरुषसदृशंतेवरंराक्षससदृशंकृतंनिशाचरपतिनाकथंतावच्चिंतितस्युलभंमहिलासदृशंनसंपतितिमेमरणं २

याचक्षुर्नविस्फारितंकोपस्यप्रकटीकृतोदयितयामुक्तश्चनमन्युः।महाभाग्यंयथा।तांनारदःकाचित्कन्या
२८८ २५८ किलप्रेक्ष्यपितुःसमीपे।समादिदेशैकवधूंभवित्री।प्रेम्णा।।शरीरार्द्धंहरोहरस्य।कृतज्ञानायथा।।पंरिस
सरिसंतुहकच्चिअररवससरिसंकंअनिसाअरवइणा।।कहआ(णा)चिंतिज्जमहिलासरिसंनसंपऽणाइ
मेमरणं।।रूपसंपद्यथा।आभरणस्याभरणंप्रसाधनविधेःप्रसाधनविशेषः।।उपमानस्यापिसखेप्रत्यु
पमानंवपुस्तस्याः।यौवनसंपद्यथा।उन्मीलितंतूलिकयेवचित्रंसूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविंदंवभूवत राम
स्याश्चतुरस्रशोभिवपुर्विभक्तंनवयौवनेनावैदग्ध्यसंपद्यथा।एकवामनसंनसंगतिःपरिहृताप्रस्फुटू २८८
मादूरतःतांबूलानयनछलेनरभसाश्लेषोपिसंविघ्नितः।आलापोपिनमिश्रितःपरिजनंव्यापारयंत्या

तनरपहिणी प्रियदर्शना च वाजा च प्रोषितपतिका च। असती प्रतिवेशिनी कुर्गता च नवबलु वाणिज्ं शीलं १॥

तिंके कांतं प्रत्कपकाटनश्चतुरयाकोपः कृतार्थीकृतः। शील संपद्यया। चतुरघरिणी पित्रं दंसरागात्रवा
लापउत्थवइत्थात्र। असइसत्रस्सत्रात्रराग खंडित्रं शीलं॥ सौभाग्य संपद्यया। संचारिणी दी
पशिखेवरात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा। नरेंद्रमार्गा दृइवप्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः॥ मानिता
यथा शैलात्मजापि पितुरुद्धिरसोभिलाषं व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च। सख्योः समक्षमितिचा
धिकजातलज्जा शून्या जगाम भवनाभिमुखं कथंचित्। उदारवाक्यत्वेयथा यथा कृतं वेदविदां वरचपा
जनो यमुच्चैः। पदं लघनोस्युकः। तपः किलेदं नतदवाप्ति साधनं मनोरथानाम गतिर्न विद्यते। स्थिरानुरा
गितयथा॥ अलं विवादेन यथा श्रुतं च या तथा विधस्तावरशेषमस्तु सः। ममीत्र भावेकरसं मनः स्थि

रनकामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते।पाकभक्तिषाटाव[illegible]तेस्वादुमृद्वीकापाकं यथा।आक्रामंदहताद्भुतः प
२८९ रिभवोयेनाथसंध्यानतोसेर्ष्यावोवतुचंडिकाचरणापास्त-पातयंतीपतिं।कुर्वन्यधिकंक्लेतप्रतिकृतंमु
केनमैौलेमुहुयषिष्येणादृतकज्जलेवलिखितंलक्ष्येववंद्रेयथा।अघतयोः स्वादुनारिकलीरीपाकंय
या।जहद्ध्यातहरमिश्रंजाश्चापत्तापइंगेश्चाधूआघरसानिश्चस्तश्चज्जविशैौकोऊहत्वाइश्चंइ।
श्चारिमध्यंतेषुस्वादुस्वादुत्तरस्वादुतममित्यात्रपाकंयथा।शापादसिप्रतिहतास्मृतिलोपक्षेभर्तु
र्व्यपेततमस्तिप्रभुतातवैवाच्छायानमूर्छतिसलोपहतप्रसादेशुद्देतुदर्प्यणातलेसुलभावकाशा।य रम
न्नापेतिनचातिशोभतेतन्नोलीणांयथाहित्वासीतांदशमुखरिपुर्नोपयेमेयदन्यांतस्यएवप्रति २८९
=गयाइत्थातथारमितंजायाश्शापतिंगताइतिाःगहत्वामिनोघापिसकोतहलान्यक्षी[illegible]न्नि॰४=

॥बहुवल्लभस्य या भवति वल्लभा कथमपि पंच दिवसानि। सा किं षष्ठं मार्गति कुतो मिष्टं च बहुकं च॥३॥ वेपते यस्य सव्रीडं वलितं वाच्यनिपुलकाचितस्तनकलशं प्रेमस्वभावविमुग्धं द्वितीयपार्श्वगमनोत्सुकं वामार्धं॥४॥

कृतिसखोपक्रन्नूनाजह्माराव्रत्तांतेनश्रवणविषयप्रापितेनातेनभर्त्तुः सादुर्वारव्ययमपिपरित्यागदुःखं
विषेहे॥ यद्दीपेतिचशोभतेचततकुसुमरागंयथा॥ बहुवल्लहस्सजाहोइवल्लहाकहयिपंचदिंहिअ
हाइं साकिंछट्ठंमग्गाइकंत्तोमिट्ठंचबहुवं च॥ यन्नापेत्यपिचशोभतेतन्मंजिष्ठारागंयथा॥ वेवइ
जस्ससविडिअंवलिअंपेमहइछसुक्कारइंस्सयणाअलसंायेम्मसहवविमुहिअंचीओवासगम
मुस्सुवामद्धं॥ गूढव्यलीकमंतर्व्याजंयथा॥ प्रत्ययोऽस्मितेगोकुलस्यशायनादुःखभमूढस्यमेसा
गोत्रस्खलनादेपेनुचदिवाराधेनिभीरोशिति॥ रात्रावस्वपतोदिवाचविजनेनोमनिचाभ्यस्यताराधा
प्रस्मरतः श्रियंरमयतः खेदोहरेःपातुवः॥ अगूढव्यलीकंबहिर्व्याजंयथा॥ चक्षुर्यस्यतवाननादपग

२९० 290 तेनाभूत्कचिन्निर्वृत्तंयेनैषामनंतचंदेकशायनंवक्षःस्थलीकल्पितायेनोक्तासिविनात्वयामङ्गगाढ
न्मंक्षरागाज्ज्ञायतेसोयंदंभधृतव्रतःप्रियतमःकर्त्तुंकिमभ्युद्यतः।अव्यलीनिर्व्याजंयथा।किंकंठे
शीथिलीकृतोभुजलतापाशःप्रमादान्मयानिद्राछेदविवर्त्तनेष्वभिमुखंतायासंभाषिता।अन्य
स्त्रीजनसंकथालघुरहंस्वप्नेचयावीक्षितादोषंपश्यसिकिंप्रियेपरिजनोपालंभयोग्येमयि।ध
र्मोतुवंधिधर्मोदर्कंयथा।अयसविषयव्यावृत्तात्मायथाविधिसूनवेनृपतिककुदंदत्वायूनेसितातपवा
रणां।मुनिवनतरुछायांदेव्यातयासहशिश्रियेगलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदंहिकुलव्रतं।अर्था राम
नुबंध्यधर्मोदर्कंयथा।भूत्वाचिरायसदिगन्तचतुरंपत्नीदौष्यंतिमप्रतिरथंतनयंप्रसूपतत्संनिवेश्य २९०

तमेरेणास्तेहैवंमत्त्रीशान्येकरिष्यसिपरंपुनराश्रमेस्मिन्।यत्पुनःकाममेवानुवध्नातिनत्कामोद
र्कयथा।अहैतंसुखदुःखयोरनुगुणांसर्वास्ववस्थासुयद्विश्रामेहृदयस्ययत्रजरसायस्मिन्नहा
र्योरसः।कालेनवरणात्ययात्परिणतेयत्स्नेहसोवस्थितंभद्रंतस्यसुमानुषस्यकथमप्येकंहियत्प्रा
प्यते।नानालंकारसंसृष्टैःप्रकाराम्बरसोक्तयः।इत्युक्तंतत्रालंकारसंसृष्टेरित्येववक्तव्येना
नायहरांगुणरसानामुपसंग्रहार्थं।तेषामपिहिकाव्यशोभाकरत्वेनालंकारत्वात्।यदाहकाव्य
शोभाकरान्धर्मानलंकारान्प्रचक्षते।तेचाद्यापिविकल्प्यंतेकस्तान्कार्त्स्न्येनवक्ष्यति।काश्चिन्मार्ग
विभागार्थमुक्ताःप्रागप्यलंक्रियाः।साधारमलंकारजातमन्यत्प्रदर्श्यते।तत्रकाव्यसोभाकरानित्य

नेनश्लेषोपेमादिवत्तद्गुणारसभावतदाभासप्रशमादीनप्यपरह्लाति। मार्गविभागकृतं गुणानामलंकि
२६१ 291 योपदेशेनश्लेषादीनां गुणानामिवालंकारत्वमपि ज्ञापयति श्लेषः सादः समता माधुर्यं सुकुमारतार्थ
व्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः। तेषां विपर्ययः प्र
योगोडवर्त्मनि लक्ष्यते। इति श्लेषादीनां दशानामेव मार्गप्रतिभाकारितां ब्रुवन काव्यशोभाकरत्वे
न गुणान्तराणामप्यलंकारत्वमुपकल्पयति। तदाह कस्तान्कार्त्स्न्येन वक्ष्यति। युक्तमिदमयुक्तं त्वि
दमुक्तं। रसानामलंकारतेति तेषां गुणानामिवालंकारव्यपदेशाभावात्। नायुक्तं। उक्तोत्कर्षाणामूर्ज राम
स्विरसवत्प्रेयानामुपदेश—नात। यथा। प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद्रसपेशलं। ऊर्जस्वि रूढाहंकारं यु २६१

क्रोत्कर्षं च तत्त्रितयं तत्रोर्जस्विरूढाहंकारमित्यनेनात्मविशेषनिष्ठस्योक्तः एवं जन्मनोऽनेकजन्मानु
भवसंस्काराहितं इति मन्नः संप्रामेगुणसंपदुत्थानातिशयहेतोर्विशेषस्योपसंग्रहादहंकाराभिमा
नशृङ्गारापरनाम्नो रसस्य मानमयविकाररूपेणाभिमानिनां मनसि जायते ततः परां कोटिमुपव
र्णयति । रसवृद्ध्रसपेशलमित्यनेन विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति र
त्यादिरूपेणानेकधाविर्भवतोऽभिवर्द्धमानस्य परप्रकर्षगामिनः शृङ्गारस्य मध्यामवस्थां सूचयति
प्रेयतरारव्यानमित्यनेन समस्तभावमूर्द्धाभिषिक्तायारतेः परप्रकर्षाधिगमात्भावलाभिरामे भाव
रूपतामुल्लंघ्य प्रेमरूपेणापरिणतायामुपादानात्भावांतराणामपि परकर्षाधिगमे रसरूपेण

परिणतिरितिज्ञापयन्नालंकारस्योत्तराकोटिमुपलक्षयति।सर्वेषामपिहिरत्यादिप्रकर्षोगाररतेभि
२९२ योररोप्रियःपरिहासप्रियोऽमर्षप्रियइतिप्रेम्णोवपर्यवसानंभवति।युक्तोत्कर्षंचतत्त्रयमित्यनेनायु
२५८ क्तोत्कर्षाणांत्रयाणामप्यूर्जस्वि।प्रभृतीनांगुणत्वमेवनालंकारत्वमित्यवस्थापयति।तथाहि।ऊर्जि
त्यंभाविकंप्रेयइतिगुणोऽभिमन्यतेकुतःपुनरिदंएकदोर्ज्जस्विरसवत्प्रेयसामलंकारत्वमन्यदागुण
त्वमुच्यतेभूमिनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने।संसर्गेस्तिविवक्षायांमतिशायनेवाभूम्निवामतु
वर्थीवंतिमतुवादयः।यथागोमान्देशःवाचालोवटुःवाग्मीविपश्चित्फलिनोवृक्षाःबलवान्मंदः राम
दंडीगोमतिज्ञोगोति।तत्रोर्ज्जस्विरसवतोरलंकारत्वविवक्षायामतिशायनेवाभूम्निवामतुवर्थीयः २९२

गुणत्वविवक्षायांतुप्रशंसानित्ययोयोरितिद्रष्टव्यं।नित्योहिकाव्येगुणयोगइश्वरसादियोगः।गुण
वतोरसवतश्चातिशयितैवास्याःप्रशंसासर्गस्तु।गुणानामवश्यमुपादानेषुनिंदापुनर्दोषहानेनाव
तरतिगुणेषुप्रेयइतिनरूपाभेदात्कथमलंकारत्वेनतदुत्कर्षप्रतीतिः।यथा।युधिष्ठिरःश्रेष्ठतमःकुरू
णामिति।तत्रातिशायिगुणेगुणांतरेणातद्वृत्तिरितिचेत्।इहापियुक्तोत्कर्षेचतत्रयमितिवाक्यांतरे
णाभविष्यति।नचातिशायिकाःस्वार्थातिरिक्तंकिमपिब्रुवते।अपितुप्रकृतरूपार्थमेवप्रकर्षादि
कंगमयंतिस्वार्थिकेषुस्वयंतेविधीयंते।एवमवस्यापितेगुणरसानामलंकारत्वेषट्प्रकारकोरसा
लंकारसंकरःसंभवति।गुणसंकरः।अलंकारसंकरसंकरः।रससंकरः।रसगुणसंकरः।रसालं

२९३ 293 कारसंकरश्चेति नन्वत्र गुणानां संकरव्यवहारो नोपपद्यते बहुष्वपि गुणेषु गुणावदित्येव व्यपदेशा
तामेवं त्रिविधा गुणा। शब्दगुणाः। अर्थगुणाः दोषगुणाश्चात तु प्रत्येकं द्विधा उल्लेखवंतो निरुल्ले
खाश्चात्र शब्दगुणे अर्थगुणाः दोषगुणाश्च ते तु प्रत्येकं द्विधा उल्लेखवंतो निरुल्लेखाश्चात्र
शब्दगुणेषु समाधिमाधुर्यौदार्यगांभीर्यादयः सोल्लेखाः श्लेषप्रसादसमतासौकुमार्यादयो नि
रुल्लेखा अर्थगुणेषु प्रसादरीतिकात्स्न्यादयः सोल्लेखाः अर्थव्यक्तिसौक्ष्म्यगांभीर्यादयः सोल्ले
खाः श्लेषप्रसादसमतासौकुमार्यादयो निरुल्लेखा। सोल्लेखानामेवं विजातीयानां तु निरुल्लेखा राम
नामपि संकरव्यवहारः प्रवर्तते सजातीयानां शब्दगुणेषु समाध्यादीनां यथा गानवपल्लवे सह लोल २९३

= अपिशब्दात् सोल्लेखानामपि ॥ =

= नवपल्लवेषु लोजति घूर्णति विटपेषु वलति भिरवनेषु स्फुरति च स्तबकेषु मा

इषोलइविलवेस्तुवलइसिहरेस्तु। यवइत्यवएस्तुअतहावसंन्नतत्स्थोअसोअस्तअत्रान्यधर्माणाम
न्यत्रारोपणां समाधिः। पृथक्पदनामाधुर्यंविंषविकटत्वमुदारताध्वनिमत्तागाभीर्यमिति। सजातीयाः
संकीर्यंते यतोवसंतलक्ष्मीरशोकस्य इति पदयोः श्रा हृध्वनिरपि परिस्फुरति यथा कस्यचिदशोकस्य
मानिनोगेषु प्रियांगनासविलासंचेष्टते तथा अस्येयमिति। अन्यगुणेषु श्लेषादीनां यथा। जनःपुरोप
यार्णायाञ्जलधिजलभावंजलमुचः तथा चस्यचैनंतिदधतुस्तुभैः स्तुक्तिवदनेततस्तां श्रेयोभिः परिणा
तिमसौविंदतु यथा तु चिंतनंनवीनस्तनिहृतितवायंविलुठति। अत्र संविधानस्तुसूत्रता श्लेषः। अर्थस्य
प्राकंघप्रसादः। उंस्तत्यादिक्रियाक्रमोरीतिः। दीप्तरसत्वंकांतिः इत्यर्थगुणाः सजातीयाः संकीर्यंते।

२६५ दोषगुणेषु प्रमादीनां यथा। हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकांडवैरिणा। हन्यते चारुसर्वांगी हन्यते
मंजुभाषिणी॥ अत्र हन्यत इत्यमंगलार्थं वरारोहेत्यश्लीलं। हन्यत इति पुनरुक्तं चारुसर्वांगीत्यु-
295 क्तौ वरारोहेति व्यर्थं। त एते सजातीयास्त्वारोपि दोषगुणाः संकीर्यमाणाः कस्यचिदुन्मत्तभावि-
णोऽनुकंपाद्यतिशयविवक्षायामभ्यनुज्ञायंते। यदाहुः अनुकंपाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते॥
न दोषः पुनरुक्तादौ प्रत्युतेयमलंक्रिया॥ अथासजातीयानां शब्दगुणानामर्थगुणानां च सं-
करो यथा। को नाम नोदयति नास्तमुपैति को वा लोकोत्तरः पुनरयं सविता जगत्सु। यत्रोदयास्- राम
मयभाजि रुचां निधाने द्वेधा भवत्यहोरात्रिक्षणादेति कालः। यत्र यावदर्थपदतास्मिन्नत्वं सम्यग- २६५

थविकटत्वमुदारता विशेषणगुणायोगादात्तत्वमिति शब्दगुणाः। उक्तार्थनिर्वहणं प्रौढिः। अर्थप्राक
ट्यं प्रसादः। रूढाहंकारच मौर्जित्यमित्यर्था गुणाः संकीर्यन्ते। शब्दगुणानां दोषगुणानां चयथा। ए
त्येहि वत्स रघुनंदन पूर्णचंद्र चुंबामि मूर्ध्नि चिरं न परिष्वजे त्वां॥ आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहा
मि वंदेथवा चरणपुष्करद्वयं ते। अत्र भावत्ता वाक्प्रतिपत्तिर्भाविकत्वं प्रसिद्धार्थपदता प्रसादः प्रिया
र्थपदोपादानं प्रेय इति शब्दगुणाः एत्येहीति पुनरुक्तं वत्सेत्यनन्त्यात्वत्पादाब्जद्वयं वंद इति विर
द्धं मूर्ध्नि चुंबामि हृदि वहामीत्यादौ वंद इति क्रियापात्स्वनुपयोगात पूर्णचंद्रेति दर्शनादि क्रियोपयोगित्वा
र्थं चेति दोषगुणाः परस्परसंकीर्यंते रसाक्षिप्तचित्तादौ हि पुनरुक्तादयो तद्दुष्यंति अर्थगुणानां

दोषगुणानां यथा। किं द्वारि दैवहितिके सहकारके रासंवेष्टितेन विषपादपएव पाद्यः। अस्मिन्ननाग
२९५ पि विकाशा विकारभाञ्जि भीमा भवंति मदनज्वरसन्निपाताः। अत्र दीपर सत्वं कांतिः अर्थ माकंदप्रसा
295 द उक्तार्थ निर्वहणं प्रोद्दिरित्यर्थगुणाः दैवहतिकेति विषपादपोयं पापड्त्यमंगलार्थीयामं
कि मिनेन संवर्द्धितेन इत्यत्र मदनज्वरसान्निपाता इत्यत्र च कृत्यप्रयोजनादेर्विऽरहिणोः स्फुरि
त्वादेरध्याहारादसंपूर्णवाक्यतायामर्थव्यक्तिविपर्ययः अस्मिन्विकाशा विकारभाञ्जीति विका राम
शशब्दस्य पुष्पविषयस्य वृक्षेपि प्रयोगेऽवाचकत्वात्। अयमर्थ इति दोषगुणा मिथः संकीर्यंते य २९५
तो रक्षेत्सो पात्यारहासलेशोक्त्यामंगलं प्रविशापिंडी। द्वारं मिभक्षयेतिन्यायात प्रसिद्धाध्याहारः। व

दतिमंचाः क्रोशंतिइतिप्रयोगदर्शनादाधाराधेययोरभेदोपचारःस्वविरूद्धलक्षणादिभिःप्रयुज्य
मानोनदोषाति अथालंकारसंकरः सयद्यपिव्यक्ताव्यक्तोभयान्मततयातिलतंदुलकादिभिदैःप्रधा
नांगभावसमकक्षताभ्यां पुरस्तादुक्तः तथापितेषांगुणादिसंकरासाधारणत्वात संप्रतिसाधार
णःप्रकारउच्यते। सषोढाशब्दालंकारसंकरः अर्थालंकारसंकरः उभयालंकारसंकरः शब्दाल
कारसंकरः शब्दोभयालंकारसंकरः अर्थोभयालंकारसंकरः तेषुशब्दालंकारसंकरोयथा हंसा
लीभयातरलासारासरसासमसारसरासा। अंबररमारूढासारासरसासरासुसारसरासा अत्र
संस्कृतप्राकृतभाषाश्लेषः गतप्रत्यागतंचित्रंपारावृत्तियमकंवर्णानुप्रासश्चेतिचत्वारः शब्दालं

=हंसालीति। अस्यार्थः। हंसाली हंसपंक्तिः रंयवत्साका। भवदमस्तर्पमाकृता। किंभूता। भयेनचंचला। पुनः सवत्सावत्समसहिता। पुनः सरासाः सशरस्थेसावसाक्षेपारसः क्रीडाय ... पुनः आवासेशादयोदसक्तासहिता। पुनः सवरणं सवेगमनोनाम्येतेभिम्यते

= नयपनुकेवलंदीपशिखासाछपंचंपकैः प्रतिपन्नं कज्जलकार्यमपिह्लनंमुपदिकमङ्कि र्भमरैः॥४=

२६६ कारसंकरोयथावासावस्थिततताम्रचूडवपसामायाभिभिः कूजितैर्दूरादप्यनुमीयमानवसतिर्ग्रामो
यमंतर्वंशायत्ते दीमसरगालकूढविसरकुकूडम्पाघनंसंध्यांतोल्लसद्छमल्लपटलछायाअटा
256 लमितिचकारकेहेतुःजायमानपदार्थस्वरूपाभिधानंजातिरित्यर्थालंकारारिश्चत्वारोमिथःसं
कीर्यंते उभयालंकारसंकरोयथागाहूरावरंदीवसिहासाविच्छंचंपरशहिपडिवसांकज्जलपट
लानामिवमुपभ्रमरपटलालोमिलननान्मेलितंचंपकदीपलिकयोरिवभ्रमरकज्जलपटलयोरौ
पम्यादिसंबंधान्नमुच्चयइस्फभयालंकाराश्चत्वारोमिसंकीयंते शब्दार्थालंकारसंकरोयथा॥सवी राम २६६
शारुधिरगधवारधिसदात्सारंगाङ्गवरूढकुधिक्षामक्ष्मारुहिमंरन्मधुलिहिस्वछंदकुंदद्रुहितु

स्मत्स्त्रोतसितज्ञम्भूभिरजसिज्वालायमानं नभसि ज्येष्ठेमासिखरार्कतेजसिकथंपथ्यंब्रजन्जीवसि
अत्रावचित्तिकारीतिः यद्देभक्तिमुद्रा अनुप्रासश्चेतिशब्दालंकाराः जातिः ज्ञापककारकहेतुः चित्रहेतु
श्चेतिअर्थालंकाराः ञ्चेह संकीर्यन्ते एवमुभयालंकारसंकरो यथा स्तोकस्तोकमम्भूभि अंबरं रनत
लेताराभिरस्तंगतं गछत्यस्तगिरेः॥ शिरस्तदनुचछायाटरिद्रुः श्यामीप्रत्यासन्नतरोदयस्यतत्व
रोर्विंवारुणिम्नातते मतिष्ठारसेलाहिनीदिगचिप्राचिसमुन्मीलिती अत्रसमुन्मीलतीतिविभक्ति
मुद्रा स्तोकं स्तोकंमस्तगछतीचादिरत्यनप्रासश्वशब्दालंकाराः हेतपमासमाधिरनक्रमः समच्च
योक्तिश्चेति उभयालंकारामिथः संकीर्यन्ते अथोभयालंकारसंकरो यथा खल्ववस्तेकलविं- कं

-कलविंकोयामचटकः॥१२-

ठमलिनंकदंविनीकंबलचर्चोपारपतीवदर्दुरकुलंकोलाहलेऽन्मदंगंधंमुंचतिसिक्तजालसुरभिं
२९७ वैर्षरादग्धास्थलीदुर्लक्ष्योपिविभाव्यतेकमलिनीहासेनभासांपत्तिः अत्रजातिरनुमानंकार
297 कज्ञापहेतुत्वेचस्वत्वर्थालंकाराः रूपकोपमीहेतूपमोत्प्रेक्षोपमा चेति उभयालंकाराः मिथसं
कीर्यंतेनगुणालंकारसंकरोपिव्याख्यातः अतोयद्यपिगुणवत्वेवावाक्येसंकरयोगस्तथापि
क्वचिद्गुणस्यप्राधान्यंक्वचिदलंकारस्येतिप्रधानांगभावेनगुणालंकारयोः संकरव्यवहारः प्रव राम
र्ततेसचषोढाशब्दगुणप्रधानत्वर्थगुणप्रधानः दोषगुणप्रधानः शब्दालंकारप्रधानः अर्थालंका २९७
रप्रधानउभयालंकारप्रानश्चेतितेषुशब्दगुणप्रधानोयथाप्रामश्रीरेषकस्मात्पुनरपिमयितंसं

यदिदं विदध्यान्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो रागाप्यहं तर्कयामि सेनुं वध्नामि भूयः किमिति
च सकलद्वीपनाथान्नुयातत्वेप्यायाते वितर्कानिति विदधत इवाभाति कंपः पयोधेः अत्र हेतूत्प्रे
क्षाभिधाने त्वयीत्यादौ परे विस्मुः स्वरूपाध्यासेन तद्भावापत्तेः समाधेः प्राधान्यमिह प्रतीयते
वनुचापमर्थस्य प्राकट्यात् प्रसादोर्थगुणः कस्मान्न भवति अस्मिन्नपि तद्वपरेशेन शब्दश् =विस्मुयपदेशोक-५=
क्लेषाधिक्यात् न तु न त्वयीत्येष इत्येष इत्यस्येति युष्मदेतदिदमां कश्चिन्न विस्मवाची सकथं व
र्णनीयवस्तूनि तमर्थमभिदध्यात् उच्यते सर्वनामत्वेनैषां सर्ववाचित्वात् सर्वनामानि हि सर्वभि
नाभिधायीन्यपि प्रकरणादिगम्यविशेषमिवत्र वर्तते स चेह प्राप्तश्रीरित्येवमादिभिरभिन्न एवा

२६८ 298 भिगम्यतेइतिअर्थगुणप्रधानोयथालक्ष्मीवशीकरणचूर्णसहोदराणित्वत्पादपंकजरजां
सिचिरंजयंतियोनिंप्रणाममिलितानिनृणांललाटेलुंपतिदैवलिखितानिदुरक्षराणि
अत्रहेतुवाक्यउभयालंकारपिप्राधान्येनार्थप्राकषमर्थगुणःप्रतीयतेदोषगुणप्रधानोय
थायेनोपविद्धसलिलस्फुटनागसद्मादेवासुरैरमृतमंबुनिधिर्ममंथेव्यावर्त्तनैरहिपतेरय =कैशाम:१४=
माहितांकःखंव्यालिखन्निवविभातिसमंदराद्रिः अत्रव्यावर्त्तनैरहिपत्तेरयमाहितांकइ
तिज्ञापकहेतोखंव्यालिखन्नितेउत्प्रेक्षावयवाच्चदेवासुरैरितिनित्यंविवक्षायांबहुवचनअमृ राम २६८
तमंबुनिधिर्ममंथइतिद्विकर्मकेष्वपिमथिप्रभृतीनामुपसंख्यानमित्यमृतशब्दात्द्वितीयेतिदो
वैरा

षगुणयोः प्राधान्यं प्रतीयेतेन नु चात्राप्यर्थस्य प्राधान्यं न भवति नहि विषयस्य ज्ञापकहेतुनायहृततला
त। सोप्यर्थालंकार एव गुणालंकारयोः स्वतुल्यकथतायाम लंकारः प्रधानं भवति न गुणाः गुणो
हिं गुणभूतैरेवालंकाराः प्राय आरभ्यंतेतद्यथा अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुंफिता। विपंची
स्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते समस्तात्युत्कटपदामोजःकांतिसमन्विता।। गौडीयां तां विजानं
ति रीतिं रीतिविचक्षणाः।। आश्लिष्टश्लथभावां च पुराणच्छायमाश्रितां।। मधुरां सुकुमारां च पांचाली
कवयो विदुः।। माधुर्यमपि वांछंतः प्रसादं च सुमेधसः।। समासवंति भूयांसि न पदानि प्रयुंजते।। लाटी =पांचाल्यां २=
यावंतयो रीत्योर्मागध्यां च क्वचित् क्वचित्।। केचिदोजोभिधित्संतः समस्यंति बहून्यपि प्रतीतशब्द

२९६ 299 गुणस्यतुश्लाघ्यविशेषणायोगाउदात्तत्वमित्यादेःकिमितिप्राधान्यंनभवति॥शेषगुणानामती
वोल्लेखविधित्वेनप्राधान्यात्॥सावामनप्रसिद्धिलंकारप्रधानोयथा॥पञ्चेन्द्रकोटिकरकोरक
-वरभाजिवभ्राजिमबभ्रुकलशिजटापटलेहरस्य॥तदः पुनातुहिमशैलशिलातिकंजमं
कारंडवरविहा-सुरापगांभः॥अत्रार्थप्राकट्यंप्रसादःविभवोत्कर्षउदात्तता॥मदुमस्फु
टोन्मिश्रवर्णानामवैषम्यंसमताबंधगाढतौर्जित्यमित्यादिभ्योगुणेभ्यःप्राधान्येनशब्दालं राम
कारानुप्रासःप्रतीयते।अर्थालंकारप्रधानोयथाआश्लेषिणःस्फुरतरुक्मपीतशीतमायामि २९६
नीघनमुदारजनीर्युवानः।कर्वैर्मुहुर्घलनसंधिलोलपादांतसंवलिततलोलपटाःस्वपंतिअत्र

वंधविकटत्वमुदारताश्लाघ्यविशेषणयोगउदात्तताविभवोत्कर्षआदार्यदीप्तरसत्वंकान्तिरित्या
दिभ्योगुणेभ्यः प्राधान्येनजातिरथ्यालंकारः प्रतीयते उभयालंकारप्रधानो यथा॥ अभ्युद्धृतावसुम
तीदलितंरिपूरः क्षिप्रक्रमंकवलितावलिराजलक्ष्मीः अत्रैकजन्मनिकृतंयदनेनयूनाजन्मत्र
येवदकरोत्पुरुषः पुराणः॥ अत्रोक्तिपरिपाकः प्रौढिः वंधविकटत्वमुदारता आशयोत्कर्ष उदात्तत्व
अर्थप्राकट्यंप्रसादः इत्यादिभ्योगुणेभ्यः श्लेषोपसर्जनाविशेषोक्तिरुभयालंकारः प्राधान्येन
प्रतीयते। रससंकरोपिचालंकारसंकरवदेवभावरसाभावप्रशमानांतिलतंडुलादिप्रकारेणसं
करः षट्प्रकारोभवतितत्रभावानांतिलतंडुलप्रकारोयथान्यक्कारोह्यदिवजत्रकीलइवमेतीव्रः परि

=तात्पर्यत्वंजातिर्गकगपसद निद्वनोगकडम्रात्र कृएणमसे अजायाद पिवर्न मे०२

स्यंदते घोरां धेतमसीव मज्जति मनः समीलितं लज्जया॥ शोकस्ताक्ष्यं विपत्तितो दहति मां यत्ना
३०० स्त्येव यस्मिन्क्रियामर्मोरायेव पुनः छिनत्ति करूणासीतां वराकी प्राता॥ अत्रामर्षलज्जाशोका
300 नुकंपाः समकक्षतयाभिव्यक्तिलतंडलवत संकीमाना रामस्य विवहिणोवागारंभानुरागो
क्तिपरतया प्रतीयंते॥ क्षीरनीरप्रकारोयथा॥ मानोन्नतेत्यसहने त्यातिपंडितेतिमप्येवधि
कतिरनेकमुखी सुखीनां॥ दाक्षिण्यमात्रमसृणेन विचेष्टितेन धूर्त्तस्य तस्य तु गुणानुपरं राम
जपंति॥ अत्र सखीषुरोषः प्रियगुणेषु चासूयाक्षीरनीरवन्मिथः संकीर्यमाणा मानिनीवा ३००
गारंभपरतया प्रतीयते॥ छायादर्शप्रकारो यथा आः सीते पतिगर्भे विभ्रमत्नसमातन्त्रमहाध

वप्रंधंसस्मितकांतिमन्नवतदाजातंयदेतत्सुखं।।संप्रत्येवहठात्तदेवकुरुतेकेशोच्चयोत्कर्षणा
त्रासैःत्वानितलोलनलोचनपतद्बाष्पप्लुतशाबराः।।अत्रक्रोधाभासेधार्यादर्शन्यायेनरत्याभा
सःसंकीर्यते।।नरसिंहवद्यथा।।किंहारिदैवहनिकेसहकारकेण।।संवर्द्धितेनविषपादपएष
यायः।।अस्मिन्ममनागपिविकात्सविकारभाजिभीमाभवंतिमदनज्वरसान्निपाताः।अत्रनर
सिंहजातावेवसिंहनरशरीरभागोसहकारवर्णनाशृंगारंभानुसारेणसखीविषयानु
कंपासहकारविषयाचकुत्सामिथःसंकीर्यंततथाहिदैवहतिकेशावेनलब्धायांनित्यरूपा
धौसर्वथैवानुकंप्यमानत्वापांसहकारसंवर्द्धननिषेधनत्त्वमेवास्याःकेनाघोत्पत्ते।।एवनाम

३०१

त्वंहैवोपहतासियनसहकारविषयादयंद्वारिसंवर्द्धयसिविषयादन्यशब्देनलब्धायांत्यह
कारस्यसर्वथैवकुत्सायांविकासकलेकामिनीनाममसहस्यस्मरेज्वरेसंन्निपातहेतु
त्वकत्वमेवस्या०कनन्त्रस्ययेनप्रत्याप्यतेतद्युक्तंकुत्सितत्वेनकुत्सावान्सम्यग्वापिहिकुत्सि
तःस्वशब्दाभिहितेकेनविशिष्टोर्थःप्रतीयते॥नचसांप्रतिकाकुत्साशब्दाभेदप्रतीयतेपूज्यते
कुत्सितत्वेपिप्रकारोयथा॥मागर्वमुद्वहकपोलतलेचकास्तिकांतस्वहस्तलिखितापिमं
जरीति॥अन्यापिकिनसखिभाजनमीदृशानांवैरीनवेन्नन्नचेद्भवतियाशिवेपथुरंतरायः ॥ राम ३०१
अत्रस्वसोभाग्येप्रत्तिपिडेमांसलदकयोरविविभागमापाद्यमानयोरिस्तूयागवयोःसंकरउप

प्रशस्तत्वेपिकुत्स्यतेनयथाः एकाश्शजीवलोकेजीवतिस्वंपंनकृपपपस्तुकृपः यःप्रेमपारापारोमृगद्ववनस्यगीद्यमंपतति पांसलरकाश्च
=ग्रथमाणात्=

यपंद्यंते। चित्रवर्णप्रकारेणयथाविरोधोविश्रांतः प्रवसतिरसोनिर्वृतिघनस्तैरेोहृत्यंक्वापिव्रज

तिविनयः प्रह्वयतिमां। स्फटित्वास्मिन्दृष्टेकिमपिपरवानस्मियदिवामहार्घस्तीर्थानामिवहिम

तांकोप्यतिशयः॥ अत्रवीरोद्भुत्यस्वातंत्र्यरसानामानंदप्रश्रमपारवश्यरसैस्त्रिस्त्रियमाणा

नांपटवीलादिभिःसितादीनांप्रसमाः। रामदर्शनप्रभावोभवेलक्ष्वस्यविस्मयातिशयप्रशम

जन्मनिचागारंभानुभावोपमाद्भुवदेचित्रवर्णवत्संकीर्यमाणास्समुपलभ्यंते। अथ — — य

णसंकरः। ननुचदोषहानिम्निवगुणोपादानमपिनियमनिवर्त्यंअलंकारयोगइवरसाविये

गोप्यवश्यंयविधेयःकेदाचिदलंकारयोगोपिस्यजेतेनतुरसाधि — — भिचरितसं

३०२ 302

बंधाविति। अत्रोच्यते। यत्र चित्रवर्णवत् नरसिंहवद्वा स्तरकवत् अवयवावयविन्यायेन जाति
व्यक्ति ---- चापृथक्प्रयत्नाचनिर्वर्त्यानां गुणरसानां वाक्यसन्निवेशस्तत्र संकरव्य
वहारेण न प्रवर्त्तते। तद्यथा। मधुरं रसवद्धाचिवस्तून्यपि रसस्थितिः। येन माद्यति धीमंतो मधु
व्रताः। काम सर्वोप्यलंकारो रसमर्थे निषिंचति। तथाप्यग्राम्यतैवैनं भारं वहति भूयसा। शृंगा
र एव परप्रह्लादनो रसः। तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति शृंगारे विप्रलंभाख्ये करुणे
च प्रकर्षवत्। माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः। रौक्ष्यंद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यते काव्य
वर्त्तिनः। तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थावोजोधिष्ठाय तिष्ठति समर्पकत्वं वाक्यस्य यत्तु सर्वरसान्प्रति सम

राम ३०२

सारेगुणोज्ञेयसर्वसाधारणाक्रियःसेयंरसावागुणानांरंभकत्वेत्यंकणप्रसिद्धिःएवंरसानां
गुणारंभकत्वेपितद्यथारूढालंकारतोज्झित्यंभावतोवाक्यवृत्तिर्भाविकत्वक्रोधादावस्यती
व्रत्वंमाधुर्यंआश्रयोत्कर्षतुदात्ततंअर्थस्याभिष्टतन्मतोप्रेयःदीप्तरसत्वंकांतिरितियन्नतु
——निलेतंदुलवत्क्षीरनीरवतछायादर्शवत्तुल्यकक्षतयैवगुणरसानांवाक्येःपृथक्प्रये
त्नानिर्वर्त्यानांवोविनेवशास्त्रसंकरव्यवहारःप्रवर्त्तितएवसषोढागुणप्रधानोरसप्रधानभयप्र
धानःउभयाप्रधानगुणाधिकोरसाधिकइतितेषुगुणप्रधानोयथाअश्रांतेरेललितहारल
तानितंबसंवादनस्खलितवेगतरंगितांदेवीव्यपास्यशयनंधृतमानतंतुरंतःपुरःपुरंगीगती

सहसैव विदल्ले: अत्रार्थप्राकट्यौदार्ययोरर्थशब्दगुणयोः प्राधान्यं न भवति क्रोधयोरितिगुण
३०३ 303 प्रधानः रसप्रधानो यथा अस्मिन्नगरस्यतपिनाकभृता सलीलमारब्धवेपथुरधीरविलोच
नायाः विन्यस्तमंगलमहौषधिरीश्वरायाः स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः अत्र श्ला
घ्यविशेषणयोगतुदात्तत्वं बंधविकटत्वमुदारता अर्थप्राकट्यं प्रसादः दीप्तरसत्वं कांति
रितिगुणाः साध्वसविलासानुरागमरसैरतिरुच्यत इति रसप्रधान उभयप्रधानो यथा
आपातमात्ररसिके सरसीरुहस्य किं वीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायां कालः कलिर्जगदि राम ३०३
दं न कृतज्ञमज्ञे स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखस्य शोभां अत्र भणितिविशेष उक्तिः संविधाने

स्वस्त्रत्राश्लेषदूतिश्राव्यगुणयोर्लावण्यविलासवर्णनीयरसंयोश्चतुल्यकक्षतयानिर्दिष्टा
स्फभयप्रधानःउभयाप्रधानोयथा अभिनववधूरोषस्वादुःकरीषतनूनपादसरलजनाश्लि
पश्लेषक्रूरःस्तुषारसमीरणःगलितविभवस्याज्ञेवाद्यद्युतिर्मसृणारवेर्विरहवनितावक्त्र
क्लैव्यंबिभर्त्तिनिशाकरः अत्रस्वादुक्रूरमसृणाक्लैव्यमित्यन्यधर्माणामन्यत्रारोपणासमा
भिःअभिनववधूरोषादीनांचतुर्णामप्यर्थानांस्वाह्लादीनांचलवद्रणादिलक्षितानांप्राकट्य
प्रसादःअभिनववधूरोषास्वादुःकरीतनूनपादितिविशेषणाविशेष्याणामुपक्रमेणानिर्वि
हणंरीतिः।पादचतुर्णामर्थानांविभज्यसमत्वेननिवेशःसमितत्वमितिचत्वारोगुणाःचत्वा

३०४ 304 रस्वरत्यमर्षविषादजुगुप्सात्मानो रसाः कालाचस्यानिवेदनपरत्वेनप्रतीयंत इत्यभयाप्रधा
नः गुणाधिकोपया अञ्जननिरस्त विभूतेरपूरणार्भवतु सर्वकामानां। मायाचिबिमासिविषि
मासदिषिपराभवंधनिनः। अत्र स्वप्रतिज्ञां डुःस्यति सोऽशेष्यं वाक्यानांपरिपूर्णत्वमर्थव्यक्तिः
।अर्थस्यप्राकघ्यंप्रसादः। विभूतेरनुत्पत्तौ कर्मैनपूर्यते अपरिपूर्णकामो याचते याचमानस्त
दनास्तदनाभुवन्वतिवः सवैतेसेवमानस्तरोः परिभूयते इत्य सैन्यादिक्रियाक्रमो रीतिरि
तिगुणाश्चत्वारः रसस्तु निर्वेद एवैक इतिगुणाधिकः रसाधिकोपयाकमलननंभसिक राम ३०४
मलेचकुवलयेतानिकनकलतिपांकाइत्यन्यधर्माणामन्यत्रारोपणां समाधिः साचस्कु

मारसुभगेस्फुरत्यानपरम्यपकेयंइत्यश्लीलामंगलार्थैर्दोषगुणावपिस्नाध्यविशेषरागगुण
योगउदात्तत्वविकटत्वंधत्वमुदारताभेदारीति।अर्थस्यप्राकट्यंप्रसादः।अनिष्ठरतासौकुमा
र्यंअभिष्टतमताप्रेयःदीप्तरसत्वंकांतिरितिगुणाः।शृंगारसास्त्ररत्स्फुरत्केर्षहर्षधैर्यौत्स्फुरत्कंठावेग
विस्मयवितर्कचिंताचपलताहासोत्साहस्तंभवद्रूदोन्मादव्रीडाअवहित्थाभयशंकाविंशति
र्वीगारंभानुभावेश्रृंगारिणाः।प्रियाचाटुकारस्यकस्यचित्प्रतीयंतइतिरसाक्षिकः।रसालंका
रसंकरोप्येतेनव्याख्यातः।रसवंतिहिवस्तुनिसालंकाराणिकानिचित्।।एकेनैवप्रयत्नेननि
र्वर्त्यतेमहाकवेः।रसाक्षिप्ततयायस्यबंधःशक्यक्रियोभवेत्।अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यःसोलंका

रःप्रहृष्यते रसभावादिविषयं विवक्षाविरहे सति अलंकारनिबंधो यः स कविभ्यो न रोचते।
३०५ तत्र रसालंकारसंकरो द्विधा रसप्रधानोऽलंकारप्रधानश्च तयोर्यथावुभ विचित्रैव वर्ण्यते रसप्र
305 धानः तत्र त्वलंकारवतो वाक्यस्य वागारंभानुभावत्वं भवति तत्र रताबुपमायाः संकरो य
था तीर्थं दंसरागसुहरपन अरावलराजरागोओमुहम्मिमराग हरे रोसो विहरइहि अं अं
म अं अंपकोवम अनहलस्मिनि सरागो अत्रोपमातिरस्कारेण रसवतो हरेर्वचसि वागारंभ
रूपः रुक्मिणीप्रसत्तपारिजातमंजरीविलोकनं प्रभव सत्यभामायारोषरागमरागीयकं प्राधा राम
न्यतः प्रतीयते रतो वेव विपरीतोपमाया यथा पत्त्वन्नेत्रसमानकांति सलिले मग्नं तदिंदीवरं मे ३०५
घाःसुखवरस्सं नस्तुजगे भणायत्तस्य जन जनितोऽसुवेवमेना हेरं नीयो पिरस्वादि हृदयं मदयं कायव्यमगांके निषलः॥४=

गुरुजघनमप[redacted]स्तनभरमतिमागकवलनाभ्यस्तुलिताया विधेः स्वांतांगुलिमार्गविभ्रमं वरस्त्मात्त्रिवली ॰४२

घेरंतरितः प्रियेत्तवमुखच्छायानुकारः शशी। येपित्वद्गमनानुकारिगतयस्तेराजहंसागा
तास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपिमे दैवेन न क्षम्यते। अत्रविरहिणोरामस्यप्रियावयवसा
दृश्यदर्शनेनात्मानंविनोदतः उपायभ्रंशारतिप्रभेविषादवागारंभे स्वरूपाक्षिधानो
पक्षीराशक्तिरप्राधान्येनोपमाप्रतीयते। रतावेवविपर्यप्रायया। किंगुरुजहरांपर्याय
स्यहत्यराभरेतिभावअकरअलगांतुलिअं॥ एवंविहिणा स्वांतगुलिभंगाविभ्रमवंह
इसेतिवली अत्रयद्यपिरतिप्रभवेभ्योविस्मयादिभ्यः संशयहेतुत्प्रेक्षोपमाभ्यस्वपर्याया
लंकारः प्राधान्येनप्रतीयतेतथाप्यसौवगारंभानुभावइतिरतावप्यप्राधान्यमेवानुभवति

३०६ 306 रत्नावेव संप्रतिशयनैराख्यतुंगोस्तनेगो साकांक्षं मुहुरीक्षते जलभरप्रस्यंदिनी लोचने। अत्र
वत्सराजेन स्वहृष्टौ प्राणिधर्मा: समाधीयमाना: सागरिकार इनार्थे च गारंभे न्यगभवंति
रत्नावेवार्थश्लेषे यथा॥ कपोले पात्त्रालीकरतलनिरोधनमरिता निपीतो निश्वासैरयम
मृतहृद्योधररस:। मुहुर्लग्न: कंठेनरलयति वाप्यस्तनतटी प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनु
रोधेन तु वया। अत्र यद्यप्याक्षेपेणावाक्योपसंहारस्तथापि प्रिय इत्यादिभि: प्राधान्येनाभि
धीयमानै: श्लेष एव वक्रश्रृंगारिणो विगारंभानुभावाग च मंगीकरोति रत्नावेव पर्यायोक्ते यथा राम ३०६
मुक्ता: कंधरयावृता: स्तनतटेनोत्तुंगता कुंभयो रुरूभ्यां परिणाहिता क्रमवतीहस्तस्य पद्भ्यां

गतिः। एतद्दुःकरीघातिनस्तत्कठिनेचमैंर्वक्रोयंहठम्बंडितित्रिपुरारिकेनिवचनैरार्यान्वि
तंयातुवः। अत्रभगवतश्चारुक्तिचागारंभेदेव्याः पर्यायवर्णानाश्लेषभावंलभते। यत्रउ
दासीनेनवरार्पितेसोलंकारप्रधानः सहिरसेभावा——देः संकरप्रकारः साम्वभावाक्ति
वक्रोक्तिंबावलवंतेतत्रस्वभावोक्तिपक्षेजातिः साविधिमरेवनयपाथ्यौंओउसरतरोसं
पोअपरिवट्टमः नपहरिसंतोहोइअद्दरपआसंउहअरसाअन्नविब्भमंतीअमुहा। अत्रस
त्यभामामायारोषस्यापसज्जनः प्रहर्षस्यचप्रसर्पतोयेनुभावाजिह्मावलोकनमुखप्रसादा
दयः तदहसकीर्यमाणाकविनोभयरसायतविभ्रममित्यनेनयथावदवस्थिताभवंतीति

=नीकापमत्तरोषंलोकपविवर्धमानमहर्षं·भवतिचहूरमकायांकभयवसायनविभ्रमंतमाकुलंवंः॥८

विधिमुखेनाधीयंते। जातिरेव निषेधमुखेन यथा धीरे रागामान भंगोमान रावलरोन —
३०७ 307 — गुरु आधीरारंभो उल्ललइ तुलिज्जंते श। एकम्मि विसे थिरं न लगाइ हे अअं। अत्र यद्यपि
हेतूपन्यासो वर्त्तते तथापि तस्य स्वभावाख्यान पशिकरचेना प्रधानेनेदृदयक्रियास्वरूप
मेव ह निषेधमुखेनाभिधीयते इतीयं जातिरेव भवति॥ सैव विधिनिषेधाभ्यां यथा। हे लाद
स्तम। हीधरस्यतनुतामालोक्य दोस्मा हं रेस्त्रे नासत देवलं व्यचरगावारोप्पतत्सादयोः
शैलोत्थारसहायत्ताजिगमिषोरस्पष्टगोवर्द्धनाराधायाः स्तुचिरं जयंति गगनेबत्धकर राम ३०७
भ्रांतयः। अत्र राधायाः प्रेयसि हरौ यथावदस्थितादूतवृत्तिस्त्रेहशकोत्साहाभियः संकी

यमाणतयावेगस्मृतिमतिवितर्कादिभिर्व्यभिचारिभावैरालंबनचरणाक्रमणसहकृतायां
करभ्रांतोशरीरारंभानुभावप्रतीयमाना अस्पृष्टगोवर्द्धनावंध्याइतिनिषेधमुखेनजयंती
तिविमुखेनचाभिधीयते।वक्रोक्तिपक्षउपमादयः तेषुउपनायथा। चोराम अस नह णा
पुरोणपुरोणायेस अयतिदिवीओ। अहिरम्मिअनिहिकलसेवपोक हलपइखराणुलग्गे
अत्र चौरगतभयानुरागयोः संकरस्वभावोक्तिमभिभूयोत्तरार्द्धेतिमोपम्यप्राधान्येनप्रती
यतेउपमेवरसाभाससंकर – षयायथा एकेनार्कप्रततनरूपापारल्लेनास्तसस्थेपइपच्य
स्कामसजलतरेलनापरेणात्मकोतां।अह्नः छेदेप्रविरपितततविरहाशंकिनीचक्रवाकीद्वौसं

चौराःसभयसतृष्णंपुनःपुनःप्रपश्यंतिदृष्टीः अभिलक्षितनिधिकलशस्येवप्रौढमहिलास्तनोत्संगे ।१=

कौरौरिचयतिरसौनर्त्तकीवप्रगल्भा। अत्रनिगदेनैवव्याख्यातेस्मेष्टतयैवोपमायाः प्रधान
त्वेनप्रतीतिः रसप्रशमयोरुपमानसहोक्तिर्यथा दृष्टे लोचनवर्त्मना मुकुलितं पार्श्वस्थिते वक्त्र
वेन्यग्भूतं बहिरास्मितं पुलकवत् स्पर्शे समातन्वति। नीवीबंधवदागतं शिथिलतामाभापमारोत
तोमानेनापगतं ह्रियेव सुतनोरंघ्रिस्पृशि प्रेयसि। अत्र कस्याश्चित्सखी विख्यातमानसंविधा
नकोपमानवत्याः प्रियसंदर्शनालालभविभावादुत्पन्नप्रकृष्टरतिप्रभवद्दर्षस्यापिभा
वेतयास्वेपि सर्पर्णादिभिरुद्दीपनविभक्तावैरुद्दिप्यमानेसमुत्पद्यमानेपुलकादिषुसमुत्प
द्यमानेषुव्यभिचारिषुनयननिमीलनामुख्यनीवीविश्लंसनादिभिरनुभावैः प्रकर्षारोपणादानंद

रत्नामापाद्यमाने स्थायिनि प्रबलविरोधिभावांतरोदयादेतेभ्य एव कारकेभ्यः प्रतिक्षणमा
पचीयमानयोर्लज्जारोषयोः प्रशमसंकरावभिभूय प्राधान्येनोपमासहोक्तिः संकीर्यते श्लेषा
द्यलंकारसंकरान्तु कश्चिदवास्तवमपि रसाभाससंकरं कवयः वर्णयंति। तत्र रूपकश्लेषेणाय
था राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी। गंधवद्रुधिरचंदनोक्षिता जीविते
शवसतिं जगाम सा॥ अत्र बीभत्सो रसः श्लेषरूपकसामर्थ्यादविद्यमानेनापि शृंगाररसेन संकीर्ण
इव प्रतीयते। श्लेषानुविद्धार्थांतरन्यासेन यथा दृष्टो कुहो अज्ञिलवा अबाओ देविमउलावइले
अणाभउंतो वेवि। अमसपहरकुवलअपच्चिन केदमोनुमाइणागाजणावहि। अत्र वीरो रसः
=रोद्ध इति अस्यार्थः। तत्र वीक्ष्य... संबोधने ... अपि ... अपचक्षुषा ...
=आपालक्ष्मीः कथं मोहं न जनयति ... अपि च विप्रलंभ शृंगार ... तेन तव मुकुलयति लोचनम् ... अपि अपचक्षुषा ...

३०९ 309

श्लेषसामर्थ्यादविद्यमानेनापि विप्रलंभशृंगारेण संकीर्यते श्लेषोपमा यथा क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभ
मभिहतोप्याददानोंऽशुकांतं गृह्णन्केशेष्वपास्तः। चरणापतितो नेक्षितः संभ्रमेण। आलिंगन्योऽवधू
तस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः
॥ अत्र करुणो रसः श्लेषोपमासामर्थ्येनाविद्यमानेनापि विप्रलंभशृंगारेण संकीर्यते। श्लेषव्यतिरे
केण यथा पश्यामूरुयुगं विभज्य भुजयोर्मध्ये निपीड्योरसा पार्श्वे बभ्रुसंभ्रमे प्रहृत्य नखैरर्दितैर्विलू राम ३०९
प्याधरं। सुमानयप्यवेध्य युष्मदाहितान्ययापि भुक्तवैनेकिं कान्तासु रतेषि गानहि व्याघ्रीकराला
नना। इह श्लेषसामर्थ्यादपारमार्थिको शृंगारप्रद्रुतातिः पारमार्थिकनं वीभत्सरसेन व्यावर्त्तमाना

तद्धर्माणां मिथः संसर्गबुद्धिमुत्पादयति। श्लेषरूपेण यथा। अन्त्रैः कलितमंगलप्रतिसरस्त्रिहस्तरक्तो
त्पलव्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुंडरीकस्रजः। एताः शोणितपंककुंकुमजुषः संभूय कांतैः
पिबंत्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचांगनाः। अत्र विभत्सो रसः शावं मांसमप्यो क्षि
प्तेन शृंगाराभासेन संकीर्यते समाधिरूपकेण। यथा शिखंडे खंडेंदुः शशिदिनकरौ कर्णयुगले
तारास्तारांचलमुडुपचक्रं च कुचयोः। तडित्कांची संध्यासिचयरुचयः कल्पितरथं तवाकल्पः कल्पच्यु
परमविधेयो विजयते। अत्र भयानको रसः। अत्र समाधिरूपकाद्रूपकल्पिताकेलापरामर्णीयका
क्षिप्तेन शृंगाराभासेन संकीर्यमाणः श्रोतुः प्रेयोरसांगतां गच्छत्संगच्छते। एवमियमनेकप्रकारा सं

—ष्टिः।गुणालंकारसंकरप्रभवोभिमंतव्यः।तत्रापिप्रधानांगभावेनसमकक्षतयाचव्यक्तव्यक्तोभयात्म
३१० 310 त्मतिलतंडुलक्षीरजलवद्यादृक्षीकादयोभेदाःयथायोगमवगंतव्याः।तेकिंवक्तव्यानवक्तव्याःकथमनुक्ता
गम्यंते।उक्तेष्वेवांतर्भावात्।तथाअर्थाभयालंकाराभिधानेखंडवस्त्वइतिवचौपारयतीतिविभाक्ति
मुद्राकलविकक्कंठमलिनंकादावनीकेवलमितिपदमुद्राचशब्दालंकारावपिसंकीर्यमाणौप्रतीयेते
एवमन्यत्रापि।अंगांगिभावावस्थाततेसर्वेषांसमकक्षतादृत्यलंकारसंसृष्टेर्लक्षणायाद्वयीगतिः।अ राम
तत्रांगांगिभावेनावस्थानंयथा।आक्षिपंत्यरविंदानिमुग्धेतवमुखश्रियं।कोषदंडसमग्राणांकिं ३१०
मेषामस्तिदुष्करं।अत्रारविंदानिमुग्धेतवमुखश्रियमाक्षिपंतीत्युपमा।कोषदंडसमग्राणांकिमेषा

मस्ति दुष्करं श्लेषोपसर्जनामनाप्यतिरन्यासः प्रभवंति चारविंदानि कोषदंडसमग्राणि तेन किं तेषां
न किंचिदशक्यमस्ति कोषदंडयोर्विजयसाधनत्वात्। एतेन श्लेषस्य स्थानभूतार्थसमर्पकत्वाद्रूपमा
यास्तु प्रस्तुतसाध्यवस्तुविशेषकत्वादर्थांतरन्यासं प्रसंगभावो विज्ञायते सर्वेषां समकक्षतापत्त्यालिं
पतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः। असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता। ननु रसं बंधः समत्वात्
स्यादिति कथं सर्वेषां तुल्यकक्षतया संबंधोत्पत्तिः एवमन्यते। यदा त्वेषोपमादयोलंकारा विभावानुभा
३०१ वव्यभिचारिवर्णनापरतया रसादेरंगतां तां प्रतिपद्यंते तदा भवति तेषां तुल्यकक्षता। तत्र लिंपतीव तमो
गानि वर्षतीवांजनं नभ इति देवोत्प्रेक्षे। असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गतेत्युपमायवर्णनीयस

तमस उद्दीपनविभावभूतस्य समतैपैवोत्कर्षापादकत्वेनागभावमुपगतेति नास्ति लक्षणानुपपत्ति
रिति ननूपमा इमास्तिस्त्रोपि कस्मान्नोच्यते। इवो हि वाक्यान्तरेषूपमाया एव दृश्यते। नैव॥ उपमा
नोपमेयशब्दप्रतिपयत्नस्य सादृश्यार्थस्य द्योतनमित्वेन क्रियते। न चा। लपतीयादावुपमान
मुपमेयं वास्ति। यस्मादृश्यद्योतनायइवः प्रयुज्येत। न च तिङन्ते नोपमानमस्ति तस्य साध्यार्थाभि
धायित्वेनासत्त्वार्थत्वात्। तदाह। सिद्धस्य हि समानार्थमुपमानं विधीयते। तिङन्तार्थस्य साध्यत्वा
दुमार्थो न विद्यते। न चोपमीयामेवेवशब्दो भवति। तद्यथा। कथमिवैतद्भविष्यति। अस्तु वा लिंगपति
तैमसेनूपमानोपमेयभावस्तथापि तुल्यधर्मो न दृश्यते। य उपमानोपमेयभावाय प्रभवति कि

मन्येन लेपनमेव तिा तर्हि लिंपति नाकेन भाव्यं न हि लेपनं लिंपेः पृथग्भवितुमीषा ननु चेह हृपंच

कास्ति धातु लिंपति इत्यार्थश्च लेपनं । मेवं । एवं सति लिंपति रिवेति स्यात् । ननु लिंपती चेति । अ

थयष्या राहैः शिर इति भेदा भावव्यवयवावयविभावस्त्वयेह धर्मे धर्मिभावो भविष्यति । मेवं उपमा

नोपमेयभावस्य भेदसाहृश्यप्रतिपत्तिनिबंधनत्वात् । तदभावेपि यस्तन्मनुते स कथं नोन्मत्तः

स्यात् । तदुक्तं स एव धर्मो धर्मी चेत्सुन्मत्तोपि न भाषते । अस्तु तर्हि तिङ्वाच्यः । कं चीयमानमिति चे

त् । न्यग्भूतौ सौ क्रियापरे कथं पुनरसौ क्रियापचेन्यग्भूतो भवति । श्रूयते ताषड – स्तिङः तेन प्रतीयते

। क्रियाकाल उपग्रहः । साधनं संख्या पुरुषश्चेति । ते षु क्रियाकालात्मनेपदपरस्मैपदनिमित्तानिम

कृतिरभिधत्ते।प्रत्ययःसाधनंसंख्यापुरुषंच।एतेषांतुक्रियार्थत्वात्क्रियाप्रधानो।कालात्मनेपदनिमि
३१२ त्तेक्रियाविशेषणत्वेन।संख्यापुरुषौसाधनभूतमपिभूतंभव्यायोपदिश्यतइतिन्यायेनक्रियासि
312 द्धावुत्पन्नव्यापारंपरार्थेतस्याःक्रियायान‾वति।तेनायंकर्त्तास्वक्रियासिद्धाव्याकुलःकथमुपमा
नत्वेनोपमेयत्वेनचान्यपदपेक्षितुंक्षमते।एवंतर्हियोगा।निलिंपतितस्यशवन्यायबलाद्प्रति
पत्तिःशब्दोहिमुख्यागौणीलक्षणाभिरर्थप्रकरणादिसंपादितसाचिव्यादिभिस्तिसृभिर्वृ
त्तिभिरर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तंभवति।तद्यथा।गौरित्ययंशब्दोमुख्ययावृत्त्यासास्नादिमंतमर्थं राम ३१२
प्रतिपादयति।सएववृत्तिपन्नत्वादिगुणसंपदमपेक्ष्यवाहीकादौप्रयुज्यमानोगौणीवृत्तिम

नुभवति। यदा तु मुख्यया गौण्या वा उपात्तक्रियासिद्धौ साधनभावं गंतुमसमर्थः तदा लक्षणया स्वार्था
विनाभूतमर्थांतरं लक्षयति। यथा गंगायां घोषः प्रतिवसतीति गंगाशब्दो विशिष्टोदकप्रवाहे निरू
ढाभिधानशक्तिर्घोषकर्त्तृकायाः प्रतिवसनक्रियाया अधिकरणभावं गंतुमसमर्थः स्वार्थावि
नाभूतं तटं लक्षयतीति। न चैतासामिहान्यतमापि वृत्तिः संगच्छते। तथाहि। लिंपतेः क्रियावचन
त्वान्न मुख्या नापि क्रियाकर्त्तारसारूप्येण शुक्तिकादौ रजतादिवत्तद्भावापत्तिः क्रियागुणानां
कर्त्तर्यसंभवात्। साक्षादिवप्रयोगाच्च न गौणी। क्रियावचनत्वान्न मुख्या नापि क्रियाकर्त्तोरसा
रूप्येण शुक्तिकादौ रजतादिवत्तद्भावापत्त्या स्वयमेव धर्मरूपत्वात् बुद्धिः पश्यतीतिवदन्य

धर्माणामन्यत्राधिरोपणामुपचार इति न गौणीभिरउपचरिता इव शब्दा हू स्वथा सादृश्येपि स्पृशनात् ।
३१३ न लक्ष्येत यदि सं हि वशा हृः सादृश्यमेव विद्यात यतितिदालिंपति क्रियायाः सत्वभूते न तमसा सा
313 दृश्येन संभवतीति स्वार्थाविनाभूतं कर्त्तारमाक्षिपति । नैव ह लक्षणा विरूढलक्षणा द्वयोपि वर्त्तं
ते यथा प्रिये जने नास्ति पुनरुक्तं । स्वलेर सावपि न छ्यत एव कौलेरिति । न वशब्दान्यय विलंबिनी
पदार्थव्यत्पत्तिः । प्रेक्षाविद्भिरादियते यद्यप्यध्याहारादिभिरिदमपि स्यात् । तथापि तुल्यधर्मो मा राम
गेणीयः तद्द्वैव विप्रतिपत्तेः । न चेंदुमुखादिवदनभिधीयमानस्यापि तुल्यगुणस्य प्रत्ययो भ ३१३
वतीवाच्यां येषं दुखिते वक्रमिति कौतिः प्रतीयते । न तथा लिंपते लैपारन्यदत्र प्रतीयते । तदुपश्ले

षणाग्धेयलिंपतिर्ध्वांत्तकर्त्तकः। वर्षणार्थस्थविरद्विरदत्ने स्यतइतीक्ष्यतां। मन्ये शंकेध्रुवंप्रायो
नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षाव्यज्यतेशब्दैरिवशब्दोपिनादृशाः। वाक्यवैवेवमसंबंधेष्वनौचित्य
परिहारेणगुणालंकाररसंकरनिवेशोभवति। तत्रानौचित्यपरिहारोयथा। मायाकैकेयीद
शरथाभ्यां रामः प्रलंभितो नमातापितृभ्यामिति निर्दोषदशरथे। राममेवयोधयन्रामेण
वाली निहतो न सुग्रीवमिति महावीरचरिते। रुधिरप्रियराक्षसेन दुःशासनस्य रुधिरंपीतं
नभीमसेनेनेति वेणीसंहारे। दुर्वाससोपध्यानाद्दुष्यंतः शकुंतलास्वीकारंविसस्मार नानवस्थि
तानुरागतयेति शाकुंतले। लवणप्रयुक्तराक्षसाभ्यां वासोपस्कारेण तदभिधायसीतापरित्याज्ञि

नानेकैकेयीमंपराभ्यामितिस्खलितरामो।किंचदग्धायामपिवासवदत्तायांवैरप्रतिचिकीर्षयापद्मा
३१५ वतीमयोदाच्चवसितेचसमीहितेतयांविनाक्षणमपिनजीवामीत्यविज्ञातवासवदत्तासन्निधेर्व
315 त्सराजस्याधिप्रेवक्ष्याध्यवसायःप्रियाहृदयतोव्यलीकशल्यमुद्धरवानेतितापसवत्सराजेरौचा
क्षःस्वामिकार्यंसाधयामीतिप्रभुशभक्त्यानिरपराधामपिप्रेयसींहित्वास्वामिकार्यापेक्षयाह
मेवातवतिरेनानिजीवितोद्यतुकृतस्वामिकार्यस्तामेवानुगच्छामितिशिवगणःश्रूद्रकनिमि राम
त्तोमायामयींचितांप्रियासमक्षंप्रविशसापित्तत्प्रेमावदातदर्शनापहृतप्रियव्यलीकातद्वियोगका ३१५
तरातत्रैवात्मानंप्रतिविक्षेपेतिविक्रान्तश्रूद्रकइतितदेतद्दोषहानेगुणोपादानंतुसम्यग्गुणयोरे

नसंविधानेसुसूत्रता। अपिचचतुर्हस्त्या संपन्नमितिचतस्रोवृत्तयोभारत्यारभटीकैशिकीसा
त्वती। चेति। तत्रयावाक्प्रधानानृपतिप्रयोज्यास्त्रीवर्जितासंस्कृतपाठ्ययुक्ता। स्वनामधेयैर्भ
रतप्रयोज्यासाभारतीनामभवेत्तुवृत्तिः। यंत्रावपातप्लुतलंघितानिछेद्यानिमायाकृतमिंद्रजा
लं। चित्राणियुद्धानिचतत्रवृत्तिमरड्डीमारभंटिंवदंति। याश्लक्ष्णनेपथ्यविशेषयुक्तास्त्रीसंग
तायाबहुगीतवृत्ता। कामोपभोगप्रचुरोपचारातांकैशिकींवृत्तिमुदाहरंति। यासात्त्विकेनात्मगुणे
नयुक्तात्यागेनवृत्तेनसमन्विताच। हर्षोत्कटासंहृतशोकभावासासात्त्वतीतिप्रथितेहवृत्तिः। आसा
मंगानिषोडशांतेषुप्ररोचनाप्रस्तावनावीथीप्रहसनमितिचत्वारिभारत्यंगानि। तत्रवक्तव्यार्थप्र

शंसापरंवचःप्ररोचनाययथाजयतिभुवनकारणंस्वयंभूर्जयतिपुरंदरनंदनोमुरारिः।जयतिगिरिसुता
३१५ 315 निरूद्धदेहोदुरितभयापहरोहरश्चदेवः।प्रस्तुतवस्तूपपारस्नावसरसूचकंवचःप्रस्तावनाय
यथारत्नावल्यां।द्वीपादन्यस्मादपिजलनिधेर्दिशोप्यंतात्।आनीयझटितिघटयतिविधि
रभिमतमभिमुखीभूतः।उद्घात्यकादीनामंगानांप्रवृत्तिर्वीथ्या।उद्घात्यकःकथोद्घातः
प्रयोगातिशयःप्रवर्तकोअवलगितमिति।तत्रोद्घात्यकोयथा।कोजयतिजयतिशर्वःकेन
जितंजितमनंगदहनेन।त्रिपुरारिणाभगवताबालशशांकांकितजटेन।कथोद्घातोयथा राम ३१५
।सांकंपंकजजन्मनासुरपतेरभ्यर्थ्यभायावद्दशादिक्ष्वाकौःशारदिंदुबिंबविमलवंशेवनीपस्वयं।

शेषात्तपदं त्रयीपथजुषां विद्वेषिणां रक्षसं यः पौलस्त्यमहत्त्वपातु भवतो रामभिधानो हरिः ॥ प्रयो
गातिशयो यथा पूयापित्तमवतु हरेः क्ष्मामुद्धरतो वराहवपुषो वः ॥ शेषफणारत्नदर्पणास्तह
स्तसंक्रान्तबिंबस्याप्रवर्त्तकोपयोगिमवसंभृतं वधुजीवः ॥ अबलगितं यथा ॥ अमुमेवशरत्स
मयमाश्रित्यगीयतां ॥ तथा त्वसां ॥ सत्यक्षाः मधुरागिरः प्रसाधिताशातदोद्धतारंभाः ॥ निपतंतिधा
र्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥ स्वधर्मविता ॥ प्रचलितानांपात्मापसादीनामुपहासपरं वचः प्रह
सनं यथा ॥ श्रमणाः श्रावकवध्वाः सुरतविधोद्दशातिनाधरं ददते ॥ मदिराक्षिमांसभक्षणमस्मत्स
मयेनिविद्धमिति ॥ संक्षिप्तिकावपातोवस्तूत्थापनसंस्फोटइतिचतार्यारभटंगानि ॥ तेषुमोहेंद्र

३१६ 316

जालेनेपथ्यादिभिर्वस्तुसंक्षेपः संक्षिप्तिका यथा— रक्षसा मृगरूपेण वंचयित्वा स राघवौ । जह
रसीतां पक्षिंद्र— प्रयासक्षणविघ्नितः ॥ भयादिभिर्विद्रवादिकर्मानुप्रवेशनिर्गमनमवपातो य
था ॥ मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः । नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयं ॥ अविद्रु
वः सविद्रवो वा सर्वरसमासो वस्तुस्थापनं यथा ॥ राहोश्चंद्रकलामिवाननचरीं दैवात्समाघेम
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाछिंदतः प्रेयसीं ॥ आतंकाद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभि
तं विस्मयात्क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्ततां ॥ नानास्त्रयुद्धनियुद्धादिभिः स
संरंभसंप्रहारः संस्फोटो यथा ॥ कृष्णायेन शिरोरुहेषु पशुना पांचालराजात्मजा येनास्याः

राम ३१६

परिधानमप्यद्भुतंराज्ञांगुरूणांपुरः।सपस्योरस्यलशोणितास्तवमहंपांतुप्रतिज्ञातवानसो
यंमद्भुजपंजरेनिपतितःसंरक्ष्यतांकौरवाः।नर्मनर्मस्फिजोनर्मगर्भइतिचत्वारिकैशि
कंगानि।तेषुस्थापितशृंगारवचोविचेष्टितंवामपरिहासंनर्मयथानामयथास्यकिंवराम
यंत्वकस्माद्विकलःकथांतेरकदंवगोलाकृतिमाश्रितःकथंविमुह्यमुग्धःकुलकन्यकोअ
नः।प्रथमसंभोगेनवावस्थानसंभोगाश्रयवाक्यादिनर्मनर्मस्फिजः।यथा।मामासोव
षमर्वराः।प्रियसुतासंकेतखंडुनेवेदृष्टिःसैपमनंबुदामृतमयीगात्राणिमेसिंचंति।किंजा
नासिविनादपिष्यतिमनःसततमेवायमेदुर्वात्येवानिवर्त्तयिष्यतिनसोस्तांदेवयानिंप्रति।

आविर्भूताभिलाषानुभावयोरकांडसंभोगभंगो नर्मस्फोटो यथा। इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वै
३१७ 317 दर्भिपश्यानुमतामयास्मि। एवंविधेनाहवचेष्टितेनत्वंप्रार्थ्यसेहस्तगताममैभिः। कार्यहे
तोः स्वरूपविज्ञानादिप्रच्छादनं नर्मगर्भो यथा। अथाजिनाषाढधरःप्रगल्भवाक्ज्वलन्नि
वब्रह्ममयेनतेजसा। विवेशकश्चिज्जटिलस्तपोवनंशरीरबद्धःप्रथमाश्रमोयथा। उत्था
पकःपरिवर्त्तकःसंलापकःसंघात्यकइतिचत्वारिसात्वत्यंगानि। तेषुपरंपरिभूयाभ्युत्था
पनमुत्थापकोयथा। प्रहरममतुकार्यंप्राक्प्रहाराप्रियोहंमयितुकृतविघातेकिंविदध्याःप
रस्मात्। झटितिविततवन्येंगारभास्वत्कुठारप्रविघटितकठोरस्कंधबंधःकबंधः। प्रस्तुतार्थ राम

स्यागारस्त्यार्थ्य भजनं परिवर्त्तिको यथा। मुनिमभिमुखं तं। निनीषवो याः समुपयेयुः कमनीय
तागुणेन। मदनमुपरुधे स एव ताभ्यो दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानां॥ सदसिताना वाक्यै
र्मिथ्याधिक्षेपः संलापको यथा। कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भीरुणा वा द्रुपदतनयपाणि
स्तेन पित्रा ममापातव भुजवलदर्पाध्मायमानस्य वामो शिरसि चरण एष न्यस्यते धारयेनं।
कार्यमंत्रानुभावदेवादिभिः संघातभेदः संघात्यको यथा। अपरुपद्धिरिवेसानरणान्निवर्त्तते
गणः। मुखस्येव हि कछेषु संभ्रमादिगतमनाः। चतुर इत्यनेन शास्त्रीयलौकिकव्यवहारे वाद
तो नायकस्य धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षरायमुच्यते। उदात्त इत्यनेन आशयविभूत्योराभि

ज्ञातस्य यौवनादीनां चोत्कर्षः प्रकाश्यते। चतुर्वर्गफलं प्रबंधे कोवानवांधवीयतीत्यनेन श्रोतृणां रामादिवद्वर्तितव्यं
३१८ न रावणादिवदिति विधिनिषेधनिबंधनस्य प्रबंधस्याभीष्टतमत्वमाख्यायते मुखं प्रतिमुखमिति स्यादिना तु पंचांगं प्रबंध
318 शरीरमधीयते। तदंगानि चोपक्षेपपरिकरादीनि चतुःषष्टिरपि मुखादिष्वंतर्भवंति। यतस्तद्वदेव पंचसंध्यंकमपि
वाक्यं प्रबंधव्यपदेशमासादयति। तद्यथा। कथमपि कृतप्रत्यासत्तौ प्रिये इति मुखं स्खलितोत्तरे इति प्रतिमुखं
विरहकृशया कृत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतमिति गर्भः। असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादससंभ्रममिति विवलितदृशो राम
ति विमर्शः। शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं ततमिति निर्वहणं। एतेन प्राचीनप्रबंधार्थेप्येकत्वा श्लोकेन प्रबंधत्वमिता ३१८
तं भवति। तद्यथा। तुरगनिचयव्याप्तानुर्वीमिदं सगराध्वरे कपिलमहसा रोषात्प्लुष्टान्पितुः प्रपितामहान्। आ

रिगतत रून्नतापस्तस्मात पाति भगीरथ्या भगवति तव स्पृष्टा नद्धिश्विरा दुदुरीधरता। अविस्तृतम संक्षिप्तमित्यनेन
विस्तारभीनूराणां कथारसविच्छेदशंकिनां च चित्तमावर्ज्यते। अत्र वृत्तमित्यनेन वृत्तांते रेण आश्वासकादिपरि
मानि रितिपरिश्रीताः श्रोतार आश्वास्यंते स्वर्गादिसंनिवेशादिवत्सं दर्भेण चाश्वासादेणा विभाव्यते। पुरोपवने स्था
दिना च देशकालपात्रसंपदुपवर्णनारालंबनोद्दीपनविभावाः कथ्यंते। उद्यानसलिलक्रिडाद्युपलक्षणेन का
मिनीरजनीद्विवाचेष्टाः। मधुपानं रते। सव इत्यनेन च रात्रिचेष्टा उच्यंते। विप्रलंभ इत्यनेन चत्वारोपि प्रथमानुरागा
द्यः परामृष्यंते। विवाहा इत्युपलक्षणेन प्रथमानुरागो विवाहांतः। मानः प्रेमांतः। वासः संगमांतः। करुणः प्रस
ज्जीवनांतः। प्रबंधे कर्तव्य इत्युपदिश्यते। मंत्र इतेत्यादि पुरुषकारापन्नसिद्धिसूचनेनाद्भुततादिनिरासान्नापक

स्यसत्त्वोत्कर्षःप्रकाश्यते।नावरागंनिमग्नापारेष्टाबायेत्यादिनानुपुरूषार्थ्योसन्तोपंकारित्वेनशैलतनयानंवंश्यो
३१९ श्यमधुपानरतोत्सवादीनांमंत्रदूतप्रयोगाजिनायकाभ्युदयादीनांचनियमेनप्रयोगःशेषाणांतुप्रबंधशा
रीराजेराधेनेतिप्रतिपाद्यते।गुणातःद्वागुणन्यस्यनायकेतेनविद्विषां।निराकरणमित्यनेनगुणावताभाव्यं
319 नगुणाद्वेषिरोतिज्ञाप्यते।वंशवीर्यश्रुतादीनिद्दत्यादिनापुराभिज्ञात्योद्दत्तश्रैर्शौर्यवीर्यादयएवशत्रोर्व
र्णनीयाःनत्ववद्वेद्देहेतवोन्याप्यावरणाविनयाद्यइतिप्रत्याप्यते।धिनोतिनइतित्वयमेवपक्षःश्रेयानिति
ग्रंथकारेणस्वाभिप्रायःप्रकाश्यते॥ ॥इतिनिगदितभंग्याम्नानंगसर्वस्वमेतद्विविधमपिमनोभिर्भावयं
तोस्तखेदाःतदनुभवसमुत्थानंदसंमीलिताक्षाःपरिशिवादिपरितोषंहंतसंतंप्रयांतु।यावन्मूर्ध्निहिमांशुकंदल

३२० मृतिस्वर्वाहिनीधूर्जटिरपीतदृक्षमितिकौस्तुभमस्तवकिंतंलक्ष्मीमुरद्विषि रामाःपावंचिन्नभुवस्त्रिलोकविजयप
प्रौढंधनुःकौस्तुभंभूयाच्चावदियंकृतिःकृतधियांकर्णावतंसोत्पलं॥ ॥इतिमहाराजाधिराजश्रीभोजदेव
320 विरचितेसरस्वतीकंठाभरणालंकारेरसविवेचनोनामपंचमःपरिच्छेदःसमाप्तः॥शुभमस्तु॥ ॥राम

नं ३३३

अदभुतार्कं वेन्ननाथपाठकस्य